

Deme Zoltán

ARPEGGIO

GASZTRONÓMIA

Régi gyógyborok, gyógypálinkák
Régi falusi cukrárszok édességei

KÉZMŰVESSÉG

Órségi ligetek kerámiai
Ódon fabábuk, fababák a békési temetőben

MAGATARTÁSTÖRTÉNET

A klasszicista attitűdről
Szindbád holdudvarában

ÉLETFILOZÓFIA

Mondrian képeiről és életszemléletéről
Küzdelem az emberi élet abszurdítása ellen

IRODALOMTÖRTÉNET

Érzelem és tudás Madách Tragédiájában
Hagyományrétegek Juhász Ferenc Tékozló országában

FILOLÓGIA

Az Ómagyar Mária-siralom és
a Halotti beszéd modern adaptációi
Verseghy Rikótiójának életrajzi háttéréről

VERSTAN

Verseghy és a jambusi kettős ritmus
Jambusi és trocheusi bimetrizálás Petőfi zsenyéiben

ZENE

Későreneszánsz paloták zenei etikettjéről
Későrokokó kastélyok hangszerunikumai

Budapest

1984

GASZTRONÓMIA

Régi gyógyborok, gyógypálinkák

RÉGI PATIKABOROK. Múlt századi patikusújságok (liláskék és almazöld színű lapokon) különféle hirdetések is közöltek. Ezekben néhány régi gyógybornevet is lehet találni. Rozsnyay Mátyás például, aki aradi gyógyszerész volt, Chinabort, Vasas Chinabort, Pepsinbort, Ménesi Aszűbort hirdet. Mások Malagát, Madeirát, Vörösarany Lacrimae Christit kínálnak, Courvoisier konyakot, reimsi champantert, gyomorbeteg és vérszegények részére. A malátaborok (vagy maltonborok) és a mentolos borok is patikaszer lehetnek valamikor; az előbbiekkal egy német cég kereskedett a múlt század végén, a gyógyborok mellett, borutánzatokat, maltontokajit, maltonsherryt is forgalomba hozva, Az Új Idők Lexikona két, eddig még nem említett patikaborról is megemlékezik néhány szóval. Az egyik a condurangó bor (ennek valószínűleg gyomorjavító ereje volt) a másik a stibiumos bor, a torok, a gégejárat tisztítója. A legelső kiadású Magyar Gyógyszerkönyvben újabb gyomorjavító borok receptjeit lehet megtalálni. Vinum Cholchici, Vinum Stibiatum Tartaricum. Ezek részben a kikerics magvaiból, részben stibiummal dúsított malagából készültek... A régi patikák azonban nem csupán a gyógyászati céllal készített borokat és tömény italokat árulták, hanem az egészségörnek ítélt, hagyományos, zamatos szőlőborokat is (tokaji és somlai borok például). Az italkülönlegességek köréből kifejezetten patikaszernek számított régen a rozsólis, az illatos, arany színű narancslikőr. A fennmaradt feljegyzések szerint állítólag komoly étvágyjavító ereje volt.

A gyógyszerárakkal, a gyógyitalokkal foglalkozó irodalom ódon patikavilágok hangulatáról is nyújt némi képet. Igen jellegzetesek például a régi milleneumi patikák. Edényeik elsősorban bécsi porcelánból fehér keménycserépből, osztrák és cseh üvegből készültek. A patikabütorok anyaga zömmel szantálfa, cseresznyefa és diógyökér volt. A faragott polcok teli voltak a szecesszió jellegzetes patikaszerivel: Szt. Erzsébet labdacsokkal, kakaóvaj pálcikákkal fenyőtűből készült bonbonokkal, havasi gyopártejjel, cukorban főtt vörös áfonyával, chinincsokoládéval, violaszín irodai tintaporral. Selmezbányái, szepesszombati, poprádi, aradi patikusok hirdetik ezeket a szereket a korabeli gyógyszerészségűjságok cirádákkal teli reklámdalain. A milleneumi patikákat többek között az Arany Sashoz, a Gránátalmához, a Szerecsenhez, a Szentlélekhez, az Órangyalhoz címezték. Ezek az elnevezések azonban nem a korabeli patikatulajdonosok leleményei, jóval régebbiek, némelyikük még a török hódoltság korából ered ...

A gyógyászat előrehaladásával a patikák hangulata erősen megkopott, a hajdani patikaborokból pedig hírmondó is alig maradt. A legújabb Magyar Gyógyszerkönyvben már egyetlen egy sem szerepel közülük, legfőljebb a korábbi kiadásúban (az ötvenes évek elejéről származóban) lehet találni egy gyógyszeres bort, a Vinum Rheit. Ez tulajdonképpen egy ősi kínai gyógnövénynek, a rebarbarának a kivonatából készült. Narancshéjjal fűszerezték még és főleg gyomorpanaszok ellen írták föl. Néhány évvel ezelőtt a gyógyszerárakban kapható volt még a Vinum Album és a Vinum Tokaiense Passum is. Ezek édesítés, fűszerezés és gyógyszerelés nélküli, klasszikus szőlőborok voltak. Étvágyjavítóul, erősítőül adták őket lábadozóknak, betegeknek.

IRODALOM. Gyógyszerészeti közlöny 1890. Gyógyászat 1803. 1878. 1892. Révai Lexikon, Új Idők Lexikona. Magyar Gyógyszerkönyv. Budapest 1871. A régi magyar demizson. Magyar Nyelvőr 1856. Prohászka János munkái. Régi magyar patikák, Budapest 1971. Nekem Lajosné munkája. A magyar finomkerámiapar története, Budapest 1973. Grofcsik Lajos és Reichárd Ernő munkája. Cégérek, Budapest 1971. Csatkai Endre munkája. Új Magyar Lexikon. Magyar gyógyszerkönyv, Budapest 1954.

SÓSPÁLINKÁK ÉS SÓSBOROK. Néhány máramarosi, erdélyi sótelep (Vizakna, Görgénysóakna, Szováta, Marosujvár például) valamikor gyógyhelynek számított. A sóbányák környékén, a sófinomító, sópároló üzemek közelében többnyire sóforrásokat is lehetett találni, amelyek alkalmasak voltak gyógyítás céljára is. Az alsósebesi, csízi, cigelkai gyógyvizeket pl. gyomorfájdalom és bélbántalom esetén itták (ezek az ún. gyöngye konyhasós vizek voltak, a só mennyisége az oldatban nem haladta meg a tizenöt ezreléket). Valamivel töményebb (ún. erős konyhasós) gyógyvizeket lehetett találni többek között a székelyudvarhelyi, a korondi telepek környékén, ezekkel az ízületi fájdalmakon próbáltak enyhíteni valamit. A sóforrások mellé néhol szegényes parasztfürdők is épültek. Szászpéntekre pl. még a második világháború környékén is sűrűn jártak a környékbéli reumás betegek, hogy megmerüljenek a bő melegforrásban, a sós iszapban

A havas, hegyi telepekről kikerülő só hajdanán gyógyerejű sóspálinkák alapanyagául szolgált. Néhány régi lexikon még megemlíti ezeket a jobbára gabonából, kukoricából, burgonyából, törkölyből készített, sós vízzel elegyített pálinkaféleségeket és megjegyzi, hogy valamikor patikaszerként használták őket.

A hüléses bajok, a torokfájdalom gyógyítói voltak, emellett a fájós testrészeket dörzsölték be velük. A gabonából, szemes terményből, szőlőmaradékból főzött sóspálinkáknál valamivel finomabb készítmény volt az ún. sós cognac. Amint a neve is sejteti, alapanyaga zamatos borok párlatából készült, amelyet aztán sózott vízzel hígították föl. Így is komoly toroktisztító lehetett azonban. A gyárosok a századforduló táján már sajnálták fölhasználni hozzá a finom borpárlatot, és elkezdtek közönséges pálinkákkal, borillatú ötántétterrel helyettesíteni. A sós cognac utóda, a mai Diana sósborszesz is hasonlóan készül tulajdonképpen: sós vízből, tiszta szeszből és illatosító anyagokból állítják elő ...

Valamikor (főleg faluhelyen) házilag is készítettek sôt. A magyar tájakon nem nőnek sócserjék (görbe és görcsös törzsű óriásnövények) így nálunk a parasztasszonyok az ún. sósföldi növényekből főzték ki a sôt, a porcsinfűből, vagy porcsfűből például. Egy 17. századi paraszti receptkönyv szerint a porcsfű fölhasználásával gyógyító sósbor is készült, bélférgek, bélgiliszták ellen. A csángók és a székelyek körében gyűjtő néprajzosok a hatvanas évek táján találtak meg gyógyászati céllal készített, sózott, borok nyomaival is. Az adatközlők mondataiból igen tömény, kellemetlen ízű italoknak tűnnek ezek. A hideglelés ellen ivott, boroknak pl. az egyharmada só volt. A recepteket mesélő néni meg is jegyzi, hogy tanácsos rájuk tiszta bort is inni, a hányinger csillapítására. A szédülés ellen készített borok már nem voltak ennyire sósak, körülbelül annyi só került beléjük, amennyit a levesbe szokás tenni.

IRODALOM. Pallas Lexikon. Révai Lexikon. Parasztfürdőhelyek, Communicationes ex bibliothecae Historiae Medicae Hungaricae 1955. Vajkai Aurél munkája. Különféle italok, Budapest 1902. A szerző nevének feltüntetése nélkül. Régi paraszti házi orvosságok jegyzéke. Ethnographia 1900. Haller István munkája. Embergyógyítás a moldvai székelyeknél. Néprajzi közlemények 1060. Diószegi Vilmos munkája. Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. Orvostörténeti közlemények 1873. Bosznjak Sándor munkája.

PARASZTI FÜSZERBOROK, FÜSZERES PÁLINKÁK. Kék liliummal, alabástrommal, farkasalmagyökérral fűszerezett borokról többször esik szó a népi gyógyászzal foglalkozó irodalomban. Általában a felsoroltakhoz hasonló növényfélék (vadon termő fűvek, virágok, cserjegyökerek) fölhasználásával készítették a régi paraszti fűszeres gyógyborokat. A néprajzi és orvostörténeti folyóiratok (Ethnographia, Orvostörténeti Közlemények pl.) számos ilyen gyógyital receptjét, bemutatják. Ezekben többek között az alábbi növények, növényi részek nevét lehet megtalálni. Csomborfű, méhfű, földi tőkgyökere, csüngőfű, ezerjófű, mályvavirág, levendula, almafagyöngy, pápafű, szászfű, kaporlevél, nádkender, tormagyökér, szivvirág gyökere. A klasszikus gyógyfűvek közül sűrűbben szerepel a fekete és a fehér üröm, a sárga gyopár, a kakukkfű, a fodormenta. A felsorolt növényekkel fűszerezett borokat többnyire forrón itták meg. A csomborfűves bort méhbántalmak ellen, a kaporleveles bort fulladás ellen, az aszalt alabástrommal elkészített bort vérhas gyógyítására, a szászfűves bort bélgiliszták ellen, a tormagyökeres bort hideglelés ellen, a gyopáros bort sárgaság gyógyítására, a kék lilium gyökerével fűszerezett bort vízbetegség enyhítésére például. A receptek szerint nem volt lényeges, hogy a fűveket, gyökereket milyen fajtájú szőlőborba helyezik. A növényfölhasználás mértékére vonatkozó tanácsot is csak nagyon ritkán lehet a javallatokban találni...

Régebben néhány vidéken fűszeres gyógypálinkákat is készítettek. A cserszegtomaji parasztlak pl. fahéjas pálinkába vadgesztenyét reszeltek bele: ezzel a készítménnyel állítólag meg lehetett szüntetni a hasmenést. Nem messzi innen, egy pár zalai faluban a sárga gerezdű vadhagymát megszárazították, porrá őrölték és pálinkába keverve a húgyhólyag megbénulásakor itták. Szintén a húgyhólyag bántalmi ellen volt jó állítólag az aszalt földieperrel fűszerezett pálinka, amelyet a fölvidéki palócok készítettek. A csángók a szívpanaszok ellen csináltak pálinkát, a szivvirág frissen ásott tövéből. A tó kilenc, darabjának három napig kellett (tetszőleges fajtájú) pálinkában áznia. Utána viaszpoharakból itták meg a parasztlak. A székelyek a gyertyagyökérfüvet áztatták (kilenc napon át) pálinkában. Ez a készítmény állítólag a sárgaságot gyógyította. Valószínűleg hosszabb időn át tartó kúrát folytattak ezekkel az italokkal, a zömmel néprajzi szempontú gyűjtések azonban erről már nem nagyon emlékeznek meg. Nedeleczi Vályi Mihálynak, a neves tizenharmadik századi orvostudornak a receptgyűjteményéből egy újabb erdélyi gyógypálinka előállításának módját lehet megismerni. A lényege ennek az, hogy az aszalt birsalmát porrá kell őrölni, fekete retek reszelékével össze kell keverni, majd pálinkába kell tölteni. A recept, szerint az arénát lehet ezzel az itallal gyógyítani. Az aréna a régi magyar nyelv szótárát szerint a kóbántalmaknak, a vesekőnek, az epekőnek a gyűjtőneve

Az eddig felsorolt készítmények mind tiszta fűszerialok voltak, a fűszerező növényeken kívül semmi más nem került beléjük. A paraszti gyógyászatban alkalmazott fűszeres boroknak és pálinkáknak van azonban egy ősbib rétege is, amelyet a babona, a vajakosság már alaposan körül sző. Az ilyen jellegű italok teli vannak különféle varázsserejűnek gondolt szerekekkel, békabőrrel, tyúkganéjjal, fekete bika epéjével pl. Elfogyasztásukat rítusok sora, ráolvasás, búbájós szövegek mormolása kíséri. Ezek a kakastaréjjal, gilisztákkal összevegyített italok már egészen olyanok, mint. amilyenekről a középkori boszorkánypercek fönmaradt irataiban lehet olvasni.

IRODALOM. Régi paraszti házi orvosságok jegyzéke, Ethnographia 1900. Balló István munkája. Népi négyógyászati tanácsok a XVII-XVIII. századból. Orvostörténeti Közlemények 1973, Schram Ferenc munkája. Orvostörténeti levelek. Communicationes ex bibliothecae Historiae Medicae Hungaricae 1965. Fodor István gyűjtése. Adatok a népi orvosláshoz. Ethnographia 1939. Vajkai Aurél munkája. A gyűjtőgető gazdálkodás Cserszegtomaj, Néprajzi Értesítő 1941. Vajkai Aurél munkája. Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához. Néprajzi Értesítő 1943. Bődei János munkája. Felvidéki tót babonák, Ethnographia 1894. Istvánffy

Gyula munkája. Adalékok a moldvai csángók népi orvoslásához. Orvostörténeti Közlemények 1973. Bosznyák Sándor munkája. Emberyógyítás a moldvai székelyeknél. Néprajzi közlemények 1960. Diószegi Vilmos munkája. Házi különös Orvosságok, Nyomtattatott Kolozsvárott, az Jesus Társasága Akadémiájának betűivel 1773-ik eszt. Nedeleczi Vályi Mihály munkája, A magyar nyelv, történeti-etimológiai szótára. Budapest 1967. Magyar Etimológiai szótár. Budapest 1914-1944. Gombocz Zoltán és Melich János munkája. Magyarországi boszorkányperek, Budapest 1970.

GYÓGYBOROK, GYÓGYPÁLINKÁK VADGYÜMÖLCSÖKBŐL, FÁK LEVÉBŐL. Majdnem mindenhol gyűjtögettek régebben vadgyümölcsöket, vadon termő növényeket. A balatonmelléki tájakon pl. a re-gényes várromok tövében ma is vadalmából és vadkörtéből készítik legszívesebben az ecetet. Szinte minden erdős vidéken bodzafánkot sütnék a májusi bodzavirágból (palacsinta tésztájában kell megmártani) néhol pogácsát a makk lisztjéből. Néhány erdő mellé települt faluban kedvelt csemegének számít a vadalmából készített almakocsonya, az aszalt zöldtök, a gyermekek által az erdőben gyűjtött édesgyökér. A Csermosnya völgyében egy emberöltővel ezelőtt még forrásvíz helyett, is hordókban tárolt, vadalmás vizet ittak, főleg nyáron. A dohányosok vaddohányból, szederlevélből, vadcseresznye leveléből sodort cigarettát szívtak, ha néhány napig nem jutottak hozzá a bolti dohányhoz...

Az erdőkben, cserjésekben gyűjtött vadgyümölcsökből a parasztek sűrűn készítettek borokat és pálinkákat, A hajdani nyugati határvidéken (Őrség, Szeged, Hetés) például vadalmapálinkát, vadkörte-pálinkát, szederpálinkát. Ugyanezeket a pálinkaféleségeket a Göcsejben is ismerik, mellettük azonban készítenek vadkörtetörkölypálinkát és kökénypálinkát is. Abauji és zempléni tájakról származó adatok szerint ott a vadcseresznyt és a nyírfa édes levét dolgozzák föl (többek között) pálinkának. Erdélyben bor készül a vörös áfonyából, a hóharmatkor gyűjtött kökényből, az alföldi akácokban, a balatonmelléki cserjésekben (és nyilván még másutt is) a vadrózsa piros bogójából. Cserszegtomajon a vadgyümölcsök mellett régebben pálinkát főztek a szőlőből és a paradicsomból is. A szőlőnek a levét használták fel, nem a törkölyét Gyógyászati céllal készített erdei borok, erdei pálinkák is szóba kerülnek helyenként a gyűjtögető gazdálkodással foglalkozó néprajzi irodalomban, ilyenek például a fenyőpálinkák. Általában a boróka-fenyő bogójából, a bucsfenyő magjából készülnek, csípős, fűszeres ízű, gyantaillatú italok. Állítólag komoly étvágygerjesztő, hurutgyógyító, vízelhajtó erejük van. Gyógyító céllal készült a Göcsejben a századforduló táján a földi bodza gyümölcséből főzött pálinka is. Gönczi Ferenc gyűjtése szerint a gyomor-bajosok gyógyszerül szolgált elsősorban. Elégge kellemetlen, a macskagyökérre emlékeztető szagú ital volt. A fekete áfonyából szinte minden erdős vidéken készítettek a parasztek gyógyborokat. Vesebántalmak, bélbántalmak, emésztési zavarok, májbetegségek ellen ittak ezeket. Az áfonyabor színe a bíborra hasonlított, aromájában az édes és a savanyú íz keveredett. Néhány nyírségi, zempléni, erdélyi faluban egyes csapoló szerszámokkal édes falevet csurgattak ki a gyertyánfa, a jávorfa, a bükkfa, a nyírfa gyöngye törzséből. A fák levét hol frissen itták, hol borra erjesztették. A jávorlébor, a gyertyánlébor, a nyírlébor a paraszti hagyományok szerint igen hatásos volt az erős fejfájás ellen. A nyírfa friss levét és a belőle készített bort a század elején még literszám mérték a debreceni és a nyíregyházi piacokon. Népi elnevezésük virics volt.

A gyűjtögetésről, az erdőben élő parasztek mindennapjairól szóló irodalom hangulatos mozzanatokkal van teli, a verejtékes világ mesészerű ellenpontjaival. Néhány motívum. Az édes levegőjű hegyi kaszálókon a szénában vadalmát puhítanak a parasztasszonyok. Az aszalókunyhókat körülfogó veteményesekben citromfű és kék káposzta nő. A júniusi záporok után rakottyakéregből készített kosarakba gyűjtik a gyerekek a kucsmagombát, a kék galambicát. Az erdei majorok tornácait lilán és pirosan futja be az ebszőlő. Az erdőszelel gyümölcsök, virágok elnevezése néha egészen móraferences hangulatú. Üvegalma, csengetőkörte, cinegehéjú dió, didergővirág, máriakönnny.

IRODALOM. A gyűjtögető gazdálkodás. Budapest 1939. Gunda Béla munkája. Szentgál, Budapest 1959. Vajkai Aurél munkája. A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. Néprajzi Értesítő 1941. Vajkai Aurél munkája. Vállus, egy summásfalú élete. Bölcsészdoktori értekezés kézirat. Petánovits Katalin keszthelyi muzeológus munkája. A vadon termő növények szerepe a táplálkozásban az abauj-zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő 1957. Újvári Zoltán munkája. Gyűjtögetés a Csermosnya völgyében. Néprajzi Értesítő 1941. Márkus Mihály munkája. Az Őrség népi táplálkozása. Budapest 1943, Kardos László munkája. Adatok egy primitív pálinkafőző eljárás előfordulásához, Ethnographia 1945. Némethy Endre munkája. Adatok Zalabaksa gyűjtögető gazdálkodásához. Néprajzi Értesítő 1943. Bödei János munkája. Vadon termő növények népünk asztalán. Élet és Tudomány 1955. 35. szám. Gunda Béla munkája. Fűszerek könyve. Budapest 1972. Romváry Vilmos munkája. Zagyvarékas néphite, Néprajzi közlemények 1964. Cs. Pócs Éva munkája. Göcsej, Kaposvár 1914. Gönczi Ferenc munkája. Gyógyító növények, Budapest 1966. Rápóti Jenő és Romváry Vilmos munkája. Viricselés a Székelyföldön, Ethnographia 1937. Györffy István munkája. A Bakony néprajza, Budapest, 1959. Vajkai Aurél munkája. Adatok a Bakony erdei életéhez. Néprajzi Értesítő 1942. Tálasi István munkája.

GYÓGYLIKŐRÖK A MILLENEUM IDEJÉN. Vanília, fahéj, bors, babérlevél, köménymag, piros paprika, majoránna, szegfűszeg, szerecsendió, gyömbér, ánizs, narancshéj... A főlisoroltak családi fűszereknek számítanak ma. Jellegzetes együttesük nem újkeletű, jobbára ugyanezeket a fűszereket lehetett megtalálni már száz évvel ezelőtt is a háziasszonyok polcain, akácfából faragott dobozokban, apró porcelánedényekben, a rézmozsár, az almareszelő, a kis diódaráló szomszédságában. A gyömbérszagú, falépcsős fűszerboltok is elsősorban ezekkel a fűszerfeleségekkel voltak teli akkoriban.

A fűszeregyüttes története egészen a késő-középkorig nyúlik vissza: amikor jórészüket még patikában árulták, aranymérlegben mérték és némelyikükhöz csak kisebb fajta vagyon ellenében lehetett hozzájutni. A szárazföldi karavánok, a tengeri caraccók és caravellák véres és kalandos utakon szereztek be a legtöbbször indiai, ceyloni tájakról, távoli fűszerszigetekről. A legmesésőbb kincssel állítólag az utolsó magelláni caravella tért vissza az óvilágba: ennek a hajónak a mélyén közel egy tonnányi keleti fűszer rejtett. Canonak, a caravella kapitányának Ötödik Károly császár nemesi címet és címerhasználati jogot adományozott, a tengerész címerében ezentúl két fahéjrúd, három szecsendió és tizenkét szegfűszeg díszelgett...

Ennek a jellegzetes fűszeregyüttesnek a főhasználásával különösen sok italféleséget készítettek nálunk a Milleneum idején. Vaníliaköröket, fahéjas puncsokat, szegfűszeges julepeket, szecsendiósnoggot, ánizsos, narancshéjas pálinkát például. A selyemfüggönyös nappali szobák, szecessziós szalonok jellemző csemegéi voltak ezek, az almahéj tea, a narancsvirágból készített krém, a zöldmandulabefőtt, az ófalvi és fehértemplomi bor, a rezedapálinka mellett. A különös és hangulat teli készítmények körébe tartoztak a gyógylikőrök is. A gyömbérlikőrök, a kékszilvalikőrök, az ánizslikőrök, a keserűlikőrök pl. Emésztésjavítóul és gyomorerősítőul itták ezeket, komolyabb bajok esetén nemigen nyúltak hozzájuk. Állítólag igen jóízűen lehetett aludni a kékszilvalikőrtől. Ez francia receptek alapján készült: a csonttá aszalt kékszilvát a magjával együtt megőrölték, könnyű pálinkát adtak hozzá, megerjesztették. A kandalló melegénél érlelődött meg néhány nap alatt a likőr aromája. A milleneumi ebédlők túldíszített asztalain rózsalikőrös butéliák is álltak néha. Sötétpiros rózsasziromból sajtolt olaj, citromsárga üveges cukor és illatos szesz főhasználásával készítették ezeket: a szírom gyógyanyagai alapján valószínű, hogy a gége és a mandula gyulladásait enyhítették velük. Egy kagyló formájú tálakkal, szőlőfürtökkel, dinnyekaréjokkal díszített korabeli receptgyűjtemény mézes diópálinkák és mézes likőrök leírását adja. Elsősorban toroktisztító italok voltak ezek, általában köménnyel, fahéjjal, szegfűszeggel dúsították az aromájukat. A lila virágú fodormentából készített gyógylikőr is a gégejárat öre volt: íze ennek az erős cukoréra hasonlított.

A milleneumi világ hangulatába harmónikusan illeszkednek bele a korabeli fűszerkereskedések elnevezései. Kékgolyó, Cukorsüveg, Holdvirág, Zöld citrom, Török császár. Aranyhajó.

GYÓGYLIKŐRÖK RECEPTJEI A MILLENEUM IDEJÉBŐL. 1. Ánizslikőr, 60 gramm ánizst, 30 gramm édesköményt összetörünk és öntünk rá 2 liter pálinkát, desztilláljuk, hagyjuk 8 napig állni a napon, aztán tegyük hozzá cukrot. Szobában 12 napig hagyjuk állni és gyapoton kell átszűrni. 2. Keserű likőr, enyhe. 5 gramm kalmuszgyökeret, 30 gramm genziangyökeret, 10 gramm édes ánizst, 30 gramm szegfűszeget, 5 gramm fodormentafüvet, 5 liter 70 fokos tiszta borszeszbe teszünk, egy hétig a napon hagyjuk, leszűrjük és 10 liter vízben melyben 3 kiló cukrot megfőztünk, elkeverjük. Néhány nap múlva itatós papíron átszűrjük és üvegekbe töltjük. 3. Diópálinka, mézes. 2 liter 94 fokos szeszbe 30-40 puha bélű zöld diót aprítunk és négy hétig ázni hagyjuk benne, aztán 17 gramm fahéjat, ugyanannyi szegfűszeget és 1 kiló mézet keverünk közibe: a mézet azonban előbb egy liter vízben felforraljuk és minden habját leszedjük. Mielőtt a mézet belekevernénk, ennek teljesen ki kell hűlni. A pálinka két hétig tisztul, aztán fogyasztható. 4. Mézlikőr. Erős pálinkához sűrűre főzött mézet keverünk, és 6 hétig érintetlenül hagyjuk, hogy az elegyülés tökéletesen megtörténhessék. Ha különleges ízt akarunk az italnak adni, néhány csepp kömény, borsosmenta, ánizs stb. illószeszt adunk hozzá.

IRODALOM: Fűszerek könyve, Budapest 1972. Romváry Vilmos munkája. A kultura világa, 4. kötet, Budapest 1963. Különféle italok, Budapest 1902. A szerző nevének feltüntetése nélkül. Az inyesmesterség könyve, Budapest 1889. Glück Frigyes és Stadler Károly munkája. Fagylaltok, krémek, parfait-k és kocsonyák, Budapest 1903. A szerző nevének feltüntetése nélkül. Gyógyító növények. Budapest 1966. Rápóti Jenő és Romváry Vilmos munkája. Cégérek. Budapest 1971. Csatkai Endre munkája.

Régi falusi cukrászok édességei

TÁTRACSÚCS, FATÖRZS, DARÁZSFÉSZEK, MADÁRTEJ, ESTIKE, SZERELMESLEVÉL, NŐI SZESZÉLY, HABCSÓK. HÓLABDA. A Milleneum korában fölvirágzó magyar cukrászat jellegzetes süteményelnevezései, édesség elnevezései ezek. Sakktábla, Rigó Jancsi, Képviselő fánk, Kossuth kifli. Kaszinó szelet, folytathatnánk tovább a fősorolást a korabeli társasági életre utaló süteménynevekkel. Ez a francia, olasz, német városokból átszármazott, magyar elnevezésekkel ellátott süteménygyűjtes igazi újdonságnak számított nálunk a század utolsó éveiben... Óarany, törött arany betűk hirdették a tulajdonosok nevét akkoriban a cukrászboltok ajtajain. A hűvös hőesésből belépő látogatót a békésen csilingelő ajtócsengő üdvözölte. Odabenn, a kávészínű függönyök között finom vaníliaillat terjengett. Narancslikőrös, diólikőrös butéliák, fonalakkal teli kézimunkakosarak, kis hóvirágcokrok álltak az asztalokon. A kanapé közelében, bearanyozott kalitkájában békésen tollászkodott a papagáj... Ezekből a csöndes és otthonos cukrászdákból indult el messzire vezető útjára a milleneumi idők jellegzetes süteménygyűjtése. Leghamarabb talán a hamvas szőlőfürtökkel díszített, korabeli receptes gyűjtemények segítségével, amelyek akkoriban szinte valamennyi családi otthonba eljutottak. Pillangós ruhájú, lepkés cipőjű kisasszonyok másolgatták át őket unalmas óráikban a saját süteményes gyűjteményükbe. Gobelinekkel, hímzésekkel kis kézimunkákkal ékes albumok voltak ezek, néhány példányuk mindmáig megőrződött. Világoskék és szépiaszínű gyöngybetűk sorakoznak az oldalaikon, álmatag szomorúsággal, mint az összes albumban megtalálható préselt virágok, virágszirmok, őszi vadszőlőlevelek. . . A korabeli háztartásokban hamarosan megpróbálták megvalósítani is a milleneumi városi cukrászat receptjeit. A süteménygyűjtes eredeti színeinek, ízeinek s egész jellegének átalakulása voltaképpen ezzel indult meg.

IRODALOM. Valódi magyar szakácskönyv. Budapest 1891. Zilahy Ágnes munkája. Malatinszky Fanny Szakácskönyve, Budapest, 1896. Az inyesmesterség könyve, Budapest 1889. Glück Frigyes és Stadler Károly munkája. A legújabb és legteljesebb házi cukrászat, Budapest é.n. Kugler Géza munkája. Czukrász Újság, Budapest 1905. Jubileumi könyv a Budapest-Fővárosi Cukrász és Mézeskalácsos Ipartestület huszonöt éves fennállása alkalmából, Budapest 1931. Fagylaltok, krémek, parfait-k és kocsonyák, Budapest 1903. A szerző nevének a feltüntetése nélkül. Szindbád ifjúsága és szomorúsága, Budapest 1917. Krúdy Gyula munkája. A szecesszió. Budapest 1972. Pók Lajos munkája.

A MILLENEUM KORABELI HÁZI CUKRÁSZAT kibontakozása a magyar gasztronómia virágzásával esett egyidőbe. Érdemes föllapozni a háztartásokban használt receptgyűjteményeket, hogy milyen ételek, italok is születtek ekkoriban. Csupán fősorolásszerűen: Fácán olajbogyóval, Fácán gesztenyével. Kék káposzta gesztenyével, Kékre forrázott szőlőcsiga, Kékre forrázott csiga fűszeres parajjal, Ónkeszeg, Rózsás márna, Csigá tormaival, Rákaprólékves, Szalonkapástétom, Ózremek szeletek vadászosan, vörös áfonyával. Császármadár almával. Vadgalamb narancsmártással pl. Mindemellett divatosak a hattyúból készült ételek, a bibicételek, kelendő a barackizó sonka (amely a sárgabarackon nevelt malacból származik). Kifinomultak, szecessziós stílusúak az italok is. Narancsvirágpálinka, Rózsapálinka, Szekfűpálinka, Málnapálinka, Diópálinka, Fahéjas pálinka, Borostyánpálinka, Kárpáti fűpálinka, Havasi fűpálinka, Mandulalikőr, Birsalmalikőr, Rózsalikőr, Ibolya tea pl. Választékosságot tükröznek a fagylaltok is. Áfonyafagylalt, Ananászfagylalt, Cseresznyefagylalt, Diófagylalt, Gesztenyefagylalt, Mandulafagylalt. Narancsvirágfagylalt például...

Ebbe a különleges gasztronómiai együttesbe illeszkednek voltaképpen a városi cukrászat süteményei is. Csupák és hímzett kötényű háziasszonyok büszkélkednek az elkészítésükkel, az uzsonnavendégek, vacsoravendégek előtt, a jázminos, jácintos, japánakácsos, cseresznyevirágos, mandulavirágos, gyertyavirágos mintákkal elborított szalonokban. Háziszakácsok, háziszakácsnők kínálják a készítményeket a legmódosabb lakások koktéljain, teadélutánjain, a falakat borító, bronzból domborított tavorózsánok között... A háziasszonyok, a háziszakácsnők kezén bőségesebbé, laktatósabbá, dúsabb ízűvé válnak ugyan az új sütemények, ám ezzel párhuzamosan sokat veszítenek eredeti eleganciájukból. A Tátracsúcs kevésbé lesz karcsú, a Fatörzs, a Darázfészek, a Képviselőfánk, a Rigó Jancsi, a Kossuth kifli, a Francia krémes töltelke kevésbé lesz könnyű: laposabbakká, töpvedtebbekké, zömökebbekké válnak a sütemények. Gépek hiányában a habok, a krémek elveszítik ruganyosságukat: pépessé, masszaserűvé sűrűsödnek. A házibefőttek fölhasználása még nehezebbekké, még súlyosabbakká alakítja az eredeti cukrászremekeket. A könnyed, franciás, finom színezés is eltűnik: az árnyalatlan, a választékosság nélküli színek uralkodnak el a süteményeken. Az aromák és az illatok eredeti összhangja is megváltozik: az otthoni sütemények izvilága és illatanyaga rendszerint összeillesztetlen, zavaros. Pillekönnyű habokhoz fűszeres, fullasztó illatfelhő járul időnként, nehéz, vajjas süteményekhez éteri illékony, alig érzékelhető illatanyag... A Milleneum korabeli városi cukrászat alapvető vonásainak erős megváltozására utalnak ezek a jelek. A házi cukrászat szerényebb értékű, ám mindenképpen saját arcú világának megszületésére, amely a maga alapvonásait szívósan, évtizedeken át változatlan érvénnyel őrzi majd meg, voltaképpen egészen napjainkig.

IRODALOM. Az inyesmesterség könyve, Budapest 1889. Glück Frigyes és Stadler Károly munkája. Valódi magyar szakácskönyv, Budapest 1891. Zilahy Ágnes munkája. Malatinszky Fanny Szakácskönyve, Budapest 1896. Különléte italok. Budapest 1902. A szerző nevének feltüntetése nélkül. Fagylaltok, krémek, parfait-k és kocsonyák, Budapest 1903. A szerző nevének feltüntetése nélkül. A természetilmény szecessziós változatai. Studia Litteraria 1974. Kun András munkája. Megjegyzések a szecesszió egyik esztétikai formaelvéhez, Studium 1971. Kun András munkája.

NÉHÁNY MA IS ELKÉSZÍTHETŐ MILLENEUMI FAGYLALT, BEFŐTT, VIRÁGKOCSONYA RECEPTJE. 1. RÓZSAFAGYLALT. Vegyünk 6 tojás sárgáját, fél liter édes tejszínt és annyi rózsalevet, hogy az íze érezhető legyen. Állandó keverés közben forraljuk fel és ha

kihűl, fagyasszuk meg. A rózsalevet a következőképpen kell elkészíteni. Válogassunk ki szép rózsaleveleket, tegyük egy meleg palackba és öntsük le forró szörppel, kössük le az üveget és hagyjuk nyolc napon át állni, meleg helyen. Utána nyomjuk át egy asztalkendőn. Használhatok tanácsos kevés rózsavízzel főlhigitani, egy kis citromlevet hozzáadni és cochenillel pirosra festeni. 2. SÜLT FAGYLALT. Tojásdad alakú tűzhatlan táltra, ujjnyi vastag, megsütött piskótátészta teszünk, amelyet málnakocsonyával kenünk meg. A már kész és keményre fagyott fagylaltot kúp alakban föltornyozzuk a piskótára, a szélsütemény anyagával vastagon bemázoljuk, ízles szerint díszítjük, behintjük porcukorral, majd sóval beszórt pléhen a forró sütőbe toljuk. A szélsütemény pár perc múlva aranysszőke színt kap, ekkor kivesszük és rögtön az asztalra adjuk. A fagylalt nem olvad el, ha fűrgén és ügyesen bánunk a sütéssel. 3. DINNYEHÉJBEFŐTT. Egy kiló meghámozott, csíkokra vágalt dinnyehéjhoz nyolcvan deka cukrot adunk. Hozzáteszünk két, karikára vágott citromot és két vaniliarudat is, majd egy éjszakán át állni hagyjuk az alapanyagot. Másnap forró tűzön főzni kezdjük, egészen addig, míg a gyümölcshéj meg nem zselésedik, üveggé nem válik. Forrón üvegekbe öntjük, azonnal lekötjük, és száraz dunsztban tartjuk 2 napon át. 4. IBOLYAKOCSONYA. A márciusi ibolya szirmait leszedjük, egy tányérnyit cserépedénybe teszünk, háromnegyed liter forró vízzel leöntjük és lefődve egy órán át állni hagyjuk, majd leszűrjük. Hat citrom levét, negyed kiló cukrot, másfél deka olvasztott zselatint a leszűrt léhez vegyítve az egészet egy tiszta ruhán átszűrjük. Formába öntve hagyjuk kocsonyásodni.

FALUSI CUKRÁSZOK ÉDESSÉGEI. A Milleneum korabeli süteményegyüttes útjának egy másik ága egészen messzire, alföldi mezővárosokba vezetett. Elsősorban a frissen fölszabadult, munkára, megélhetésre váró cukrászmesterek révén, akiknek a század első évtizedeiben nagyon sokszor csak itt sikerült önállósítaniuk magukat. A falusi vevőkör megbízható jövedelmet jelentett a számukra; ám az itteni igények, a sütemények alapvető átalakulását is maguk után vonták... A falusi közönség általában nem szereti a városos szokásos apró süteményeket. Elterjednek hát a hatalmas francia krémesek, a földuzzadt, habcsókok képviselőfánkok, az arasznyi magasságú mignonok. Alapanyag bőven van mindehhez a paraszti gazdaságokkal szoros szimbiózisban élő cukrászok számára. A falusi tortákon fél diódarabokat találunk ott például, ahová a városi mester csupán némi morzsálegot szór. A túlfűszerezés, a túlzásítás, a túldíszítés is divatosság lesz falun, a dúsabb és sűrűbb ízekkel rokonszenvező vevők igényének megfelelően. A bőségességen, a kiadósságon túl lényegi követelménnyé lép elő a sütemények eltarthatósága is. A tejszínhabot hamarosan a tojás hab kezdi fölváltani, a töltelékbe több és több rumos piskótareszelék vegyül, a száradás megakadályozására. A készítmények külsején a harsogó színek uralkodnak el: a rikitő rózsaszínek, narancssárgák, citromsárgák, zöldek. Valóságos illateldorádó jellemzi ezeket a süteményeket: az elterjedt parasztcukrász szólas szerint akkor végez a mester jó munkát, amikor a vevő már az orrával és a szemével is jóllakik. . .

Megpróbálnánk leírni a jellegzetes parasztcukrász sütemények sorából egy párat. Ime egy francia krémes Szandaszőlősről: tetején ujjnyi vastagságú rózsaszín cukorbevonat van, alatta négy centi magas, citromreszelékkal ízesített tojás hab, ez alatt vékony, ropogós réteslap, majd négy centi magaságú citromsárga krém jön, végül alul megint csak az édes, ropogós réteslap szerepel. A sütemény majdnem arasznyi magasságú, emellett széles, rikitőan színes, és szinte elmondhatatlanul édes: egyet is épp elég egyszerre megenni belőle. Leírnánk egy puncsmignont is. Alján nagyon vékony piskótátészta van, erre majdnem nyolc centi magasan, csúcsosan rakódik rá a puncskrém, amely eperdzemmel, málnadzemmel ízesített, citromhéjas piskótareszelékből áll, végül a mignont vastag, rózsaszín cukormáz vonja be - ezúttal is szinte ehetetlenül édesen...

Ha közvetlenül nem is a milleneumi süteményegyüttessel, ám mindenképpen a milleneumi cukrászat világával állnak összefüggésben a parasztcukrászok jellegzetes, grillás, marcipános édességei is. A Milleneum korában a fővárosi mesterek megpróbálták mindenféle unikumot előállítani a cukrászati alapanyagokból. Cukrászkiállításokon szinte illetlenség volt ekkoriban valamilyen új ötlet nélkül jelentkezni. Egymás után születtek meg a magyar székesegyházak grillás másolatai, városi épületek grillás utánzatai, grillás gőzösök, vitorlások, s az egészén egyszerű, mindennapi eszközök grillás megjelenítései is, a grillás varrógép, a grillás virágváza, a grillás poharak. Népszerűvé vált a marcipán megmunkálása is, virágcsokrok, gyümölcsöstálak, porcelánedények, asztali csendéletek utánzása. A grillás és marcipános munkák szeretete elkíséri a mestereket vidékre is, s ott új, az ottani igényekhez alkalmazkodó cukrászmunkák alapjául válik. Templomok, kiskápolnák, falusi és tanyasi házak, gólyák, malacok, nyulak, csibék születnek egymás után grillából. Mozdonyok, hajók, lovashintók, babakocsik, bölcsők, bárányok, hattyúk, kancsók, poharak. Círadás díszkosarak habcsókkal telítelve, rózsaszínűre színeztve. A falusi házakban használt falvédők hatása szüremkedik rá voltaképpen ezekre a grillás édességekre, a színezéstől a cirkalmas vonalrajzolatokon át egészen a rájuk rótt szövegekig. A marcipánmunkák zöme ugyanakkor a módosabb paraszti vitrinek szobrocskáit utánozza: ülő szarvasokat, őzikéket, csigabigákat, rózsabimbókat.

Évtizedekkel ezelőtt az ország szinte minden részében éltek, munkálkodtak parasztcukrászok. Árusítási helyük általában a piac volt: némelyikükhöz szakajtókkal jártak vásárolni a parasztszanyok. Sűrűn látogatták a cukrászmesterek a vásárokat is: s mindemellett otthon, a portájukon is árusítottak süteményeket. Mindez azonban a múlttá ma már; napjainkban a parasztcukrászok soraiból alig néhányan vannak csupán életben. Alighanem végérvényesen eltűnik nemsokára a magyar gasztronómiának az a rendkívül színes és egészen egyedi jelensége, amelyet az ő cukrászművészetük jelentett. Az a különös és karakteres süteményvilág, amely erős metamorfózisokon át ugyan, ám mégiscsak eljuttatott valamit a messzi nyugati civilizációk édességkultúrájából az (addig csupán a mézeskalácsosságot ismerő) egyszerű magyar parasztemberekhez.

IRODALOM. Czukrász Újság, Budapest 1905. Cukrászok Lapja, Budapest 1912. Cukrász és mézeskalácsos ipari évkönyv, Budapest 1926. Jubileumi könyv a Budapest-Fővárosi Cukrász és Mézeskalácsos Ipartestület huszonöt éves fennállása alkalmából, Budapest 1931. Szandaszőlősi cukrászreceptek gyűjteménye. Kézirat.... Adatközlők: Homoki István Szandaszőlős, Béni Jánosné Értény, Horváth Géza Pilisszentiván, Tyasif Elmasz Vésztó.

NÉHÁNY MA IS ELKÉSZÍTHETŐ PARASZTCUKRÁSZ SÜTEMÉNY JELLEGZETESSÉG RECEPTJE: 1. Grillásmignon. Tíz deka dióból, húsz deka cukorból, reszelt narancshéjból vajjal, tejjel föleresztve grillát készítünk. A készítéskor lisztnek még a közelben sem szabad lennie. A grillalapokból hengerformákat hajtogatunk. Azonos mennyiségű cukrot, kakaót, vajat főzünk föl, ha kihűlt, málnadzsemmel és diókrémmel izesítjük, majd megtöltjük a hengereket. Alulra is, fölülre is grillalapokat teszünk s ízlés szerint díszítjük. 2. Puncsmignon. Legelőször a cukorbevonatot készítjük el. Egy kiló cukrot (annyi vízzel, hogy ne pörköljön meg) főzni kezdünk. A főzést akkor fejezzük be, amikor még elég kemény cukorgolyókká tudjuk formálni a masszát. Ekkor tiszta, vizes márványlapra, vagy műkőre öntjük, megvárjuk míg elhűl, majd vizes ruhával letakarjuk. Elkészítjük a tölteléket, rumos piskótareszelékből eperdzsemmel, málnadzsemmel, citromhéjjal izesítve. Kúposán fölrajuk a kis piskótalapokra. Elővesszük a mázat, megmelegítjük, majd ételfestékkel megszínezzük és bevonjuk vele a tölteléket. 3. Zsúrkifli. Huszonöt deka vajat, huszonöt deka lisztet, három tojás sárgáját, öt deka cukrot tejjel tésztává gyúrunk. Lekváros, diós, mogyorós, citromos, mazsolás, vaníliás, cikóriás masszával megtöltjük és megsütjük.

JUHTÚRÓS CSÓK, DORONGFÁNK, HOMOKTORTA, TÚROSTORTA, MARCIPÁNHURKA . E készítmények Debrecenből és környékéről származnak, ahol a süteménykészítés erősen archaikus vonásokat őriz ma is. Erősen a zsiradékokra s az állati melléktermékekre épül az itteni asszonyok süteményeinek jó része, alighanem az őslakosság eredeti, állattartó, gazdálkodó életmódjának maradványaként. Alapanyagai a háj, a forró zsír, a tepertő, a krumpli, a tehéntúró, a juhtúró, a rizs: s mindezekhez mérten szinte elenyészően szerény szerep jut az izesítőszereknek. A hájasán, krump-lisan, túrósan készített, bő zsírban sütött édességek világában nem nagyon sikerült polgárjogot nyernie a választékos milleneumi süteményegyüttesnek. Sorban kipróbálják a tortát, a habcsókot, a habos süteményt, a marcipánt ugyan az asszonyok, az errefelé uralkodó alapanyagokon azonban nagyon sokszor szinte egyáltalán nem változtatnak Mandulás burgonyatorták, Csokoládés rizskolbászkák, Édes krump-lisrétesek, s más vegyes sütemények sora születik meg így: igazi népszerűséget azonban az őslakosság előtt egyiküknek sem sikerült elérnie. A bélések, a fánkok, a lepények, a pogácsák maradnak meg igazi csemegének erre voltaképpen egészen napjainkig.

DEBRECEN KÖRNYÉKI SÜTEMÉNYFÉLESEGEK RECEPTJEI. 1. Diós pogácsa. A gyűrődéskán összedolgozunk harminc deka lisztet, tizenkét dkg libazsírral, hat deka cukorral, tíz deka őrölt dióval, csipet sóval, két tojás sárgájával és annyi tejjel, hogy jó lágy tésztát kapjunk. A tejjelben előzőleg föloldunk egy deka élesztőt, összegyúrjuk, erősen kidolgozzuk, háromszor egymás után kinyújtjuk. Végül két ujjnyi magasra nyújtjuk. Késsel megrovátkozzuk, pogácsaszaggatóval kiszaggatjuk, tojással megkenjük és szép világos barnára sütjük. 2. Debreceni béles. Lisztből tejjel, kevés tojással, csipet rummal és langyos sós vízzel tésztát gyúrunk. Vékonyra kinyújtjuk és a közepére tesszük a lisztel egyenlő súlyú hájsírt. Összehajtuk és negyed óráig pihentetjük, háromszor kisodorjuk, közben mindig negyed óráig pihentetve. Utána egy napig hideg helyen tartjuk. Amikor újból kinyújtottuk, négyszögletes darabokra vágjuk, s minden kockára édes túrótölteléket teszünk. A tészta négy sarkát fölhatjuk, tepsibe rakjuk, tojással megkenjük és megsütjük. 3. Kálvinista mennyország. Két egész tojásból es három sárgájából liszt hozzáadásával kemény tésztát gyúrunk. Három cipóra osztjuk. Mindegyiket vékonyan kinyújtjuk, s forró, sós vízben kifőzzük. Hideg vízzel leöntjük ezután, majd szép simán egy szitára helyezük. Mikor a víz leszivárgott róla, egyforma négyszögletes alakra vágjuk, s beletesszük a tejjel, tojássárgájával elkészített túrótölteléket. Összehajtuk s sütőformába tesszük, amelyet előzőleg kikentünk vajjal és kibéleltünk kifőtt tésztával. Kevés olvasztott vajat és mazsolát is hozzáadunk még, majd a tetejére ismét tésztalapot helyezünk. Pirosra megsütjük.

IRODALOM. Édes jubileum, Debrecen 1977. A debreceni cukrászat történetéből, Hajdú-Bihari Napló 1977. Móricz Zsigmond irásának poszthumusz közlése.

KÉZMŰVESSÉG

Őrségi ligetek kerámiái

ŐRISZENTPÉTER, KERCASZOMOR, KERKÁSKÁPOLNA, KISRÁKOS, SZATTA, PANKASZ, VELEMÉR környéke különös vidék. Hársfával, bodzafával, borókafenyővel, vadrózsával, gesztenyével sűrű erdőségek vannak erre. A domboldali kaszálókat dúsán borítja be a kamillavirág, a búzavirág, a kakukkfű. Az erdők, cserjések, rétek gyalogútjain sétáló mindenféle elhullott almára, vadcsesersznyére, kékszilvára, dióra lép. A táj csupa vegetáció, liget Csipkerózsika birodalmából: az emberek a gyümölcsfás erdőrészekben, a burjánzó növényzet szövedékétől eltakarva, öreg gerendákból ácsolt épületekben élnek, messzire elhúzódván a világtól.

AZ ŐRSÉGI AGYAGEDÉNYEK SZÍNEI. Különös, kékeszöld tónusú táj az őrség, főképpen talán a kéken derengő dombok, a hűvös fenyőerdők, a kusza növényzet sós párája, a kék-kövel végigpermetezett gyümölcsösök, a szőlő permetcsöppes levelei, az erdőben nyíló apró, zöldeskék virágok vonják ebbe a színbe. A környékbeli kézműveseknek a fazekain, fazékfedőin, lábásain, bögréin, tányérain, tálain kifejezetten a táj kékeszöld színvilága uralkodik el, a vidék alapszíne válik az agyagedények alapszínévé is. Csaknem kizárólagosan a táj a környezet kínálja a kerámiák kékeszöldét kibővítő, kiegészítő színeket is. Az Őrség tócsáinak, pocsolyáinak, patakjainak, ereinek, csatornáinak peremén sötétzöld, méregzöld növénybevonat ázik, ez a növénybevonat mintha végigcsorogna az agyagedények jó részén és sikamlósságával, nyálkásságával, parányi növénycsomóival mintha rá is üledpedne az oldalukra. A környék későnyári, hullott gyümölcsseinek érett, erjedő, oszlásnak induló, rothadó színezete szinte ráitatódik az apróbb agyagedények mázára, a ragadósság, a ragacsosság érzetét élesztve, szétnyomódott almák, szétlapult szilvák megsűrűsödött illatát, megromlott ízeit idézően. A fákról lehulló gyümölcsök serege részben a vidék rótes, vöröses, vöröses sárgás színezetű gyalogútjaira szóródik rá, ezek cinóberes színe is rendre megjelenik az agyagedényeken, néhol a zöldeskék máz mögül villan elő, néhol az edények aljára, oldalára, peremére rakódik rá: érdesen szemcsésen, porszemesen... Az Őrség legjellemzőbb tápláléka főzelék. Tejesen, lisztesen, paprikásan, pecsenyészíros rántással csinálják az asszonyok, szürkés rózsaszínes, szürkés sárgás színűre, s ez az ételmeleg, párás, pépes, matt színezet ott él az edényeken évszázadok óta.

AZ ŐRSÉGI AGYAGEDÉNYEK ANYAGA. Ajándékboltok, bazárok szuveníres pavilonok nagyobb és apróbb népművészeti jellegű agyagedényeinek szinte egyöntetű jellemzője a semlegeség, az eredeti vidékek megjelölése ellenére is a sehonnan se való származás. Ezek a kerámiatárgyak a dekorativitásra, a tetszetőségre látszanak főleg törekedni, s eközben rendre elveszítik összefüggésüket a megnevezett vidékek valódi színvilágával, az ott uralkodó eredeti színskálával, amelyet sokszor csúnyának, érdektelennek, unalmasnak is ítélnék az edények előállítói. Ugyanígy, a kerámiák díszítései is kapcsolatukat veszítik a vidékek mindennapos életteréből eredő motívumokkal, alighanem azért, mert az edények megmunkálói ezeket sem érzik eléggé mutatósaknak, csinosak, esztétikusaknak. Hasonlónk tűnik a helyzet a kerámiatárgyak anyaga esetében is. Elmondható, hogy a kommersz díszítésű kommersz színezésű szuvenír edények porcelánszerű simaságukkal, üvegszerű csiszoltságukkal, csillogásukkal szinte elálcázzák eredeti alapanyagukat az agyagot: így ennek nyersességre, szegényességre, vidékenkénti más és más jelleme rendre érzékelhetetlen marad... Az Őrség tájain készülő agyagmunkák esetén szó sincs erről. Ha kezünkbe kerül egy itteni vidékről származó, megmunkálatlan, megszáradt agyagdarab, majd utána egy őrségi edény, szinte első érintésre megérezzük az erős azonosságot. Agyagot tartunk a kezünkben: alighanem ugyanez az érzésünk marad meg akkor is, amikor egy nedves agyagcsomó után valamelyik vizes őrségi edényre csúsznak rá az ujjaink. Agyagos földszag, vízmosás-szag, ázott, növényi szag árad innen (minden álcázás, minden semlegesítés nélkül) esős őrségi reggelek ízét idézve.

AZ ŐRSÉGI AGYAGEDÉNYEK MEGMUNKÁLÁSA. Ajándék-köcsögökön, díszkerámiákon, szuvenír edényeken nem nagyon marad nyoma a megmunkálás váratlan, előre nem sejtett eseményeinek, vagy az emberi ujjak apró ügyetlenségeinek. Minden simának, minden egyenletesnek, minden elrontatlannak mutatkozik, szinte már nem is emberi munkára, inkább mechanikus szerkezetek működésére utalóan... Az Őrség kerámiái bele engednek pillantani magának a munkaműveletnek az apróbb szakaszaiba is. Szinte látni lehet a kézműveseket, hogyan dolgoznak, hol hibáznak, miben pontatlanok esetleg. Érződik, hogy a kerámiaedények készítése a kemény agyag főlhígításával, kiverésével kezdődik (parányi agyagcsomók, néhány agyagszemcse megmaradása utal erre). A korongozás közben körkörösén futó, formáló, alakító ujjak nyomait is észrevenni az edények oldalain. Néhány esetben megnyomódnak, oválissá válnak az agyagedények, ebben a szárítóból az égetőbe való átpakolás óvatlanabb, ügyetlenebb mozdulatai mutatkoznak meg. Néhol vékony, vertikális repedéseket észlelni az edények peremén, ezek a vigyázatlan rakodás mellett a száradási idő elszámításáról is árulkodnak. Néha ötfilléresnyi, zománchiányos részek jelennek meg az edényeken: eszerint az

agyagedények egymáshoz érhetnek az égetőben... Ez a durva, nyers, rusztikus, a rontásokat sem javító, az emberi sutaságot sem álcázó agyagművesség szinte üdítő a mai civilizáció mindent agyonszépítő, mindent agyoncizelláló, mindent agyonkorrigáló világában: alighanem ezért is indulnak el szombatunként, vasárnapunként annyian nézelődni, szemlélődni, vásárolni a messzi órségi agyagművesek növényoszövedék mögé rejtőző öreg gerendaépületei felé.

Irodalom. Dömötör Sándor: Órségi jegyzetek, Ethnographia 1958. Dömötör Sándor: Órség, 1960. Kardos László: Az Órség népi táplálkozása, Budapest 1943. Czugh Dezső: Magyarszombatfa és környéke fazekasságáról, Az Országos Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője, 1954. Czugh Dezső: Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatfán, Néprajzi Közlemények, 1959. Moldova György: Az Órség panasza, Budapest 1974.

Ódon fabábuk, fababák a békési temetőben

MAGYARORSZÁG TÖBB TEMETŐJÉT napjainkra szinte már egészen elborította az erdő. Öreg fakeresztfák, faragott kopjafák tömege tűnik el évről évre a sűrű növényzsövedékek mögött. Méregzöld, haragoszöld lepedék borítja be a fejfák oldalait, erős gyökérszalak szövik át porladó aljukat. Hangyák, bogarak járnak át penészedő, gombásodó állagukat, amíg végül összeroppannak s a vastagodó avar észrevétlenül eltemeti őket. Vizes talajú tájakon (Óriszentpéter, Velemér, Kercaszomor, Kerkáskápolna környékén) fodormenták, borsosmenták, kántormenták lengik körül a korhadó fejfákat, s meleg júniusi éjszakákon erős mentaillatba vonják pusztulásukat. A balatoni domboldalakon kékeslila, kékesbarna kökénybokrok nőnek rá az aljnövényzet sűrűjében éppen csak észrevehető mészkosíremlékekre, amelyek valamikor, nagyon régen, szétmállásuk megkezdődése előtt szivalakúak voltak. A tátikai dombon a galagonya, a cserszömörce vérvörös pöttyei álcázzák el ősszel a mögöttük megbúvó, az avar színeibe öltöző mészkoroncsokat. A tordasi tölgyerdőben a fák tövével úgy rejtőznek el az apró síremlékek, mintha erdei gombák volnának. . .

SZILVALIGETEK FOGJÁK KÖRÜL A BÉKÉSI TEMETŐT. Orgonabokrok között hol tiszafákat, hol borostyángallyakat, borostyánleveleket látunk itt, ezek árulják el először az ágak sűrűjében rejtőző sirokat. Apró, derűs külsejű fabábuk, fababák bukkannak föl lassanként szinte mindenütt a szemünk előtt. Vékony, karcsú, kecses formájú bábualakok, házaspárok, családok csoportjait utánozva álldogálnak itt is, ott is, amott is az avaron. Öregemberek, háborús katonák bábu, egymáshoz simuló szerelmesek alakjai néznek ránk némán a szélben megremegő orgonabokrok mögül. A bábuk többségének bajusza, szakáll, parányi nyakéke van a rájuk száradt virágszárakból, növényzárakból, növénydarabokból. Gyerekeket is látni közöttük, kicsi fababákat a fák és bokrok alján. . . A halálra békésen, befelé forduló mosollyal gondoló emberek megzavarhatatlan nyugalma, csöndessége árad ebből a növényekkel átszótt, málló panoptikumból. A keleti lélek derűje, mely babákat helyez a hantokra, komor kopjafák, döngő kőkereszt, fájdalmas fakereszt helyett. Valaha törökök laktak ezen a tájon, s török kézművesek leszármazottai készítették a különös fabábuk őseit is, a vidékre visszaszivárgó magyarság etnikai és vallási világához igazodva. A temetőnév is törökös természetű: Rózsa temetőnek hívják a babák korhadó birodalmát. . . A török kézművesek is, leszármazottaik is, magyar utódaik is végtelenül szelid vonásokkal, visszafogottan, nagyon óvatosan, arányosan munkálták meg alapanyagukat. Minden fabábu esetében gondosan ügyeltek az egyénítésre, a méretek állandó változtatására, az alakkörvonalak, a vonalívek, az erezés sűrű módosítására. Arcvonások kirajzolása nélkül is más és más jellem, más és más egyéniség sugárzik így valamennyi munkájukból, mind a mai napig. A békési temetőben lelkek jelenlétét érezni mindenütt, s nem üres és unalmas síremlékek egyhangú sivárságát. Egyben a természet, a lélek és az ember mélységes azonosságát is: oly magától értetődő egyszerűséggel simulnak, illeszkednek az apró emberalakok a növényvilág gyöngédségébe, szelidségébe, nyugalmaiba.

ELKORHADT CSIPKERÓZSIKA-BIROPALMAK, burjánzó, kusza ligetek szövedékében megbúvó síremlékek másutt is vannak az alföldi vidéken. Citromosfüvek, kakukkfüvek, fecskéfüvek fűszerszagú sűrűjében sakkfigurászerű sírfaragványok állnak az abonyi őtemető mélyén. Vadszőlőlevelek futják be a beregi temetők ladikfejfáit, csónakfejfáit, méhecskék, apró rovarok nyüzsgő, zümmögő serege szálldos rajtuk. Omlanak, temetkeznek a több emberöltővel ezelőtt megszületett világ ódon maradványai s velük együtt megint csak eltűnik valami az ország életéből, ami valószínűtlen, ami álomizű, s ami talán egy kicsit még mesebeli is volt.

IRODALOM. Magyar néphit és népszokások, Budapest 1925. Róheim Géza munkája. Magyar Mítológia, Budapest 1929, Ipolyi Arnold munkája. Fejfák, Budapest 1975. Olasz Ferenc munkája. A békési faragásról és temetőkről, Békési Élet 1971. Banner János munkája. A szatmárcsekei református temető fejfái. A nyíregyházi Józsa András Múzeum évkönyve 1960. Nyárádi Mihály munkája. Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban, Debrecen 1978. Kunt Ernő munkája. Nevettető fejfák. Derűfakasztó sírfeliratok. Budapest 1948. Kincs Miklós munkája

MAGATARTÁSTÖRTÉNET

A klasszicista attitűdről

A szépen élés és szépen meghalás tudományát kevesen értették jobban az Ancien Régime korának polgárainál. A szigorral, ökonómiával élő lélek a legválságosabb pillanatokban is kitartóan figyelte önmagát, rendületlenül őrizte, ovtá derűjét békességét. A franciák mártírai a siralomházban is folytatták szalonéletüket, s a quillotine előtt szépívű búcsúszavakon törték fejüket. Nálunk Hajnóczy napokon át készült a kivégzésére, s a megrendült kortársak szerint arcán csöndes mosollyal halt meg. Kazinczyból csupán egy visszafojthatatlan francia kiáltás szakadt föl a halálos ítélet szorongatásában, ám fogságának kegyetlen szenvedései már egyszer sem tudták megtörni az önuralmát... Amikor végre kiszabadul, leveleiben csupán néhány mondatot ír megpróbáltatásairól, s gyors összefoglalói után nyomban az egyedül lényeges irodalmi témára tér át.

Le style c'est l'homme: mondják a klasszicisták, s a lélekölő kínok között is nagyon vigyáznak arra, hogy gesztusaikban megőrizzék az emelkedettséget, magatartásukban a színvonalat. Az emberi tűrőképesség véges, a fizikai megpróbáltatások terheit csak nagyon kevesen viselik könnyedén - ám a méltóságára érzékeny ember mindenkor kész gyötrelmének árulóit elvonni a profán szemek elől. A megrázkódtatás csakhamar stilizált emlékként vonul be a memoárok lapjaira, a fájdalom leplezéséből elv, az önuralomból szigorú kötelesség lesz a fogalmak nyelvén: törvény, amely természetesen illeszkedik a főntebb ízlés és a főntebb életstílus folyvást gyarapodó követelményei sorába. Az igazán szenvedőknek nem mindig volt érzékük a fájdalom apoteózisához.

A vérbeli klasszicista egyébként is csak a szellem ügyeinek tulajdoni igazi jelentőséget. Kazinczy a vérpad árnyékában is önfeledten izlelgeti Horatius episztoláit (Melly fény! Melly kellem! Melly ideák!). A brünni börtönben Uza Pállal a lélek halhatatlanságáról polemizál, hajnaltól délig kopogtatva a komor várfalakon, a fogoly irodalmárok megbeszélte morzejelei szerint, éhségről, gyöngeségről, lepleződésről, mindenről elfeledkezve. A könnyekig megtört, öngyilkosságra készülő Rosti Jánossal verseket íratnak a társai, mert szentül hiszik, hogy ilyenkor ez a legjobb orvosság. Még a kivégzés előtt álló Martinovicsban is fölserken az alkotókedv: cellájában lengyel mazurkákat komponál.

A klasszicista poézis is teljes egészében a szellemé. Míves műdarabjaiból az intellektuális igényességet érezni, a választékos tudás, az emelkedett ízlés, a nemes erudíció varázsát. Csöndes tükörképül: a megvalósítás formai eleganciáját, a híres fénystílus szépségeit. A style de lumière (a lehiggadt rokokó öröksége) a versanyag egyenletes színvonalú, arányos, cizellált megformálására ösztönzi a klasszicista mestereket... *(Német fejedelemségek palotái, díszes olasz udvarok, francia társaskörök, lengyel főúri kastélyok adják az Ancien Régime aranymíves lírájának európai életterét. Nálunk a szabadkőműves páholyok, a frissen fölvirágzó irodalmi szalonok, az ún. szép társaságok köreiből lesz igazán otthonossá: gáláns nemesasszonyok, elegáns testőrtisztek tudós literátorok, külföldet járó mecénások, franciás kisasszonyok között. A harmóniára szomjazó jozefinus nemzedék ez, amely erői zömét a szép morál, a józan ész, az erudíció ápolására, a nemzet csöndes csinosítására igyekezett szentelni... Ez a különös szépérezők, précieux nemzedék maga is szerette az irodalom aranyába vonni mindennapi életének szinte valamennyi megnyilvánulását. A bécsi, a pozsonyi, a pesti, az erdélyi irodalmi szalonok látogatói cizellált születésnap-i köszöntőket, míves alkalmi költeményeket, nagy műgonddal készült költeményes episztolákat írtak egymáshoz: igen rövid idő alatt egy nemes, családi elit-irodalmat alakítottak ki. Az eszmény, a minta az összes részletében megmunkált vers volt a számukra: valamennyi verselem aprólékos, szorgos csiszolása, pallérozása... A klasszicista költeményformálás jellemzője ez). Az irodalmi ideálok különbözőek: s a gáttalan teremtmény, az egyéniségkultusz és az intuíció föltétlen hívei akkor sem vették és ma sem veszik észre mindig, hogy a teljesen kidolgozott formának is íze van. A klasszicistában azonban elevenen él ez az eszmény: figyelmét szívesen fordítja a rejtett verselemek megmunkálására, az apró részletek igényes, alapos, pontos kidolgozására. A költészet techné, mesterség az ő tudatában: melynek fortélyai, műhelyfogásai és mindenek előtt céhbéli szabályai vannak. Nemes veretű művet csak az ellenálló anyag ígér: a klasszicista költő ezért rengeteget vívódik a nehéz műformákkal, a nagy igényű, nagy ellenállású műfajokkal. Erőit őrli, emésztli a versemérték és a stílus ezernyi apró megkötése: mégsem képes szabadulni a tökéletesség bűvöletéből. Berzsenyi, Kölcsey, Rájnis vagy Virág Benedek sokszor éveken át tőpreng egy-egy szonnetten, epigrammán, számtalanszor előveszi, formálja, csiszolgatja, s alig készül el vele, máris elégedetlen, máris tele van kifogásokkal. Kazinczy harminc éven át fordítja Sallustiuszt, de akárhányszor fejezi is be, mindig látja, hogy újra le kell fordítania. Feszített szorgalommal, és egészen másképp, mint eddig! Szó ne maradjon szó mellett benne! A nyomdáig sohasem jut el vele - meghal, mielőtt a végleges változattal elkészülne.*

A pannonhalmi apátsági templom egyik kápolnájában, a magasban találkozó kővek mögött virágmintákat fedeztek föl a restaurátorok. Gondosan kifaragott, gazdag ornamentikát, a templomba lépők számára láthatatlan helyen. A korabeli mester nyilván tudta ezt, mégis megmunkálta a rejtett fölületet, s fájdalom nélkül temetett ide ötleteket, formákat, díszítményeket. Így volt számára természetes, hiszen minden részletében tökéletes alkotásra törekedett. A klasszicista költő sincs ezzel másképp.

Irodalom. Halász Gábor: Az értelem keresése, Bp. é.n. Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai, Bp. 1952-7. Kazinczy Ferenc levelezése. Rónay György: A klasszicizmus, Bp. 1963. Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, Bp. 1935. Jancsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században, Kolozsvár, 1936.

Szindbád holdudvarában

*Mindent szeretett, ami hazugság,
illúzió, elképzelés, regény...*

Az őszi széllel a kriptájából elszökdöső álomhajós elsőül elhagyott kedveseit kereste föl, a hervatag, drága és ábrándos nőket, akik fölött visszavonhatatlanul elmúlt az idő. Mert az idő csak a nőknél múlik el igazán a hajósról szóló korai novellák szerint...(1) Ők azok, akik lelkük mélyéig megszenvedik a mindennapos, apró szomorúságokat, az unalmas éveikben fészket rakó hazugságokat, csalásokat, önámításokat. Mélységesen elhiszik a falusi temetőkből visszatérő ködlovagok csalárd, szép szavait, a gordonkahangú férfiak mézes bókjait, s magukra maradnak velük. Igazából csak ők érzik, mennyi bánatot ont az emberre a világ: mikor örömtelen sorsuk fölött tépelődve csendes imába kezdenek, vagy kék fátyol mögé rejtett arccal a folyók habjaiba hullanak. Hervadó, hullott szépségek szinte mindannyian: a vízpart fővényeken pihenő öngyilkos lányok, a novemberi esővel együtt sirdogáló, megcsalt kisasszonyok, s az öregedő hölgyek, akik a hideg téli estéken, gavallérrjukra várva, a bérkocsik lefüggönyözött ablakai mögött szégyenkeznek. Mindnyájan elvagyódnak az életükből, mint az N. N. című regényben a háztetőn járó holdkórosok, akik kivétel nélkül mind hölgyek voltak. Andalító, érzelmes, muzsikáló világot szerettek volna maguk körül: poézisből és szerelemből szőtt, halkan múló éveket. Zsongó és meleg szavak töretlen varázsát: az álmokat szépitő férfigazugságok mindennapos megvalósulását. Pedig nem is volna érdemes álmodni, ha az álmok mind megvalósulnának - sóhajtja Szindbád, aki sokszor eltűnődik kedveseinek vágyai fölött, mielőtt végleg elhagyná őket. Az ő számára a nők az élet drága tehetetlenjei maradnak - kivéve talán az egyetlen Boldogfalvinét, aki a kisvárosi fogadó ócska kanapéján maga is vidám hazugságokat duruzsolt az álmélkodó hajós fülébe.

Mert a hazugságoktól nem szenvedni kell, hanem szeretni őket: varázsukért, hangulatukért, mesék és titkok fonalaikat rejtő, magukban való szépségükért. Mélyen elmerülni bennük, mint a korai hóesésben (2). Szindbád nagyon szerette a hazugságokat. Életének talán legszebb emlékei voltak azok a percek, amikor holdas éjjeleken, a templomok falainál térdepelve, gyöngéd fogadalmakat tett ábrándozó kedveseinek. Tudta, hogy sohasem fogja megtartani ígéreteit, a pillanat kedvéért azonban mindent elfelejtett. Csodálatosan szépeket tudott hazudni, és bűvös szavai előtt mindig megnyíltak a vágyakozó szívek. Sóhajai nyomán örömtelen szemek fényesültek ki, remegő, lágy muzsikával telt meg a lélek, és a női vállak simulásában poézis volt ilyenkor. Foszló szalagcsokrokat lebegtetett az esti szél az illatos selyemruhák peremén, amíg a bánatos arcú hölgyek elmerültek az álom csöppnyi tündérségében... Álmodásból, illúzióból, szép bolondságokból szőtt magának vigasztaló, tarka világot a hajós és mindenkit elgyönyörködtetett benne. Ennél többre nem is vágyott, pedig hosszú életet élt át, és időnként nagyon messzi tájakon utazott. A valószínűtlen, álomizű szépségeket kereste mindenütt. A piros bor színeiben és a langyos nyári estéken megszólaló tücsök muzsikájában. A női vállak ívében és az ecetfák szomorúságában. Az asztalkendőkre himzett, régi monogramokban... Nem nagyon tudta, mi az emberi család és silányság; mert ezek szövevényéből is csak a néhol megvillanó, szépnek mutatkozó részletek, a poétikus színezetű rezzenések jutottak el hozzá. Ami körülötte képtelen, groteszk, visszatartó és rút volt, az mind kihullott élményeinek rostáján.

*

Imádságos alázattal kóborolt a világban a hajós, mert nagyon parányinak sejtette magát benne. Titokzatosnak és alig fölfoghatónak érzett maga körül mindent: a természet örök megújulását és az időjárás változásait (3). A kék téli estéken a templomtorony fölött szálldosó varjakon tűnődött el. Az illatos erdőkben sétálva a csókok különösségén töprengett. Sokat vándorolt fatornyos fölvidéki városokban, elhagyatott dunántúli várromok között, hársfával benőtt falusi temetőkből, és semmit sem felejtett el egészen közlőrl megnézni. Színek bomlottak ki előtte és áhíthatos varázsok pihentek meg a tenyerében. Széljárta, zezugos utcákon hajózott, és sokáig figyelte, hogyan röppen föl a kiskocsmák elhagyott asztalairól a halott falevél. Az orosz határszélen járva a gesztenyés fécánsült ízein csodálkozott el. Ám élményeiben folyvást mélyen elmerült és sohasem tudott a valóság törvényeivel is megismerkedni.

Szindbád nem sejtette, hogy a világban erkölcsi normák is uralkodnak. Összeszorult torokkal figyelte a tetteik helyességén töprengő nőket a málnaszínű szalonok mélyén; ám valójában soha, egyetlen pillanatra sem értette meg őket. Ő mindig egyféleképpen cselekedett: azt tette, ami jólesett neki. Ha a friss hóeséstől étvágya támadt, nyomban a közeli vendégfogadóba sietett, hogy délutánját finom vadpecsenyék társaságában töltsse. Ha túl érett szőlők szagát sodorta felé a szél, azonnal falura utazott, hogy a szüretnél segítkezhessek. Ha elhervadt asszonyok sárga virágok meséire vágyott, mindjárt ablakaik alá ment s néhány történet után csendesen elaludt a selyemkanapén. Volt álomfejtő, aranyműves, romos szelmalmok szigorú öre, rossz arcú pénzhamisító, megátalkodott nőrabló és otthonülő családapa. Volt véghetetlenül gazdag és megalázott, elhagyatott, garastalan

szegény. Látott halált, születést, esküvőt és vérlázító gyilkosságokat az őszi erdőben. És mégis: midőn százhusz esztendő korában, jószagú öregemberként falun éldegélt, még mindig egészen értetlen szemmel nézett gazdasszonyára, aki vecsernye idején erkölcsös életre és jó magaviseletre nevelő intelmeket mormogtatott neki.

*

Aranyszínű és vaníliaszagú cukrászboltokban sokat üldögélt a hajós. Nézegette a falikárpitot borító, barna fotográfiákat, a dohányszínű függönyöket, a nők selyemszalagos és pillangós cipőit, s a cukrászné nyakában megrezzenő, parányi medaliont. Díszzeit, díszes burkait, öltözeteit szerette ő igazán a világnak (4). Életörömtől a torkában dobogó szívvel járkált a májusi utcákon, midőn virágnylásos időben a nők az új ruháikat vették föl. Szenvedélyesen, fölindult tekintettel figyelte a fiatal hölgyek finom, illatos ingecskéit, a negyvenesztendő asszonyok pompás pávátollait, utazó nők zöld szoknyáját, elszegényedett grófnék gyöngyházgombos mandzsettáját, s a rózsafüzéreket morzsoló, parányi gyűrűcskéket rejtő, gyöngé asszonykezeket. Szeretett díszes szerelmi jelvényeket időnként számba venni: zsüpponokat, szalagocskákat, apró szelencéket, régi arcképeket, emlékezetes faleveleket. És szeretett elutazni a messzi városokba: ahonnan még emlékezett egy szalagcsokorra, egy csipkés zsebkendőre, egy illatra, vagy akár egy sóhajra is.

De talán mindennél jobban: elvegyülni szeretett a világban. Belesimulni bálok forgatagába, falusi lakodalmak hangulatába, temetési menetek szomorúságába. Orgonazúgásos délutánokon a budai templomokban halkán letérdepelni, s illatos májusi éjszakákon a szerenádozó ifjúsággal együtt énekelgetni. Bujkálni a liget fái közt, tavaszi szellők módjára, s az üde júniusi záporokkal együtt érkezni meg végül hervadó szerelmeseihez. Vérteljes késő őszi falevelek között hirtelen eltűnni, s ájtatos zárdanővendékek imádságaiban jönni elő, nagysokára és észrevétlenül... Hol fagyönggyé lett, hol bronzfésűvé fiatal lányok hajában, hol szélhajtotta rózsalevellé. A lehetetlen színekben pompázó, szent és megfajthetetlen élet úgy temette őt magába, akár a keleti hercegeket a kincsekkel rakott, titokzatos Ezeregyéjszaka.

JEGYZETEK

(1) *Krúdy Gyula: Szindbád ifjúsága és szomorúsága*, Budapest, 1917. Írásunk e kötet történetehez kapcsolódik... A mese, az álom, a képzelet, az emlékezés hullámain haladó történetekben a nők tartják a valóságos élettel a legszorosabb kapcsolatot; időérzetük is többnyire a megszokott, a hétköznapi. Szeretnek, elhervadnak, csöndesen megöregszenek és meghalnak, mint minden valóságos ember... Tétova hangulataikra, bánatos tünődéseikre különösen is figyelni szeretnénk: mintha a valóságos világon túllépni készülő Krúdy Gyula bennük fejezné ki életérzésének azt a rétegét, amelytől maga is szabadulni igyekezett. Mert az író mindennapos élményvilága korántsem volt olyan varázsos, mint a művei sejtetik. A valóság rossz és nagyon mulatságos, titkát nem ismerjük és mindnyájan egyforma keveset tudunk róla - írja Csergő Hugónak (*Krúdy világa*, 1964. 266. o.). Az élet unalmas, az emberek kicsinyes, nyomorúságos, alávaló életet élnek, hazudoznak, kedveskednek, folyton előnyös oldalukról akarnak mutatkozni. A szokásos undorodás fog el - írja első feleségének (*Krúdy világa*, 1964. 142. o.). Közvetlen, nyers valóságélményei ezek az írónak, aki olykor céltalannak és bevégettnek érzi az életét (*Krúdy világa*, 1964. 382. o.). Innen lép tovább, a világból csupán a jóleső élményekkel törődve hangulattal és álomszerű mozzanatokkal, mesés, poétikus, tündéri rezzenésekkel... Nőalakjai viszont, szép emlékek gyérülő fényei között, egyre közelebb kerülnek a fájdalmas, sivár, hétköznapi valósághoz.

(2) Gyönyörű novellák sugallják ezt, szinte valamennyi történet a *Szindbád ifjúsága és szomorúsága* című kötetből. Maga az író is sokat szenvedett az életét körülfonó családsoktól és hazugságoktól: amíg meg tudta pillantani a bennük rejtőző költészetet. Mert a sűrű hazudozásban a világ csöndesen átrendeződik: miközben hangulatok, dallamok, színek kélnek életre a sodrán. Apró varázskörök születnek az újszerűen összekapcsolódó valóságelemekből: melyekbe jólesik beletemetkezni. Ismeretlen ízű élmények ígéznek meg a hazudozókat, ha a valótlan bűvöletébe lényük gazdagodásáért hullanak. Titkos örömeik, a mesék intimitása... Hiszen az ember szépnek érezheti azt is, amit nem tart igaznak.

(3) Krúdy korában több filozófia is fölmérhetetlennek és kiismerhetetlennek látja a külvilágot, tragikusan kiszolgáltatottnak és végtelenül gyengének, gyarlónak ítéli az embert. Schopenhauertől Kafka hőseiig regényalakok és eleven emberek egész sora éli meg ezeket az érzéseket, szenvedve, szomorúan... Szindbádnak a külvilág titokzatossága, beláthatatlan szövevényessége azonban inkább csak örömeiket okoz: színes események, színpompás életjelenségek sokaságát sodorja elé, amelyekben józúen elgyönyörködik. Az ember parányiségének és gyöngeségének az érzete sem nyomasztó a számára: inkább elfeledett, régi, gyermeki szemét nyitja meg, melyek csöndesen csodálkoznak rá az élet ezernyi mozzanatára...

(4) S mindez újabb negatív élménykörök átélésétől óvta meg... A hajós tudatában a hagyományos halálélmény például szinte egészen szétföredezik. Halálesetek látásakor Szindbád önkéntelenül is a jelenlévő színekben, villanásokban, rezzenésekben, apró részletek izolált szépségében merül el: az események valódi arca ismeretlen marad előtte. Gyönyörűségek, különös hangulatok forrása lesz számára a halál, amelynek embersújtó erejét szinte egyáltalán nem érzékeli. Csöndesen fölbomlik tudatában a hagyományos emberi időélmény is. Elgyönyörködései, áhított élményei állandó, önfeledt szédületében élve sokszor szinte egyáltalán nincs sejtelve a mindennapos, gépies időmúlás alakulásáról. Hiába kondul délidőben tizenkettőt a toronyóra, hiába tűnnek föl deresedő hajszálok a

hajós halántékán, hiába hervadnak el körülötte a hölgyek: hangulatokra, lírára, poézisre talál rá ezekben a mozzanatokban is, és nem az emberen elmúló idő nyugtalanító jelzéseire... Eképpen fejlődik Szindbád, lassan, csöndesen, varázsos erejű emberalakká. Olyanná, aki attitűdjével széppé és emberi érdekűvé szelídíti az élet riasztóan abszurd jelenségeit is. Olyanná, kit a létezés keményen emberellenes erőinek, a pusztulásnak, az időmúlásnak, az öregedésnek, az emberi parányiságnak és silányságnak nemhogy megszenvedtetni - még megrezzenteni sem sikerül igazán.

ÉLETFILOZÓFIA

Mondrian képeiről és életszemléletéről

Benyomásaim közül szobájának tiszta, világos képe maradt meg legjobban emlékezetemben, meg a hosszú szünetek, melyeket beszéd közben tartott, és a szavait követő csend. Az ember úgy érezte magát ebben a műteremben, mintha abban a hajdani remetebartlangban járna, melyet az oroszok azért látogattak, hogy kihűzassák mancsukból a tuskét. (Ben Nicholson).

A németalföldi festő 1919 és 1940 között csupa azonos típusú képet állított ki. Valamennyit vékony, fekete sávok hálózta át, egymással mindig derékszögben találkozáva, az így keletkezett négyzeteket, téglalapokat pedig hol a kék, hol a sárga, hol a vörös szín tölti ki, általában a szintanilag legtisztább, legtisztábbra kikeverhető változatában. A felsoroltak mellett egyedül a sűrű szín jelenik meg még a művek négyzetében. Mondrian a korábban kiállított képeinek tanúsága, a kortársi följegyzések, a korabeli és frissebb művészettörténeti irodalom szerint kiválóan rajzolt, kitűnő festői fölkészültséggel és iskolázottsággal rendelkezett, legelső, a hagyományos festészethez még közel álló alkotásai számos irányban is egy átütő erejű művészegyéniség kibontakozásának csiráját jelzik. Mégis, végül, az összes ígéretes irány az említett, geometrikus elrendezésű, a színskálát szigorúan redukáló, azonos jellemű művek alkotásához vezet, különös következetességgel, élete végéig meg nem szűnően. Jó lenne kibogozni, kideríteni mindennek indítékait, megsejteni, megérteni valamit a művészt irányító elképzelésekből, célokból, szándékokból. Képeit éveken át nem tudta eladni, az európai avantgarde kísérletek konjunktúrája ellenére sem, krizantémokat, virágakvarelleket festett a megélhetéséért. Több kortárs szakíró, művészettörténeti tanulmánykötet a világ első számú krizantémfestőjeként tartja számon Mondriant, a festők azonban a dokumentumok szerint ezeknek a munkáinak a publicitása nem nagyon érdekelte.

Mondrian törekvéseinek mindenképpen közülük kell hogy legyen az avantgarde néhány művészenek egyik jellegzetes céljához, a festészet megtisztításához, purizálásához. Kandinszkij, Malevics, Picasso, Paul Klee és sokan mások egy időben megpróbálták a festészetet megszabadítani mindazoktól a tulajdonságoktól, eszközöktől és megoldásoktól, amelyek más művészeti ágakra inkább jellemzőek. Igyekeztek a térszerűséget, a térbeliséget száműzni például a vásznonról, mert ez sokkal inkább a plasztika, a szobrászat az építészet alapeleme, sajátossága. A témák térbeli megjelenítését föloldották a kísérletező festők, mellőzték ennek hagyományos eszközeit, a perspektivikus szemléletet, a térbeli rövidülés sajátosságát, a térillúziót eredményező árnyékolást, a színek térsugalló elrendezését. Igyekeztek megszabadítani a festészetet az építészet és a szobrászat többi elemi jellegzetességétől is, a tektonikus komponálástól, a függőleges és vízszintes irányok viszonyítási alapul való elfogadásától például. Mindenképpen tény, hogy a festészetben évszázadokon át a tektonikus terek, a tektonikusan rendezett síkok váltak uralkodóvá, és a vízszintes, vertikális irányok eligazítói, orientáloói voltak az alkotónak és a nézőnek egyaránt. A tiszta festészetért küzdők változtattak ezen. Műveik valóságanyagának vízszintes és vertikális részeit változatos irányok szerint vetítették a vásznonra például, ugyanakkor munkáikon rendre elmulasztották érzékeltetni, hogy tulajdonképpen merre is esik a talaj. A kép így lebegni kezdett, a fenn és a lenn megkülönböztethetlenné vált rajta. A tektonika föloldásával párhuzamosan számos művész megpróbálta mentesíteni a festészetet az ábrázolástól is. Néhány idevágó elméleti munkából úgy tűnik, elsősorban azért, mert úgy érezték, az ábrázoló eljárás erős kapcsolatokat teremt a festészet és a társművészetek, a festészet és a külvilág, a festészet és a látvány között. Valahogy nem tud eléggé izolálódni, önállósulni a festészet, ha továbbra is jellemzően ábrázoló marad. A kísérleteknek ebben a fázisában egymás után jelennek meg a nem ábrázoló elvű alkotások, a csupán színekből és vonalakból fölépülő képek. A külvilág, a látvány kínálta témák lényegét kifejezni, sugallani próbálják inkább ezek, semmint megjeleníteni. A témához való ragaszkodás azonban mindenképpen érezhető még itt, az alkotások számos alkalommal a dolgok mögött rejtett szerkezeteket, árnyalatokat, esszenciákat vizsgálják, keresik mindazt, ami a rejtőzöböl, a nem evidensen adódóból a rajzolás és a festés eszközeivel megragadható és a nézőhöz eljuttatható. Néhány festő túllép ezután ezen a stádiumon is. Lemond a témához való kötődésről, a lényegkifejezés igényéről, és igyekszik elkerülni azt is, hogy munkája akármiféle jelentést sugározzon. Hiszen bebizonyíthatatlannak látszik, hogy a téma, a lényegkifejezés, a jelentéssugallás az összes művészeti ág közül épp a festészethez álljon a legközelebb, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a szín egyik művészetnek sem annyira a sajátja, mint a piktúrának! Ezért a tiszta festészetnek kizárólag színekből kell fölépülnie, a színfoltok kontúrjainak pedig szigorúan őrizniük kell a síkszerű jelleget. A kibontakozó tiszta festészet térszerűtlen hatású, atektonikus, atematikus, jelentéstelen, esztétikumuma számos művész szerint esetleges, megalapozásra, megerősítésre, gazdagításra szorul még..... Mondrian tanyákat, tengerparti részleteket, erdei aljnövényzetet festett pályája kezdetén. Úgy tűnik, korai képei, ha lassan, ha a kísérletező kedv kerüloin keresztül is, de a térkiküszöbölés, a térillúzió száműzése irányába vezetnek. Csupán legelső képein tagolja Mondrian részletesen, mélységbe nyúlóan, messzire helyeztet horizonttal a teret (AMSZTERDAM KÖRNYÉKI TÁJKÉP, 1902. TÁJKÉP

LEGELO TEHENEKKEL, 1902-3. például) a távlatok hamarosan szűkülni kezdenek, a háttér részletezetlenné és néha szinte már formálissá válik (FARM NISTELRODÉNÁL, 1904. TÁJKÉP VÖRÖS FELHŐVEL, 1902. például). Az előtérbe nyomuló témák térszerűsége, plaszticitása is igen sokszor hangsúlyozatlannak tűnik, vagy egyenesen elmosódik (ESTI TÁJKÉP, 1904. DÜNÉK ÉS TENGHER, 1909. DÜNE, 1910). Ezeket a képeket nézegetve, valahogy egyre nehezebb szabadulni attól a sejtéstől, hogy a művész, változatos eszközökkel, egyre inkább a munkái síkszerűségét erősíti. ESTI TÁJKÉP: A hagyományos festészetben térillúzió élesztése, erősítése érdekében szokás alkalmazni azt a szintani axiómát amely szerint a meleg, világos, tiszta színek előlépő, a hideg, sötét, kevert színek pedig bemélyedő hatásúak. Mondrian viszont ennek a műnek az előtérében bőségesen él hideg, sötét és kevert színekkel, a háttér pedig meleg és világos színteltekkel, néhol szintömegekkel bontja meg. DÜNÉK ÉS TENGHER: A festő itt szinte minden olyan jelenséget, amely plaszticitásában is részletesen megjeleníthető volna, zömmel vízszintes vonalak ritmusává redukál. Úgy tűnik, a kép tetejére helyezett horizont távlatlatteremtő ereje sem az igazi, mintha ez a vonal is inkább csak vízszintesek ritmusának egyik eleme lenne. DÜNE: A homokdűne tömegének kékes tónusa a tenger kékjével, a levégőtér kék tónusával mintha összemosódna. A síkszerű hatás erősödését segíti az is, hogy az egész mű egyik uralkodó jellemvonása a részletezetlenség. De talán érdemes idézni más műveket is a művész pályájának ebből a szakaszából. A VÖRÖS FA (1910) című festményen, a téma, a fa például szinte egészen úgy hat, mintha a kép kékkel lefestett fölületén biborszínű repedések keletkeztek volna. A VILÁGÍTÓTORONY WESTKAPELLENÉL (1910) vásznán viszont az ecsetkezelés nyújt különös élményt. Vastag, foltszerű, vízszintes és vertikális ecsetvonások uralják az egész művet, annyira egyöntetűen és erőteljesen azonban, hogy a kép festékes fölülete, a fölületűk, hangsúlyozottabbnak, fontosabbnak és lényegesebbnek tűnik, mint a művön megjelenő csekély térbeli mélység élménye. A divizionista technikának a tér plaszticitását oldó eljárása ez. Mondrian Tooroppal, a híres divizionista festővel közelebbi kapcsolatban állt ekkoriban, életrajzában adatai szerint...

Mondrian korai képei között vannak olyanok is, amelyek az atektonikus műépítés megközelítését, sőt megpróbálását jelzik. 1911 körül kezdi meg kedvenc képtémájának, a fának a fokozatos, kubista absztrahálását (SZÜRKE FA, 1911. VIRÁGZÓ ALMAFA, 1912. VIRÁGZÓ FÁK, 1912. KOMPOZÍCIÓ FÁKKAL, 1912. OVÁLIS KOMPOZÍCIÓ, Fák, 1913). Úgy tűnik, a legelső képeken, a talajnak, a talajközeli részleteknek az elemei is szerepelnek a művek önálló szerkezetek, szerkezeti alakzatai között, ám valahogy egyre ritkábban valósul meg ez, és egyre ellenőrizhetetlenebbül, az utolsó két képen pedig már szinte azonosíthatatlanul. Ezek a képek a határozatlan talajérzékelés hiányában lebegni kezdenek: legalább is nehéz szabadulni ettől az élménytől. De a TEMPLOM DOMBURGNÁL (1914) kubista formációi is lebegő jellegűek. A TENGHER (1914) a MÓLÓ ÉS ÓCEÁN (1915) esetében pedig a fenn és a lenn közötti különbségtétel is lehetetlennek látszik. Talán fölülnézeti képek ezek, ha lehetséges és indokolt egyáltalán ezeknél a műveknél ismerős, megszokott nézőpontokra utalni. A komponálás hagyományos, tektonikus törvénye Mondrian kubista kísérleteiben mindenestre megsérül, elillanóban van..... A festő kubista kompozíciói láthatóan már nem ábrázoló elvűek. Analitikus természetűek inkább, a szerkezeteket, a jelenségek esszenciáit vizsgálják, a megjelenítésben pedig néha már a geometria elemi alakzatait is egyszerűsítik, izekre szedik, vonalakká, vonalszakaszokká, plusz és mínusz jelekké redukálják. És hogy lehet lényegkifejező, változatos jelentéseket sugalló egy ilyen, szinte az elemnél is szerényebb jelekből építkező műalkotás, annak igazolására álljon itt egy gondolatmenet (Heinrich Lützelertől, a MÓLÓ ÉS ÓCEÁN elemzésének részlete).

Mondrian a tenger, az ég, az égen álló és a víztükrön remegő csillagok világát próbálja visszaadni. Az Egész visszaadása azonban teljesen lehetetlennek látszik, minden túlságosan nagy, túlságosan tágnak tűnik. Ezért valamilyen jelre van szüksége. A jelnek tartalmaznia kell azt a szent ámulatot, amelyet a természet előtt érez, ezért választja a keresztet és a kereszt elemeit. Befedi a képe fölületét kereszttekkel, a végtelenség érzékeltetéséhez sok keresztre van szüksége és a keresztteknek minden irányban szét kell terjedniük a fölületen. Ezek a jelek fejezik ki a tengert, az eget, a csillagoknak a víztükrön való remegését. Nem szabad a jeleket összevissza szétszórnia, mivel a világegyetemben törvények uralkodnak, rend van: tehát egy olyan képzműnybe fogja össze őket, amely hasonlít a geometria rendet sugalló alakzataihoz, a téglalaphoz, a rombuszhoz, a körhöz, az ellipszishez. Ennek a képzműnynek azonban nem lehet lezárt alakja, hiszen a világegyetem nyitott, mozgásban is, változásban is van. Maga Mondrian a kép születését így magyarázza: *Megpillantva a tengert, az eget, a csillagokat, megpróbáltam mindezt kereszttek sokaságával megjeleníteni. Megkaptam a természet nagysága és szerettem volna a természet kiterjedését, nyugalmát, egységességét valahogy érzékeltetni.* Ám Mondrian vissza próbál adni valamit a víz mozgásából is, a nyugodt víztömeg fölötti hatalmas hullámzásból. A kép alapjának egészen nyugodt színe fölött így siklanak tova a hol vastagodó, hol vékonyodó vonalak, valamennyi különböző és változatos kapcsolatban van a szomszédjával. Mondrian képét figyelve, ha mindig másképpen halad a szemünk, újra és újra másképpen éljük át a mozgást, a remegő víztükröt, a csillagok, a végtelen víz élményét. A tenger, a tenger körüli tér lényegét kifejező, örökkévalóságát és változatos pillanatait egyaránt megjelenítő alkotás jól illenék az óceánok partjain élő emberek otthonába. Arra a kérdésre, hogy miért laknak éppen a végtelen víz mellett, alighanem

ezzel a képpel is felelhetnének. De túl ezen, a kép képes fölmutatni a főségest, a nagyszerűt, ha szenvedések gyötörnek elénk tárja a világegyetem gyógyító, jótékony egyensúlyát: s a gyakran annyira zavaros és hányatott emberi élet számára sugallni tudja, hogy mégis csak van értelem és összefüggés, fölvezet a minden irányban nyitott, bizonytalan, lehetőségek bőségét tartalmazó élet körvonalait..... A MÓLÓ ÉS ÓCEÁN Mondrian legutolsó jelentéssugallással is próbálkozó műveinek egyike. 1916-tól kezdődően képei legalábbis témára, jelentésre nem utalnak, és mintha csupán nem is volnának mások, mint nyugtalan, vizsgálódó, elemző színtanulmányok, vonaltanulmányok (KOMPOZÍCIÓ, 1916. KOMPOZÍCIÓ KÉKKEL, 1917. KOMPOZÍCIÓ: KOCKÁS LAP, VILÁGOS SZÍNEK, 1919. KOMPOZÍCIÓ: KOCKÁS LAP, SÖTÉT SZÍNEK, 1919. VILÁGOS SZÍNŰ SÍKKOMPOZÍCIÓ SZÜRKE KONTÚROKKAL, 1919. például). Alighanem, ha eltérő ösvényeken is, de Mondrian is bejárta Kandinszkij, Klee, Malevics utjait és most szigorú analízisekkel, állhatatosan, békétlenül keresi a tisztává tett, önállóított festészet esztétikussá alakításának esélyeit és eszközeit.

Többen kísérleteztek ezzel a művészettörténeti irodalom szerint. És most már nem elsősorban a piktúra izolált tulajdonságainak, jellemzően inkább az összes művészetekben egyenrangúan érvényesülő általános, ősi és elemi esztétikai eljárásoknak az alkalmazása segítségével (komponálás, kombinálás, halmozás, fokozás, sűrítés, szűrés, szintézisalkotás, ellentétezés, elemi arányszabályok érvényesítése például). *Megpróbáltam a tiszta rajzot, kidolgoztam a színes komplementer festészetet, a totálisan színekből felépített festészet típusait, aztán megpróbálkoztam a típusok minden lehetséges szintézisével, kombinálva és egyre csak kombinálva, miközben a lehető legnagyobb mértékben igyekeztem megőrizni a tiszta elem kultúráját.* Paul Klee emlékszik így vissza egykori próbálkozásaira. Úgy tűnik Mondrian 1916 és 1919 között festett képeiből, hogy a tiszta festészet esztétikussá alakításának megpróbálása önála mintha együtt járna a szűrésnek, a rostálásnak egy újabb, szigorúbb érvényesítésével. A szűrés a megtisztított piktúra alapelemeire irányul elsősorban. Mondrian a kubizmus zárt, geometrikus alakzatait már az előző években izeire szedte, s most ezek közül a parányi részlemek közül teljesen eltűnik képeiről a hajlított vonalszakasz, az egyenes vonalak pedig sohasem érintkeznek ezután másképp, mint egymásra merőlegesen. A színskála is redukálódik. Előbb a fehér, a kék, a vörös, a sárga árnyalataira, majd végül magára a sárgára, a vörösre, a kékre, a feketére, s a fekete fehérrel való elszűrkítésére. Ennél tovább már nem szűkíthető az alapskála a színelmélet szerint: ezek azok az elemi színek, amelyek a szürke kivételével egymásból már nem állíthatóak elő, s amelyeknek az együtteséből ugyanakkor az összes szín, színváltozat, színárnyalat kialakítható. A fehéret, a feketét és keveréküket, fizikai tulajdonságaik alapján nem-színeknek is nevezi a színelmélet, a kéket, a vöröset, a sárgát pedig alapszíneknek, primer színeknek. Úgy tűnik, Mondrian kísérletei a redukcióban, a szűrésben ezen a ponton állnak meg, a piktúra végső elemeiül elfogadja az egymással merőlegesen érintkező egyenes szakaszokat, a szín-nómenklatúra primer színeit és nem-színeit, és ezután már egyedül csak ezekre az elemekre építi a munkáit. (KOMPOZÍCIÓ VÖRÖSSEL, SÁRGÁVAL ÉS KÉKKEL, 1921. KOMPOZÍCIÓ, 1921. KOMPOZÍCIÓ, 1922. KOMPOZÍCIÓ, 1923. KÉP II, 1921-25. KOMPOZÍCIÓ VÖRÖSSEL, SÁRGÁVAL ÉS KÉKKEL, 1927. KOMPOZÍCIÓ VÖRÖSSEL, SÁRGÁVAL ÉS KÉKKEL, 1929. KOMPOZÍCIÓ VÖRÖSSEL, KÉKKEL ÉS SÁRGÁVAL, 1930. KOMPOZÍCIÓ, 1935. KOMPOZÍCIÓ III. KÉK ÉS SÁRGA, 1936. KOMPOZÍCIÓ SÁRGÁVAL ÉS VÖRÖSSEL, 1938-43. KOMPOZÍCIÓ VÖRÖSSEL, SÁRGÁVAL ÉS KÉKKEL, 1934-44, például)..... Alighanem a tiszta festészet esztétikussá alakítása érdekében próbálkozik meg Mondrian egy archaikus arányelméleti szabálynak, az aranymetszésnek a visszatérő, szinte állandó alkalmazásával is. Az aranymetszés a művészetesztétikai irodalom szerint a nagyságarányok ideális viszonyát rögzíti. Két különböző méret egymáshoz való viszonya az emberi szem számára akkor ígér igazi összhangot, amikor az egyik méret a másiknak körülbelül hattizednyi része, újabb méret megjelenése esetén pedig akkor, amikor az új méret az eddigi méretek összegével egyenlő. Számokkal kifejezve $0,618034 : 1 : 1,618034$. Ezek a kisebb méret, a nagyobb méret, az új méret aranymetszés szerinti viszonyának számértékei, már a reneszánszot megelőző idő óta. Mondrian 1919 után alkotott munkáin elsősorban a vonalszakaszok méreteinek egymáshoz való viszonyát jellemzi sűrűn az aranymetszéses szabály érvényesülése, ám számos esetben a négyszögek méreteinek az arányai is így alakulnak (KOMPOZÍCIÓ VÖRÖSSEL, SÁRGÁVAL ÉS KÉKKEL, 1921. KOMPOZÍCIÓ, 1921. KÉP II. 1921-25, KOMPOZÍCIÓ SÁRGÁVAL ÉS VÖRÖSSEL, 1938-43, például). Akár egyszerű számskálás vonalzó segítségével ellenőrizhető, megállapítható ez..... Bizonyára esztétikai célokkal áll összefüggésben az aranymetszéses szabály alkalmazása mellett egy másik archaikus művészi eljárásnak, az ellentétesnek a szüntelen érvényesítése is. Mondrian képein a festészet tágabb eszköztárából megmaradt elemek mintha állandóan ellentétes viszonyban állnának egymással. Az 1919-től kezdődően készített képek között nincsen olyan mű, amelyen csupán vízszintes vagy csupán vertikális vonalak volnának, a színek, az alapszínek mellett mindig megjelennek a nem-színek. Nincsen kizárólag tiszta színekre épített mű sem a munkák sorában, mindenütt előbukkan a színkeveréssel előállított szürke. A vásznon megjelenő világos színek mellé a sötét szín is állandóan odakerül. A fekete kontúrvonalakkal lehatárolt négyszögek mellől szinte sohasem maradnak el a nyitott négyszögek, amelyek mintha kifelé terjednének a képből. Sehol sem tűnik totális érvényűnek az aranymetszés alkalmazása, a művek egyes részleteire a jelenléte a jellemző, az összhangszületés, más részeire viszont az elmaradása, az összhangoldódás..... Jó lenne kideríteni, megtudni valamit arról,

voltaképpen milyenek is azok az esztétikai eszmények, igények, amelyeknek a megvalósítása érdekében a megtisztított festészet alapelemeinek megszürése, ellentétezése az aranymetszéses szabály alkalmazása szinte állandóan érvényesül a mondriani műveken. *Nem kipillantunk kell a tragikusság benyomását is kínáló természetbe, hanem inkább keresztülnézni rajta, a mélyére látni, azokat az elemeket észrevenni, amelyek mindenütt egyetemesen érvényesülnek. Ezekből az elemekből életerő sugárzik. A tiszta, a konkrét természeti látvány esetlegességeitől megfosztott szépség az egyetlen olyan eszköz, amely a világ minden jelenségében benne rejlő egyetemes életerőt sugallni képes. Ez a tiszta, az egyetemesen érvényes elemekre épülő szépség azonos azzal, amit a múltban istenség névvel jelöltek. A belőle áradó életerőre az embernek nagyon nagy szüksége van... A festészetben a tiszta szépségű alakítás csakis elementárisan érhető el, elementáris színekkel, elementáris vonalakkal, s ezek elementáris viszonyba való elrendezésével. Ahogyan a vonalnak nyílnak, egyenesnek kell lennie, ugyanúgy a színnek nyílnak, tisztának kell lennie: ekkor sugározzák az életerőt magukból... A tiszta szépségnek azonban nem csupán az egyetemesen érvényesülő életerőt kell árasztania. Jelentős feladata, hogy a kaotikus külső és belső környezettel körülvett embert elvezesse az egyensúly, a nyugalom világába. Ezért a képzőművészeteknek, köztük a festészetnek, létre kell hozniuk, láttatniuk kell a tiszta, mindenütt érvényes elemek, elemi viszonyok egyensúlyát. Segíteniük kell az embernek a világ egyensúlyossá, nyugalmassá alakításában... Életünk fájdalomtól és örömtől áll, elementárisan nézve. Ezek a tiszta képzőművészetekben a lehatárolódás és a kiterjedés révén jeleníthetők meg. A tiszta szépségben egyensúlyosan, egyenlőként találkoznak, s ez által megszűnik mind az öröm, mind a fájdalom sajátos jellege, s nyugalom jön létre. Mondrian művészetelméleti írásaiban az esztétikai eszmények, igények jellegével összefüggésben ezekre a nézetekre, gondolatmenetekre sikerült rátalálni. És most már mintha világosabbak volnának eljárásának indítékai. A megtisztított piktúra eszközeit alighanem azért redukálja az elemi színekig, mert az egyetemesség, az összes ismert szín csírája ezekben rejlik. Az aranymetszés alkalmazásának az indoka valószínűleg a szabály elementáris és univerzális jellegéből eredhet. Legalább is az összes aranyszabály közül elismerten az juttatja érvényre a méreteknél a szemünk számára végső, optimális összhangját és évszázadok óta érvényesen öröklődik a piktúrában, a szobrászatban, az építészetben. Lendvai Ernő Bartókkal kapcsolatban az aranymetszésnek a zenében való megjelenítéséről is ír. A festészet megtisztított elemeinek az állandó ellentétezése alighanem az egyensúly, az egyensúlyosság szüntelen érvényesülését szolgálja. És mintha ezzel állna összefüggésben az aranymetszéses eljárás egyazon művön való megjelenése és elmaradása is. Az ívelt vonalszakaszok mellőzése mindenképpen segíti az életerőt sugárzó egyenesek erőteljesebb érvényesülését, emellett a művész elméleti írásaiban olyan magyarázat is olvasható erről, amely szerint az ívelt vonal megkönnyítené a szenvedélyes, az individualista szubjektum egyetemességet nélkülöző megnyilvánulásainak a művekben való megjelenését, és ezért is mellőzendő. Úgy tűnik, az egyenesek megvastagítása a síkszerűség védelmét szolgálja. Egymáson átnyúló vékony vonalak, különösen előlépő színek szomszédságában, mindenképpen oldanának valamit a sík illúzió élményén: a vastag egyenesek viszont szinte odatapadnak a síkhoz. A mindig egyenlően vastag egyenesek merőleges összetalálkozásából mintha egyensúly, zavartalan nyugalom áradna...*

Meditációs táblákhoz hasonlították sokan a mondriani alkotásokat, mások ikonszerű műveknek nevezték őket. Ha hosszasan belemerülünk a képek szemlélésébe, és szemünk újabb és újabb utakon végigjárja a változatos méretű egyenesek, vonalszakaszok, és megannyi variációban előbukkanó nyitott és zárt négyszögek, a mindig másutt és másutt előtűnő színek világát, annyi minden eszünkbe jut arányokról, színekről, vonalokról. És annyi apró élmény árad felénk a képekből. Színekben rejlő öröm, üdeség, szelidség, vagy szomorúság, olyan változatokban is, amelyeket eddig még sohasem éltünk át, szerkezetekben rejlő erő, vitalitás, vagy szigorúság, amely azonban csendesen ellian, mihelyt a mű valamelyik színére, vagy egy szép, arányos része nézünk, aztán a vásznak egyes részein mintha valamiféle játékoság jelenne meg, másutt mintha intim, jótékony melegség élne: annyi minden van ezeken a műveken, amit nem ismerünk pontosan, ami inkább csak emlékeztet valamire. Ezért talán titokzatosnak is tűnik néha, szinte misztikusnak az egész vászonvilág, ám nagyon vonzó, nagyszerű valahogy a sejtelmes sokarcúsága, néha szinte már áhítattal nézegetjük, vizsgálgatjuk. És egyszerre csak azon vesszük észre magunkat, régen megfeledeztünk már a mindennapok idegesítő eseményeiről és a jóleső nyugalom, a csöndesség állapotott meg bennünk... A mai civilizáció emberének nagyon sokszor csömöre van már az őt övező valóságtól, annak irritáló, negatív mozzanataitól, az élet unásig ismert, abszurd jelenségeitől, az igazság relativitásától, az állítások, a gondolatok, egyáltalán a megszólalások jogosságának, indokoltságának problémájától, vannak, akik szinte már megszólalni sem szeretnek és szívesen elmennének innen valami más világba, ahol nincsen semmi zavaró, ahol minden nyugalmas, csöndes, szelíd, jótékony, jelentésten. A modern európai és amerikai irodalom néhány élvonalbeli alkotója (Christian Morgenstern, Edward Estlin Cummings, Tandori Dezső) számos esetben egyszerűen elúzi a műveiből a csömört okozó valóság visszaidézésére alkalmas elemeket, mellőzi a gondolatokat, a jelentéseket, a mondatokat, a szavakat, és semleges, üres elemekből, szóhulladékokból, szótörmelékekből, ritmusjelölésekből, írásjelekből állítja össze a munkáit. Ezekből a törmelékkelteményekből valahogy úgy érezni, az alkotókat élni is, örülni is segíti az elemnél is szerényebb írásmaradványoknak, szómaradványoknak a világában való elmerülés, a velük való elbűbélődés, eljátszozás, amelynek eredményeképpen szinte árad az olvasóra a derű, az

érdekesség, a színesség, a játékosság megannyi parányi impressziója... Hasonlóan lehetett ezzel talán a németalföldi művész is. Rendületlen kísérletezései során rátalált egy jelentéstelen, a valóság irritáló vonásaitól szennyezetlen világra, amelyben csodálatos ezerarcúság, és mégis mindig egyensúly, megzavarhatatlan nyugalom van. És miközben ennek csöndjét, szelídségét, jóleső egyensúlyosságát megmutatta az annyi zűrzavarral övezett eszázadi embernek, alkotásaival alighanem önmagának is élni segített. Nézzük még egyszer végig a műveket, amelyekből az élet elementáris szépsége ragyog ránk, és gondoljuk meg, az az ember, aki életének jó részét, egészen visszavonultan, ezeknek a nemes színeknek, arányoknak, szerkezeteknek a csöndes rendezgetésére szentelte, akinek az élményei zöme sokszor nem is annyira az élet mindennapi valóságából, hanem inkább ebből a nagyon egyensúlyos, nyugalmas és zavartalan világból származott, aligha lehetett másmilyen, mint maga is pihentető, megnyugtató, gyógyító erejű személyiség. Élettere, aurája arra a remetére emlékeztető, akihez az oroszlánok azért zárandokoltak el, mert sérüléseiktől, sebeiktől szerettek volna megszabadulni a segítségével.

A tisztaságra, a tökéletességre törekedés, kemény, következetes küzdéssel, a harmónia keresése, a humanitás, a humánus, az ember érdekeinek alázatos és rendületlen szolgálata, a műalkotások megtisztító és élni segítő ereje a magasrendű művészet jellemzői az esztétikai és művészetetika ősi elvei szerint, és alighanem ráillik mindez a németalföldi művész munkáira is.... Mondrian Új formaalakításnak, neoplaszticizmusnak nevezte az általa megalapozott művészi szemléletet, és ennek a szemléletnek mindenképpen volt már varázsa az ő életében is. Az avantgarde mozgalomnak számos, más és más nemzetiségű alkotója csatlakozott a neoplaszticizmushoz, és az irodalom szerint szerette volna annak elveit az összes művészetre, a gyakorlati rendeltetésű alkotásokra és a mindennapi életre is átvinni. A költészetben, az alkalmazott művészetekben előbb a németalföldi avantgarde iskola, majd a németországi, weimari művészcsoporthoz próbálta meg érvényesíteni a mondriani szemlélet eszenciáját, a megtisztított, elementárisra redukált eszközök, szerkezetek, arányok egyensúlyos elrendezésének elvét. Egymás után keletkeztek különböző képek, költemények, térplasztikák, szobrok, épületsorok, gyárak, munkásházák, iskolák, sőt egész városrészek is a neoplaszticizmus szellemében. Amint az irodalom írja, mindezzel párhuzamosan az épület-berendezésben is jelentkezett a neoplaszticizmus variabilitásra, mobilitásra és egyensúlyosságra irányuló szemlélete, szétszerelhető, átrendezhető, elemi szerkezeteket és arányokat érvényesítő lakberendezési tárgyak, bútorok, ülőalkalmatosságok elterjedése révén. Weimarban többféle használati cikk, mindennapi ipari áru született a neoplaszticizmus szelleme szerint és átterjedt aztán ez a szellem a műanyagmítázásra, a nyomdászatra, a reklámra is, egyre szélesülő sávban szöve át az eszázadi ember mindennapos életterületeit. Ennek a lendületes, dinamikus folyamatnak a tengelyében mintha az a néhány elméleti munkában olvasható mondriani eszme állna, amely szerint a neoplaszticista művészetnek mind inkább és mind intenzívebben át kell mennie az élet egészébe, és az egyensúlyossá erősített életbe beoldódva kell megszűnnie... Úgy tűnik, a költészet, a képzőművészet legújabb kori történetével foglalkozó kötetek a holland De Stijl folyóirat körének, Mondrian közvetlen társainak, Antonie Koknak a költészetét, Van Doesburg és Huszár Vilmos festészetét, Vantongerloo térplasztikáit, Van Esteren, J.J. P. Oud lakásépítészetét, Rietveld híres Schröder-házát, bútorait, továbbá a Staatliches Bauhaus tanintézet használati tárgyait; a Bauhaus tanárának, Walter Gropiusnak a belsőépítészeti terveit, a kör tipográfiai törekvéseit, a francia társaságok közül a körülbelül 80 tagú, a Café Voltaire és a Lipp Söröző termeiben találkozó Cercle et Caré fonetikus költészetét, a körben közreműködő Le Corbusier építészeti munkáit említik sűrűbben a neoplaszticizmus szemléletét érvényesítő művészet példaként. Megjegyzik számos alkalommal azt is, miszerint a neoplaszticista szemlélet sodró szétáramlásának az utóhullámai egészen napjainkig elérnek, a mai építészet és alkalmazott művészet, a rengeteg eltérő irányzat érvényesülése ellenére is, erősen neoplaszticista megalapozású...

Mondrian legutolsó képei már a negyvenes évek idején, a művésznak az amerikai emigrációjában születtek, életrajzának adatai, a művek annotáció szerint (BROADWAY BOOGIE-WOOGIE, 1942-43. VICTORY BOOGIE-VOOGIE, 1943-44). Ezeknek a legutolsó képeknek a karaktere az előző évtizedek alkotásaihoz mérve mintha megváltozna. Talán nem az alapvető esztétikai eszközöknek és eljárásoknak a mellőzéséről van szó ezeknek a munkáknak az esetében. Elementáris színrendszer, elementáris vonalhálózat, aranymetszés, ellentétezés, egyensúlyossá rendezés érvényesül ezeken a műveken is, legalábbis sehogyan sem sikerült egyik ismerős eszköz elmaradását sem észrevenni. Inkább mintha az eszközök alkalmazása módosulna némiképp. A képeken keresztülhaladó egyenesek immár nem egyneműen sötétek, világosszürke, kék, sárga, vörös négyzetekből, négyszögekből állnak össze elsősorban. A fekete a BROADWAY BOOGIE-WOOGIE vásznán egyáltalán nem is jelenik meg. A VICTORY BOOGIE-WOOGIE szín-staccatójában is csak ritkán. A színes egyenesekkel övezett négyszögek méretei csökkennek. Előfordul többször, hogy kisebb négyszögek jelennek meg a nagyobbak centrumában. A képfületeken eluralkodik az elaprózódás, mintha állandóan színes, vidám pizzicato csendülne. A képek összhangja is mindenképpen változik, az életerő mintha életörömmé, a nyugalom mintha csupa mozgalmas vidámsággá alakulna át... Talán nem csupán az amerikai élet mozgalmasságának a művekre

való rászűródése ez. Michel Seuphornek, Mondrian barátjának a véleménye szerint a múltó évtizedek alatt nagyon ismerőssé vált a németalföldi művész munkáinak jellege, néha szinte nyomasztóvá a jellemző vonások állandó ismétlődése: a negyvenes évek elején elengedhetetlenül szükséges volt már a meghaladás. Az eddigi Összsugallatnak, a nyugalomnak a meghaladása is, egy még erősebben embersegítő érzésminőségnek a centrális érvényesítésével, az örömmérség sugárzásával. Mondrian néhány művészettörténeti gondolata mintha jeleznék is erre vezető útjának elméleti alapjait. *Életünk fájdalomtól és örömtől áll, elementárisan nézve . Ezek a tiszta képzőművészetekben a lehatárolódás és a kiterjedés révén jelenthetőek meg. A tiszta szépségben egyensúlyosan, egyenlőként találkoznak, s ezáltal megszűnik mind az öröm, mind a fájdalom sajátos jellege és nyugalom jön létre. De tovább is haladhatunk. Ha a formák kemény lehatárolódását föloldjuk, a fájdalom kezd eltűnni, vele együtt a nyugalom is, és nem marad más számunkra intenzíven mint az öröm, amely a szabadság érzésének az irányába vezet.* A BOOGIE-WOOGIE vásznon mintha pontosan ez jelenne meg: az élet egyetemes egyensúlyának oldása nyomán az öröm, a szabadságérzés elemeiből alkotott új egyensúly.

Mondrian neoplaszticista munkáit nézve valahogy egyre nehezebb szabadulni az érzéstől: mintha a németalföldi művész munkássága szüntelenül, állandóan arra intene, ne engedjük érzéseinkre ráhárítani az élet irritáló szövedékét, ne engedjük érzésvilágunkat ennek a szövedéknek a mérgező savaival összemaratni. Alakítsunk ki kemény, kikezdhethetetlen belső ellenállást, ha más segítség már nincsen. Tudjunk fölüllemelkedni a dolgokon elmosolyodva, és csöndesen... A BRODWAY BOOGIE-WOOGIE, a VICTORY BOOGIE-WOOGIE két képét betegségekől legyöngyülve, a közeli halál bizonyosságának tudatában festette, formálta Mondrian. Mégis, a két képen szinte semmi nyoma nincsen ennek, ezek a személyes életsors szakadékát semmibe véve, zavartalanul árasztják magukból az emberi életöröm és szabadságérzés színes és vidám ritmusát.

Irodalom

Michel Seuphor: Mondrian, Paris 1958. Alberto Busignani: Mondrian, Firenze 1968. Umbro Apollonio: Mondrian, Milano 1965. Mario de Micheli: Az avantgardizmus, Budapest, 1969. W. Hoffmann: A modern művészet alapjai, Budapest 1974. H. Sedlmayr: A modern művészet bálványai, Budapest 1960. E. Panofsky: Az emberi arányok stílustörténete, Budapest 1976. Király Sándor: Általános szintan és látásmélet, Budapest 1975. Blaskó János: A szín elmélete, Budapest 1954.

Küzdelem az emberi élet abszurditása ellen

Vannak modern világirodalmi művek amelyek képtelenek, nevetségesnek fölöslegesnek, kisszerűnek ábrázolják az emberi életet. Napjainkban többen is demoralizálóknak és rombolóknak ítélik ezeket, s igyekeznek őket elhárítani maguktól. Pedig egyáltalán nem bizonyos, hogy az ember, akit a történelem folyamán annyiszor megkísértett már élete hiábavalóságának, fölöslegességének, értéktelenségének tudata, élménye, valóban joggal utasítja el magától ennek az ősi élménykörnek a megjelenítését. Úgy érezzük, minden nehézség ellenére is inkább szembenézni indokolt a problémakörrel: megpróbálni megvizsgálni a világ és az emberi élet abszurditását sugalló tényezőket, keresni megszüntetésük módjait, érvényük korlátozásának, hatásuk enyhítésének, vagy akár az emberi tudatra nehezedő súlyuk föloldásának útjait... S ha a kérdéskörön tőprengő embernek egymagában nem sikerülne meggyőző megoldásokra rátalálnia, alighanem érdemes megidéznie az irodalom és a művészet mindazon jelentős szerzőit akik maguk is sokat vívódtak a gondolkörrel, megnézni a műveikben mire jutottak, majd ezzel az útravalóval indulni el. Munkánk erre szeretne vállalkozni.

I. FEJEZET. AZ ALAPFOGALMAK MEGKÖZELÍTÉSE

A humanizálás fogalmáról

Humanizálni a világot tulajdonképpen annyit jelent, mint emberi érdekűvé rendezni át, emberi célokat szolgálóvá alakítani. A költészet, az irodalom, a művészet számos művelője szerint ugyanis a világegész egyáltalán nem az ember érdekeinek megfelelően működő rendszer, nagyon is sok az ember iránt érdektelen, vagy egyenesen embergátló, emberellenes vonása. A kultúra fönti területeinek több képviselője szerint a világegész emberi érdekűvé való átrendezése, az erre irányuló erőfeszítés, voltaképpen erkölcsi elvárás is az alkotó emberrel szemben. Az igazi költészet, az igazi művészet, az igazi irodalom sohasem lehet antihumánus, emberrel szemben ellenséges, ember iránt érdektelen, inkább erői összesítésével az ember érdekeit indokolt szolgálja. E megítélésnek megfelelően, léteznek olyan irodalomtörténeti, művészettörténeti, esztétikai rendszerezések, amelyek egyszerűen nem is számítják műalkotásoknak azokat a produktumokat, amelyek emberellenes vonásokat rejtenek: így a parancsuralmi rendszerek embermegszűkítő, emberromboló szemléletét visszhangzó írásokat például.

A humanizálás jogosságáról

Arra a kérdésre, hogy tulajdonképpen miért is jár el jogosan az ember akkor, amikor saját érdekeinek megfelelően próbálja átalakítani a világot, erősen eltérő válaszokat találunk a munkánkkal összefüggő szakirodalomban és szépirodalomban. Vannak olyan szélsőséges nézetek is, amelyek egyáltalán nem ismerik el az ilyen irányú emberi próbálkozások jogosságát, s a világegész végtelenül parányi, jelentéktelen és elmondhatatlanul silány képződményének ítélve az embert, egyenesen szerencsésnek vélnék a maradéktalan passzivitást és megnyugtatóan igazságosnak a csöndes elpusztulást. A kérdéssel kapcsolatos fölfogások többsége azonban egészen más színezetű és előjelű. Ezek övezetébe már jobban illeszkedik a magunk megközelítése is, amely szerint a világ emberi ostrom alá vonásának és átalakításának a jogosságához már csak azért sem férhet kétség, mivel éppen maga a világegész az, amely mintegy utasítja erre az embert. Számptalan filozófus szerint az ember a világegész mozgásának, az evolúció előrehaladásának az eredménye, e jelenségek alakították ki alapvető vonásait, innen származnak önfenntartó és fajfenntartó ösztönei amelyek mindmáig eltörölhetetlenül működnek: s ezeknek az ösztönöknek az eredményeképp igyekeznek elsősorban az ember önmaga és utódai számára mindig jobb és jobb életkörülményeket megteremteni, s ezek nyomán próbálja meg a világ minden elérhető rétegét a maga szükségletei szerint átrendezni... Másképpen fogalmazva: a humanizálásra tulajdonképpen a humanizálandó létegező kényszeríti rá az embert, minden értelmi és akaratlagos működésnél elemibb erővel.

Humanizálhatóság és abszurditás

A humanizálhatóságnak a humanizálhatatlanság, más szakszóval megjelölve az abszurditás az ellentéte. Humanizálható a világ vagy abszurd? Miként a filozófia tágabb köréből az ontológiának az anyag vagy szellem elsődlegessége, a gnoszeológiának a megismerhetőség vagy megismerhetetlenség problémája, a sokkal szerényebb mértékben művelt *humanológiának* véleményünk szerint az iménti oppozíció az alapkérdése. Munkánk folyamán szeretnénk majd összegyűjteni a válaszadással összefüggő nézeteket, s jelezni a válaszok számos változatát... Az abszurd szónak persze nem csupán szakfilozófiai vonatkozású jelentése van, nem csupán az emberi érdekűvé nem rendezhető, emberi célokat szolgálóvá nem alakítható jelenségeket jelöli. A nyelv más rétegei irányából nézve is erős megterhelésű, gazdag jelentéstartalmú. Az irodalmi, az irodalomlemezői nyelvezet elsősorban a képtelen helyzeteket, a főképpen az emberi erőfeszítéseket ügyefogyott idétlenkedésekké, az embert

pedig nevetségessé és pitiánerré silányító szituációkat nevezni abszurdoknak. A mindennapi nyelvhasználatban képtelenséget, fölöslegességet, céltalanságot, értelmetlenséget, megoldhatatlanságot egyaránt értenek rajta. Ebben a közegben legközelebbi szinonimája a nonszensz.

Az abszurd dráma mint érvegyüttes

A világegész, s ennek elemeként az emberi élet is, egyértelműen és megszüntethetetlenül abszurd számtalan jelentős gondolkodó szerint. A létegész humanizálhatatlan, teli van emberellenes vonásokkal, s optimális esetben is csupán az ember iránt érdektelenül működő. A lét megismerhetetlen, s az ember sorsa nem más, mint örökké nyomorultul és alávalóan ügyetlenkedni egy számára áttekinthetetlen világ szeszélyei szerint. Minden fölfedezés, tudományos teljesítmény, heroikus emberi megnyilvánulás csupán szájalomra méltó önáltatás... Évszázadokon keresztül hol keserűen, hol komoran, hol közömbösségre fölhívóan, hol öngünyolóan visszatérő eszméi ezek a irodalomnak. A legbőségesebben, a legteljesebb keresztmetszettel e kietlen eszmeekört, s a mellette szóló nézetek változatait is, az un. abszurd színház jeleníti meg az irodalomtörténet értékelése szerint. Szigorúsága, összegező igényei és a probléma szempontjából szinte enciklopédikus szélessége révén voltaképpen még azt is sikerül majdnem maradéktalanul megmutatnia, mi is az a maximális érvegyüttes, ameddig az irodalom a világ abszurdításáról, az élet értéktelenségéről és silányságáról való véleményalkotás során az eddigiekben eljutott. A megközelítőleg maximális jelenlegi érvanyag rögzítése alighanem igen jelentős segítség minden olyan ember számára, aki nagyon meggyőzően és megtámadhatatlan érvényességgel szeretne megcáfolni az értéktelenségre vonatkozó nézeteket. Hasonlóan lényegesnek látszik, hogy tulajdonképpen diagnózist, kórképet, láttelepet kap az ember az abszurd színpadi művekben összegeződő érvek együtteséből, s ezeken pontról pontra, sorban elgondolkodhat a gyógyítás esélyeinek, a gyógy mód változatainak megtalálása érdekében. Írásunk is ezen a szálon szeretne majd haladni. . . Megszeretnék jegyezni: az abszurd dráma a mi nézetünk szerint nem emberellenes. A főnti kiindulópontok fölkinálásán túl, szerzőinek az emberhez való viszonyulása alapján sem az. Beckett, Ionesco, Genet, Pinter, Adamov nem antihumánus műveket ír. Nem a lebecsülés és lekezelés: a tehetetlen fájdalom mélyíti el náluk a gúnyolódást, ugyanez élezi metszővé az iróniát. Miközben keserűségükben kinevetik, kicsúfolják az emberi életet, egyidejűleg ezernyi apró jelét adják: szeretnének igaz és jogos indokok alapján másképpen vélekedni róla.

E drámák egyébként vadonatúj poétikai alkatukkal, műfaji jellegzetességeikkel mindeddig ismeretlen irányokat nyitottak meg az irodalom és a színpadi művészet előtt. Egyetlen kivetített költői kép, komplex, többértelmű, fölnagyított pillanat voltaképpen az abszurd színpadi mű, amely csupán azért van elnyújtva, mert egyetlen másodperc alatt nem sikerülne minden információját visszaadnia. A tér és az idő megszokott, realista művekből és a mindennapi életből ismerős rendje persze szétesik a szerkezetében, amit a szerzők nem is nagyon sajnálnak, mert a világnak a mindennapi ember által érzékelt arculatát egyébként is irreálisnak és illuzórikusnak vélik. A drámákban nincsenek jellemek, mert a jellem színvonaláig az ember nem nagyon juthat el, s nincs részletezett cselekmény sem, mert a világban a változásoknak, az egymástól származó új és új eseményeknek nincs semmilyen jelentőségük. A művek nyelvezete irreális, mivel a nyelv igazán pontos információtovábbításra nem alkalmas, s az emberek igen sűrűn inkább csak megtévesztik egymást általa. Így a dráma, a kivetített költői kép, a fölnagyított pillanat csupán irreális szituációk össze-vissza sorát nyújtja, ezeket a végtelenségig szaporítja: s ezek az irrealitásukban is megrázó, megdöbbentő, példázatszerű mozzanatok sugározzák végül a nézőnek szinte elemi erővel a világ és az élet abszurdítását... Másképpen fogalmazva: amíg az irodalom mindeddig reálisan megjelenített érzéskörök, esetek, gondolatmenetek, érvek sorával igyekezett elsősorban rámutatni az abszurdításra, addig az elméleti megnyilatkozásoktól és a nyelvtől elforduló abszurd dráma az érvek minden eddiginél részletesebb sorát sokkolóan szuggesztív szituációkká sürítve próbálja a néző elé állítani.

A fejezet főbb forrásai

Korunk szellemi kórképe, Washington D.C. 1967. Egyetemes filozófiatörténet, Bp. 1963. A filozófia története. Bp. 1969. Babits Mihály: Az európai irodalom története, Bp. é.n. Szerb Antal: A világirodalom története, Bp. é.n. Martin Esslin: Az abszurd dráma elmélete, Bp. 1967. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon, Bp. 1968. Friedrich Dürrenmatt: Színházi problémák, Bp. 1963. Jean-Paul Sartre: Mi az irodalom? Bp. 1969. Az egzisztencializmus, Bp. 1966. A francia új regény. Bp. 1967. Üvöltés, Bp. 1982. Szabó György: Az olasz irodalom a huszadik században, Bp. 1967. Tandori Dezső: A zsalu sarokvasa, Bp. 1979. Somlyó György: Modernnek kell lenni mindenestől, Bp. 1979. Tamás Attila: A líra a huszadik században, Bp. é.n. Werner Hofmann: A modern művészet alapjai, Bp. 1974. Heinrich Lützel: Absztrakt festészet. Bp. 1970. Mario del Micheli: Az avantgardizmus, Bp. 1969. Illés László: A rossz közérzet német irodalmáról. Nagyvilág 1962. Konrád György: A lemondás irodalma. Nagyvilág 1960. Bajomi László: A lemondás irodalma. Nagyvilág 1960. Varannai Aurél: Jack Kerouac és a letört nemzedék. Nagyvilág 1962. Illés László: Merre tart a Gruppe 47? Nagyvilág 1964.

II. FEJEZET. AZ ABSZURDITÁS ALAPÉRVEINEK FÖLVÁZOLÁSA

Az abszurd dráma érvegyüttesének rétegei

Az a tünetegyüttes, amelyet az abszurd színház összefoglal, voltaképpen egyetemes jellegű: a világ és az emberi élet egészére vonatkozó, általános abszurditást sugallja. A totális humanizálhatatlanság képe azonban már magánál az abszurd színház egyik szerzőjénél is megsérül. Arthur Adamov kezdeti drámái után elfordul ettől az irányzattól, mivel érzékel a világban olyan rétegeket, amelyeket megváltoztathatónak, emberi érdekűvé rendezhetőnek vél. Adamov a létezés társadalmi területeit találja humanizálhatónak, e részterület elmérgesedett, embermaró viszonyait itéli orvosolhatónak, saját szavával szólva, gyógyíthatónak. Nézete szerint az abszurditásnak nekifeszülő embernek e pillanatban inkább indokolt, inkább jogos, inkább eredményeket ígérő ebbe az irányba mozdulni előre... Példája többek között azt jelzi az abszurd műveket elemző, az előrejutás esélyein vívódó olvasónak: nem minden vonatkozásban egyenlő erősségű ez az érvegyüttes, s eléggé rétegezettnek ígérkezik az igazságtartalom szempontjából. Szétbontható, csoportosítható, osztályozható is ez az érvanyag, s ezzel mindjárt meg is próbálkoznánk. Szempontok, tagolási lehetőségek bőségét követve haladhatunk: fölbonthatjuk többek között a filozófia tudományszakainak megfelelően az érvegyüttest, szólhatunk ontológiai, ismeretelméleti, értékelméleti, etikai, esztétikai vonatkozású abszurditást állító nézetekről például. Elindulhatunk a léttartományok szerinti osztályozás irányába: megemlíthetjük az univerzum embert erősen megérintő vonásainak, azután a civilizációs és szociális együttélésnek, végül az embernek mint egyénnek az abszurditása melletti érveket. Elvégezhetjük az emberi személyiség részterületei szerinti csoportosítást: szólhatunk az ember emocionális, irracionális, racionális, voluntáris, szexuális megnyilvánulásainak abszurditását valló elgondolásokról. Kínálkoznak további lehetőségek is: a teljesebb, a hézagatlan földolgozás felé törekvő lendületet azonban megállítja néhány meggondolkodtató, számításba veendő motívum. Egyfelől a felsorolt, s tovább sorolható részterületeken az abszurditást állító nézeteknek az elmélet, az irodalom, a művészet részéről igen erős ellenpontozása van, számos esetben pedig meggyőzőnek és nyilvánvalónak mutakozó cáfolata is. Másfelől létezik az abszurditás melletti érvelésnek egy olyan, igen súlyos motívumokat sorakoztató rétege is, amelynek az igazságtartalma szomorúan nyilvánvalóként érzékelhető, s ennek megfelelően az elmélet részéről nincs igazán érvényes, nagy átütő erejű ellenpontozása. Ennek a rétegnek az elemei alkotják voltaképpen a világ és az élet abszurditása melletti nézetegyüttes alapvető, végső érveinek sorát... Munkánk kitűzött célja más, mint egészen részletesen, az utolsó apró érvig összegyűjteni az abszurditás mellett eddig elmondott nézeteket és az emberi gondolkodás számos részterületéről érkező ellenvetéseket. Nem gondoljuk magunkat illetékesnek az egymással szemben álló vélemények értékelésére és minősítésére sem, egyébként részben amiatt sem, mivel az ellenpontozható és vitatható nézeteket maguk az abszurd művek szerzői is érveik másodlagos rétegének ítélik, s nézetük szerint az ezen érvek által megjelölt jellegzetességek megszüntetése sem változtatná meg a világ végső abszurditását. *A magunk részéről az alig ellenpontozott vagy ellenpontozatlan állítások sorára szeretnénk összpontosítani, az alapvető és végső érvek sorozatára, mert a vélemények összképe szerint az ezek által megnevezett világjellemzők, életjellemzők, emberjellemzők megváltoztatása vagy eltörlése számúzná igazán a világból az abszurditást.*

Az alapvető és végső érvek rétege

Ha közös tulajdonságokat keresve körülhatárolni próbáljuk az érveknek és nézeteknek ezt a rétegét, azonnal elmondhatjuk róla: voltaképpen az elsőtől az utolsóig olyan jellegzetességek szerepelnek itt, amelyek nem a civilizációból, nem a szociális viszonyokból, nem az emberi együttélésből erednek. A társadalmi létezésből teljesen függetlenül keletkezett, onnan nem származtatható, alighanem általa meg sem szüntethető vonásait jelölik meg ezek az embernek: azokat, amelyek az emberállapot örök jellegzetességeinek, az emberi élet mindenkori, eltörlhetetlen jellemzőinek nevezhetőek. Nem a társadalmi létezésből keletkezett *a halál kiiktathatatlanak tűnő hozzákapsolódása az ember sorsához*, nem innen származik az *emberi élet időbelisége*, az ember, az *emberi egyén rögzítettsége saját testéhez*, és *pszichikumához*, s nem innen ered az emberéletnek az a jellegzetessége sem, hogy állandóan övezi *a világ részleges, ám részlegességében mindig újja és újjászülető ismeretlensége*. Saját létezési módunk, életünk, emberállapotunk, embergátló és emberellenes erői ezek, amelyek magától értetődően érvényesülnek az embernek, mint úgymond antagonisztikus ellentmondásokból szőtt élőlénynek a jellemző vonásai sorában.

Emberellenes, kegyetlen tény a *halál*, a kapcsolódó halálfélelem, a pusztulás elkerülhetetlenségének a pszichikumra nehezedő súlya, ugyanígy a másik ember elmúlásának megrendítő élménye, vagy az emberi elpusztulás riasztó változatosságának érzékelése. Emberellenes, emberromboló az *időmúlás*, a

gyermekkor önfelelt, vadóc szépségeinek elsoványodása, az ifjúság üde világának elillanása, a nyomasztóan megállíthatatlan előrehaladás az előregezés és elpusztulás irányába. Embergátló a *testhez és lélekhez kötöttség*, a test és lélek kényszereinek kiszolgáltatott állapot, az élettani és pszichikai alapvonások eluralkodása az emberen, ugyanakkor ebben a megváltoztathatatlanul ígérkező rögzítettségben a világegyetemhez mérten porszemnyivé való jelentéktelenedés.

Az ősfolklorok példái szerint nagyon régi eredetű az embernek az a vágya, amely, szerint szeretne elszakadni saját magától és más alakba öltözni, akár egy másik emberbe, akár az állatvilág vagy a növényvilág egyedeibe. A testi fölshabuláson túl a lélek külön életének vágya is ősi eredetű, századokon át újjá és újjáéledve jutott el napjainkig és ma is gyógyíthatatlan nosztalgiaik egész sorát kapcsolja magához. Ezeket a nosztalgiaikat manapság alighanem a modern személyiség szerkezet alapkonfliktusai is erősítik, a testi és szellemi szférák olykor összebékíthetetlenek és végletesnek mutatózó elkülönülései, az életvitelt racionálisan és morálisan szabályozni próbáló, mind jobban kifinomuló szellemiségnek, és a nyers ösztönöknek, uralhatatlan emócióknak a szüntelenül pörölő, éles és erős ríposztjai.

Embererőtlenítő, embergöngyítő jelenség a *világ részleges ismeretlensége*, az ember szorosabb vagy messzebbre eső övezetében minduntalan előbukkanó, megértetlen, áttekinthetetlen, rejtélyes mozzanatok sora, amelyek részben a világban való otthontalanság és idegenség nyomasztó érzését sugározzák, részben az emberi ismeretek, állítások, megítélések igazságtartalmában való elbizonytalanodások, szorongató kételkedések eredőjévé válnak.

A modern reáltudományoknak a világ számos ismeretlen részébe sikerült bepillantaniuk, számos rejtélyes jelenséget sikerült megfejteniük, ám nagyon sokszor éppen ezzel erősítették meg az otthontalanság riasztó élményét. A képzelőerő is, a természetes emberi érzékelő apparátus is csodát mondott a valóság új arca előtt: csupán a mindennapiságtól messzire eltávolodóan, elvontan működő értelemmel sikerül elismerni a folytonosság nélküli valóságot, a meggömbült teret, a véges, ám nem határos világegyetemet, csupán ezzel sikerül elfogadni, hogy az idő a kiterjedés egy dimenziója, hogy a valóságnak vannak olyan részletei, amelyekben a szemmel érzékelhető világnak az alaptörvényei megszűnnek igaznak lenni. Az idegenség, az elidegenültség élményének megszületését nem gátolja meg a szaktudományos állítások rendszeres igazolódása sem, mivel az ember valóságérzékelésének, valóságelfogadásának, valóság-részletekbe való otthonos illeszkedésének megszokott módja mindig élettani és pszichikai adottságok egész sorozatát veszi igénybe, s ennek következtében eleve nem éri magát otthon az ember az olyan valóság-tartományokban, amelyekbe csupán az az értelme, vagy sokszor inkább csak a műszerei révén érkezik el...

A halálnak, a tovatűnő időnek, a testhez és lélekhez kötöttség állapotának, a külső és a belső világ részleges ismeretlenségének embergátló és emberellenes erejét megszüntetni, s e jelenségeket egyenesen emberi érdekűvé átalakítani első pillantásra alighanem megoldhatatlannak ígérkezik, ábrándnak, olcsó reménységnek, ijesztő naivitásnak. A következő oldalakon a világirodalom és a művészetek számos, nagyformátumú életművének a problémakörünkbe vágó részleteit, sugallatait, s az ezekkel összefüggő magatartásváltoztatásokat szeretnénk megidézni, annak igazolásával próbálkozva: vannak azért mégis nagy intenzitású, megragadó megoldások, máskor megoldás-csírák, megint máskor eredményesnek ígérkező megoldás-esélyek.

A fejezet főbb forrásai

Martin Esslin: Az abszurd dráma elmélete, Bp. 1967. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon, Bp. 1966. Babits Mihály: Az európai irodalom története, Bp. é.n. Szerb Antal: A világirodalom története, Bp. é.n. Országh László: Az amerikai irodalom a XX. században, Bp. 1962. Serge Fauchereau: Századunk amerikai költészetéről, Bp. 1974. Bajomi Lázár Endre: A mai francia irodalom kistükré, Bp. 1962. Szabó György: Az olasz irodalom a huszadik században, Bp. 1967. Falus Róbert: Az ókori görög irodalom története, Bp. 1964. Kaj Birkett-Smith: A kultúra ösvényei, Bp. 1969. Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások, Bp. 1925. Ipolyi Arnold: Magyar Mithológia, Bp. 1929. Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben, Bp. 1958. Siegmund Freud: Pszichoanalízis, Bukarest 1977. Albert Einstein: A speciális és általános relativitás elmélete, Bp. 1967. Infeld: Einstein, Bp. 1959. Heisenberg: Válogatott tanulmányok, Bp. 1967.

III. FEJEZET. AZ ABSZURDITÁS ALAPÉRVEINEK RÉSZLEGES MEGHALADÁSA

A halál humanizálásáról

A halál bizonyosságának tudata nagyon sokféleképpen jelentkezik az írók és művészek gondolatvilágában. Az egyéniségjellemzők, az elmúlásélménnyel való összetalálkozás körülményei, az egyéniséget körülölelő társadalom természete egyaránt meghatározza vagy árnyalja ezt. Az elmúlás élményének és megjelenítésének variációi sorából most azokat emeljük ki, amelyek emberellenes jellegének embersegítővé való átalakítását, máskor e jelleg megszüntetését, megint máskor enyhítését érzékeltetik...

Ősidók óta él az irodalomban az *értelmes halál* eszméje. A halál az értelemnek, vagyis egy speciálisan emberi jellemzőnek rendelődik alá e szerint az eszmevonulat szerint, s voltaképpen eszközzé redukálódik.

Elsősorban azok az esetek sorolhatók ide, amikor valaki racionális megfontolások alapján, önfeláldozással elérhető értelem célokért adja oda az életét. Klasszikus képviselői főleg kalandregényekben, történelmi regényekben, romantikus operákban vannak ennek a magatartásnak. Eszázadi típusai Saint-Pierre A calais-i polgárokból, Proctor A salemi boszorkányokban, Katrin a Kurázi mamában például.

E haláltípusnál telítettebb tartalmú a *nagyszerű halál* jelensége, amely szintén évszázadok óta él az irodalomban és a művészetekben. A halál a nagyszerűségnek, vagyis egy összetett, értelmi, érzelmi, akarati, erkölcsi értékeket egyaránt sűrítő, emberi minőségnek rendelődik alá ebben a vonulatban

Elsősorban azok az események sorolhatóak ide, amikor az ember a pusztulást nagyszerűséggé próbálja átalakítani, példát próbál adni, mozgósító erejű emléket igyekszik utódai elé állítani. Szélsőséges természetéhez hűen hőszok, félistenek, különlegesen erős jellemű emberek az elsődleges megvalósítói az elmúlás ezen változatának. Klasszikus hazai képviselői Zrínyi hőseposzáinak katonái, Arany János bárdjai például.

Archaikus keletű a *boldogító halál* megjelenítése is az irodalomban és a művészetekben. A halál a boldogság, a fölszabadult örömmérséklet elérésének eszközüvé szelidül ennek a vonulatnak a sugallata szerint, előrehaladó mozzanatait is inkább csak megindult, jóleső érzések övezik.

Elsősorban azok az élethelyzetek sorolhatóak ide, amikor az ember számára az elmúlás ígéri már az örömet, mert az élet, végérvényesen gyötrőnek, irtózatossá, elviselhetetlenné mutatkozik. E lélekállapot klasszikus kifejezője Shakespeare Júliája, aki Rómeó ajkáról lecsókolja a mérget, s a pusztulással járó szenvedést szinte nem is érzékelve, örömteli várakozással és csöndes, szelid mámorérzéssel adja át magát a megsemmisülésnek.

Régi keletű a *szép halál* megjelenése is az irodalomban, már az archaikus népköltészet is ismeri. A halál a szépségnek, az esztétikumnak, vagyis egy alapvetően emberi értékminőségnek rendelődik alá ezúttal is, omlasztó, oszlató erői egy esztétikus esemény sorozatáé mérséklődnek.

A tudatosságot is tartalmazó, tervezéssel is élő, szép elmúlás esetei sorolhatóak voltaképpen ide. Ideáltípusként. klasszikus képviselőként Csáth Géza halálosan beteg bárófiguráját is említhetjük, aki az elmúlás pillanataiban csengő aranypénzeket oszt szét a muzsikuskoknak, majd sorban rárakatja velük a zeneeszközökre a szordinókat, s a báltermen csöndesen végigűszó, chopini muzsikára omlik csupán össze. A doktorok kiviszik a lugasba levegőzni, s kinn, a holdfényben hal végül meg. A kivilágított bálteremből fehér ruhás lányalakok bámulnak utána.

A halál humanizálásának felsorolt változatai persze igen ritkán jelentkeznek egymás mellett, színezetlenül, más jelenségekkel ötvöztenül. Maguk a változatok is nagyon sokszor egymásba illeszkednek, egymásba oltódnak, összemosódnak. S bár többnyire különleges és szélsőséges esetek sorára utalnak, érvényesülésük mégsem egészen jelentéktelen: jelzi egy sokak által megsérthetetlennek és megbonthatatlanul masszívnak ítélt emberellenes erő sebezhetőségét, sérülékenységét, átalakíthatóságát...

A halál humanizálásához tartozik hozzá, hogy kikerülhetetlenségének, bizonyosságának a tudatra nehezedő súlyát is valamiképpen enyhíteni próbálja az ember. Többek között a halál hangulataira

való ráhangolódás, az elmúlás ízeivel való ismerkedés ismétlődő élményköre érzékelteti ezt az irodalomban. Halálszerű folyamatai, halálra emlékeztető állapotai az élet vitális szövetének is vannak, számos alkotó ezekben próbál elmerülni, ezeknek sugárzását engedi magára, mert szeretné minél alaposabban megérteni a szörnyűnek ígérkező ismeretlent, minél részletesebben megfigyelni alapvető jellemzőit, s igyekezne valahogyan összebékülni is vele. Több kiváló költő példája szerint az elmúlás ízeit meg is szeretheti az ember, olyan impressziókra, rezzenésekre, színezetekre érezhet rá, amelyeknek jólesik átadnia magát, még saját öregedésének, megkopásának érzékelése idején is. Gondoljunk Baudelaire-re, Verlaine-re, Adyra, Babitsra, Kosztolányira. . . A halál bizonyosságának a tudatra hulló terheit enyhítheti az is, amikor az ember csupán az irracionális érzékelő apparátusa révén reagál a pusztulás eseményeire. Léteznek lélekállapotok, amelyekben az ember értelmező, értékelő, racionális működései meggyöngyülnek, amikor a szakadozottá váló pszichikumában csupán az irracionális mechanizmusok maradnak épek, más esetekben az ember meggondolásai és elhatározásai igyekeznek száműzni saját értelmének megnyilvánulásait. Ezek között a körülmények között az elmúlás maga is irracionálissá, valóságatlanná, meseszerűvé, álomszerűvé szelidül, s veszélytelennek mutatkozik az ember számára. Színek, hangulatok, díszes és disztelen külsőségek, karakterek, tónusok logikailag összeillesztetlen sorává redukálódik voltaképpen a pusztulás az ilyen jellegű élményérzékelés és élményvisszaadás nyomán. Gondoljunk Krúdyra, Kosztolányira, a festészet későszecessziós, posztimpresszionista, szürrealista mestereire. . . A halál kikerülhetetlenségének tudatterhelő súlyát az irodalom azon eszmének a változatos ismétlésével is enyhíteni igyekszik, amely szerint az elmúlásban minden esetben van valami jó is. A halál, a világ és az ember ellentmondásból szőtt jellegének megfelelően, minduntalan megszüntet valamit, ami értéktelen, negatív, esetleg súlyosan nyomasztó volt. E tulajdonsága különösen becsetté is válhat időnként az ember számára. Hallatlan testi fájdalmakkal kínlódó, gyógyíthatatlanul vergődő emberek elmúlásakor szokás mondani, most már jó szegénynek. Amikor a lélek fájdalmai élesednek emberórlóvé, s ízénként szedik szét az embert, sokan szintén úgy vélik, inkább csak jótékony volt az elmúlás. A létezés borzalmait kérlelhetetlenül fölmérő költők közül többen, több költeményükben, tulajdonképpen nem is ítélik igazán elrettentőnek, elkeserítőnek a semmibe való visszahullást. Gondoljunk Kosztolányira, Weöres Sándorra. . . Amíg kiszámíthatatlan, katonán kegyetlenségeket is könnyen valóra váltó az élet, addig az elmúlás alighanem mindig is őriz majd magában egy csírányi ígéretességet.

Az időmúlás humanizálásáról

Tulajdonképpen kétféleképpen éli át az ember az időt az irodalom szerint, részben mint napokkal, órákkal, percekkel mérhető, gépies, külső időfolyást, részben pedig mint gondolatai, élményei, impressziói, emlékező megnyilvánulásai belső idejét. A külső idő nagyon sokszor szinte nem is érzékelhető az utóbbi időváltozat esetében, az önfeledt élménybemerülés, eltűnődés, elmerengés, emlékezés során. Hasonlóképpen a külső idő előrehaladó jellege, azonos méretű elemekre való széttagolódása is megszűnik az említett időváltozatban: egy magafeledt élmény, impresszió, gondolat újabb asszociációkat von maga után, emlékek sorát idézi elő, s általában nem az emlékelemek eredeti sorrendjében, s nem is azt az időmennyiséget igényelve, amennyi alatt az előrémlő esemény eredetileg megtörtént. A belső idő voltaképpen egy össze-vissza mozgó, múltba, jövőbe, jelenbe egyaránt rendezetlenül elkalandozó, szabálytalan időtípus, amely eredendően emberi érdekű, s alapvető vonásaiban az emberi pszichikum működése által meghatározott. . . A humanizáló törekvéseket a külső idő állítja igen súlyos nehézségek elé. Tekintve, hogy a természettudományok kezdettől fogva kiiktathatatlannak és megállíthatatlannak ítélik az ember élettartományában érvényesülő időt, ebben a problémakörben az irodalomnak és a művészetnek a realitásokhoz ragaszkodó művelői maguk is illúziótlanok maradnak. Más területekre, az idő egyéb emberellenes vonásainak átalakítására, átrendezésére irányulnak inkább az alkotók próbálkozásai, részben az idő embermegszűkítő erejének megszüntetésére, részben az időmúlás emberre nehezedő, nyomasztó súlyának eltüntetésére vagy mérséklésére. Alighanem a leglátványosabb és legeredményesebb kifejezője a fönti törekvéseknek a beat nemzedék irodalma. Kalandorai és hősei mindent megtesznek életsebességük szédületes gyorsításáért, az örökös országúti száguldás, az új és új élmények mámoros hajszolása az izgatószerkek, a sokkolóan sodró zene, az állandó gerjedés mind ezt a célt szolgálja. Ebben a fölfokozott tempóban tulajdonképpen több élmény éri okét akár egyetlen év alatt is, mint a csöndes, mindennapi embert akár egy egész életen át. Az életesemények sokasága a szokásos emberi életidőhöz mérten szinte elképzelhetetlenül megnő, az idő embermegszűkítő ereje pedig kezd elillanni. A mindennapos időmúlásnak az emberi pszichikumra való ránehezedése, szorítása is magától értetődően megenyhül ugyanakkor.

Nem egészen előzmény nélküli persze mindez. Az életsebesség és életintenzitás nagyraövelésének eszméje, eszmeváltozatai és eredményei voltaképpen az ókori civilizációig visszavezethetőek. Kerouactól, Ginsbergtől, Gregory Corsotól, Ferlinghettitől kezdve többek között Pound, Marinetti, Majakovszkij, Withmann, Poe, Byron költeményein, Rabelais, Boccaccio, Villon kötetein keresztül

Diogenészig. Magyar környezetből Ady és Babits korai költeményei, Csáth Géza történetei, Petőfi forradalmi lírájának remekei illeszkednek időnként a vonulatba.

Az eliramló időnek az emberre nehezedő, nyomasztó súlyától szeretné megszabadítani olvasóit a modern világirodalom irányzatai sorából az ún. nouveau román. Első látásra talán hihetetlennek tűnő, különleges módszerekkel próbálja ezt elérni. Attól tartva, hogy a regényesemények időbeli megjelenítése változatlanul az időmúlás nyomasztó érzését éleszti az olvasóban, *egyrészt* megpróbálja a regénybeli eseményeket és mozgásokat időmúlás nélkül ábrázolni, *másrészt* külön fölmutatja, hangsúlyozza a kötetek lapjain, hogy az időelőrehaladás nem minden esetben öregíti okvetlenül az általa érintett élőlényeket, objektumokat, jelenségeket. Eljárásának lényege tulajdonképpen a következő. Képzelt tükrök tömegét helyezi a térbe, mozdulatlan objektumok és mozdulatlan élőlények övezetébe, a tükrök által az objektumokról és élőlényekről egyetlen időpillanatban rezzentelen és merev állóképek szinte megszámlálhatatlan változatát nyeri, s ezeket a regényben egymás után vetítve mozgások illúzióját éleszti. A laterna magicanak, a mozi ősének a módjára érzékelteti voltaképpen a mozgást; a megjelenített objektumok és élőlények az egyik állóképben itt, a másikban ott villannak elő, majd emitt és amott, mozognak mutatkozva, noha az előzetesen informált olvasó számára nyilvánvaló a mozdulatlanságuk. Az egymást villózza váltó állóképek végeláthatatlan sorából és az általuk okozott mozgásillúziókból áll össze végül a regények cselekménye. *Egyrészt* tehát a regénybeli mozgások és események voltaképpen időmúlás nélküliek, mivel az élőlények és objektumok valójában nem moccannak, csupán mindig más és más nézetüket állítja elébünk az író. *Másrészt* pedig az állóképek sorbaállításából származó időmúlás, az egymásutániság miatti időelőrehaladás nem érzékelteti egyetlen regénybeli élőlény vagy objektum öregedését sem, mivel azok végig ugyanolyanok maradnak mint a megmerevített pillanatban voltak, semmilyen vonásukban meg nem változnak, csupán visszatükröződésük szögei cserélődnek...

Hatalmas tájakat,területeket lehet képzeletbeli tükörcsarnokokká, tükörlabirintusokká átalakítani, s időnként színes és izgalmas cselekmények is szülehetnek a villózó állóképek sorozatából. Gazdaggá, telítetté tud válni a nouveau román, megragadóvá és érdekessé, s ami egyáltalán nem mellékes, időábrázolásában is átélhetővé. Az itteni időérezkeltetés ugyanis nem is esik nagyon messzire az eszázadi ember mindennapos, magától értetődő világérezkeltésének és időérezkeltésének mechanizmusaitól. Az emberi érzékelés ugyanis egyrészt eredendően szakadozott mozgású, sokkal inkább a mozzanatokra, a rezzenésekre érzékeny, mint az eseményvonulatok épségére és maradéktalanságára, másrészt pedig az utóbbi évtizedekben, elsősorban a gépesített nagyvárosokban, az információk özönében, az eddigieknél összehasonlíthatatlanul sokszálúbbá is vált. A modern ember számos jelenségre és mozzanatra ma már egyidejűleg összpontosít, s így voltaképpen megvannak azok az adottságai, amelyek révén a pillanat számos irányból érkező állóképeiből, állóképszerű villanásaiból olykor rövid cselekmények állhatnak össze az érzékelésében. S ha igazán hozzáedződik mint olvasó a nouveau román időábrázolásához, némi idő után már ezzel a szemlélettel is szétneézhet a mindennapi életben, s szokásos időélményei mellett megérintheti az innen származó szokatlan, ám szabad és súlytalan időérzet élménye is.

A képzeletbeli tükörlabirintusokat kémlelő, tüköridős eljárásnak időábrázolásukat elnevező nouveau roman-os írók időtechnikája persze sokkal összetettebb, és sokszínűbb az elmondottnál, a magunk részéről csupán az időtechnika egyszerűsített alapelemeinek és alapvető működési sémájának ismertetésével próbálkoztunk meg most... Michel Bütor, Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute a legkiemelkedőbb képviselői a nouveau romannak. Alain Robbe-Grillet kisregénye, A labirintus számít az irányzat alapművének. Robbe-Grillet tevékenysége kizárólag a film felé is, különleges és friss hatású térélményeket, időélményeket élesztve a mozivászonon, az ismerős és mindennapi világot egészen újszerűen működőnek mutatva. Különösen fölkaparó a halhatatlan c. filmje ebből a szempontból, ez egyébként régebben a magyarországi mozik műsorán is szerepelt.

A továtúnó időnek az emberi pszichikumra nehezedő súlyát enyhítheti az az impresszionista regényekből, szecessziós novellákból ismerős életérezkeltési mód, magatartásmód is, amikor az ember csupán az irracionális érzékelő apparátusa révén reagál a gépies idomulás elemeire, jelenségeire. Éjfél, hajnal, dél, késődelután főképpen hangulatokat, különös lélekállapotokat, poétikus impressziókat jelent az ember számára e szerint az érzékelés szerint. Hangulatként, varázsként, poétikumként izlelhető napszakok, órák, percek végeláthatatlan sorává rendeződik át így az idomulás, s eközben csöndesen mérséklődik, másodlagossá válik az embersújtó ereje. Gondoljunk Krúdy N. N. Kaffka Margit Színek és évek című regényeire... A tudat terheit könnyíti, hogy a külső időmúlás, amely egészére nézve emberellenesnek mutatkozik, egyes részeiben, szakaszaiban nagyon sokszor embersegítően, embermelletten is jelentkezik. Az idő eliramlása számos alkalommal voltaképpen jól jön az embernek, megrázó események, eleven, égető élményét enyhíti, sebeket gyógyít meg, máskor minőségeket és értékeket érlel az emberben, megint máskor átrendezi a mindennapi élet viszonyait és ezáltal vadonatúj és ígéretes utakat nyit meg az ember előtt: végül is szinte ezernyi ilyen jellegű,

embermegsegítő megnyilvánulása van. A tágabb, a néha évszázadokat átfogó, az emberi életeken átívelő időmúlás is ígéretes olykor: a romlott jelen elmúlását és sorsjobbító, szép eszmények megvalósulását sejteti. Gondoljunk Csokonai, Petőfi, József Attila, Illyés Gyula költészetére többek között.

A testhez és lélekhez kötöttség humanizálásáról

A testből testbe, lélekből lélekbe költözést a természettudományok kivihetetlennek ítélik, s ennek megfelelően az irodalom valóságához ragaszkodó művelői sem reménykednek az emberi rögzítettség megszüntetésében. A humanizáló törekvések a testhez és lélekhez kötöttség kilazítására, oldására irányulnak inkább, máskor a rögzítettség emberszűkítő, embergátló erejének csökkentésére, megint máskor a zárkaézés, az ember önmagába való záródása érzésének a pszichikumot megviselő súlya enyhítésére... Tulajdonképpen se szeri se száma azoknak az inkább csak az irodalom másodlagos vonulatába sorolható műveknek, amelyek az emberi rögzítettség meglazulását, szétoldódását irreális vagy misztikus utakat járva jelenítik meg. A tudományos fantasztikus könyvektől kezdve, a kísértet-történeteken keresztül egészen a mesék poétikus világáig ível ez a vonulat, néhány esetben egyes alkotók még az archaikus és modern vallások szemléletére, az abból adódó személyiségvándorlás eseményeire, izeire is igyekeznek ráhangolódni és innen származó élményeiket visszaadni. Kivitelezhető, megvalósítható, reális útjai is vannak azonban az emberi rögzítettség oldásának: s munkánk során inkább ezekre szeretnénk összpontosítani. Visszatérő, különös lélektípusa például az irodalomnak, a művészeteknek, s a mindennapi életnek is az ún. *alakváltoztató személyiség*. A lélek különleges képlékenysége, a tulajdonságok, jellemvonások és személyiségjegyek szélsőséges és szinte elképesztő átalakíthatósága jellemzi ezt elsősorban. Színészek figuraváltásaira emlékeztető, ám minden póz és szerepjátszás nélküli önátrendezés, önújraszervezés, amellyel nagyjából egyidejűleg változtatja meg az egyén a saját racionális, emocionális, etikai, voluntáris, szexuális viselkedésének alapvonásait. A lélek kevésbé lesz foglya önmagának az alakváltoztató adottságokkal rendelkező személyiség esetében, a rögzítettség szétoldását és más változatban való újraerősítését a saját, megtervezett céljai szolgálatába állíthatja. Ugyanakkor a rögzítettségből származó emberszűkítő, embergátló erő is majdnem egészen elillan a mindenestől megújított személyiség-változatok cserélgetése nyomán.

A fiatal Babits többszemélyesen, többalakúan kíván élni, Fernando Pessoa több, teljesen különböző karakterű költői életművet alkot meg és él át... Életfilozófiai és lírai célatoknál egyszerűbb indítékok is eredményezhetik persze a személyiség megváltoztatásának vágyát, így az új és ígéretes élethelyzetekhez való alkalmazkodás igénye, máskor az értékteremőbb és színvonalasabb magatartás reménye, megint máskor a megcsömörlésig megszokott és megunt saját alapvonások száműzésének szándéka például. Az élet sűrű újrakezdésének, a személyiség mindenestől való átszervezésének az igénye voltaképpen a mindennapi ember gondolatvilágától sem idegen.

Hasonlóan különleges lélektípusa az irodalomnak és a művészeteknek az ún. *világnaggyá növesztett személyiség*. Ennek képviselői lélekviláguk hullámverésébe belevonják és saját személyiségük alaptermészetének megfelelően átszínezik a világ szinte minden egyes megpillantott, megértett, átértzett mozzanatát. A külvilág történései és tulajdonságai, illetve a belső lélektörténetek és tulajdonságok közötti számtalan rokonvonás, analógia, azonosságérzet alapján időnként egyenesen úgy igyekeznek átélni a világot, mintha az csupán személyiségük önmozgása volna. A külső lételegész tulajdonképpen a világnaggyá növesztett, etikai, racionális, emocionális műveleteket végző személyiségnek a részévé, alárendeltjévé válik, ebben az élménykörben. Ugyanakkor az említettek nyomán magától értetődően szétmosódik, szétoldódik az emberi izoláltság és rögzítettség élménye is.

Nálunk Juhász Ferenc költészete, külföldön Saint-John Perse lírája és lélekvilága talán a legjobb példája a világnaggyá növesztett személyiségnek... Ha a kozmikus óriásszemélyiség szédítő élménye ritkábban is, ám a váratlanul megszélesedő emberi psziché izgalmas impressziója a mindennapi életben is sűrűn átélhető. Különösen közel kerülhet hozzá kirobbanóan erős szerelemérzés, szeretetérzés, összetartozásérzés révén az ember, melynek varázsában értelmi és érzelmi megnyilvánulások, gesztusok egész sorát veheti át önkéntelenül a másik embertől, s erős empátiaérzék esetén még nála is intenzívebben és mélyebben élheti át. Ilyen kapcsolatokban tulajdonképpen a társ testi történései is többnyire kiismerhetőkké válnak, számos részletükben még az ő eredeti érzései mintájára átérzhetőkké is, ami újra a választóvonalak elmosódása, az egymásra való ráhangolódás és az együttes megszélesedés irányába vezet.

A költészet és a képzőművészet története hosszú idő óta számontartja az ún. *embermeghaladással próbálkozó személyiséget* is. A test és a lélek hagyományos karakterét megeléglően, meguntván, ennek a személyiségtípusnak az ambíció elsősorban az ember alapvető élettani és pszichikai működéseinek a sarkalatos megváltoztatására irányulnak, így az ösztönök, az ösztönélet, az érzékelés, az élményszerzés és élményvisszaadás, a gondolkodás, s a nyelvhasználat szinte mindenestől való átalakítására. Alfréd Jarry és Joseph Torma személyiségével, munkásságával az ember nemfenntartó és önfenntartó ösztöneinek a szétzúzására inspirál, Arthur Rimbaud következetes küzdelmet folytat az emberi érzések és érzékelés összezavarása érdekében, poéták és művészek százait ragadva magával az impresszionizmustól napjaink neoavantgardjáig, olyanokat, akik még veszélytelen és öncélú

esztétizálás esetén is minimum színekkel szagérzeteket, zenével színeképzeteket, zörejekkel íz élményeket igyekeznek sugallani. Pszichodelikus és hallucinogén költészet, képzőművészet bontakozik ki Amerikában, termékei, kábítószeres hatások alatt született, újszerű élményérzékelési, élményviasszaadási eljárásokat szemléltetnek, neodadaista mozgalom számos európai városban, gondolkodás és nyelv megszokott eszközeit széttörve: a gondolkodástól és a nyelvtől elfüggetlenült információs rendszer megszületésében reménykedve olykor. A legtöbb törekvésnek a tengelyében tulajdonképpen az az elképzelés áll, amely szerint az embernek önnön meghatározóitól megszabadulva mássá, egészen újszerű élőlényé volna érdemes átalakulnia. A létezés humanizálásának kérdéskörén tulajdonképpen túlvezetnek a felsorolt kísérlettipusok, hiszen túl kívánnak lépni a sokszor nagyon szeretett, ám elégtelen élőlénynek ítélt emberen, s nem céljuk a világ emberi érdekek szerinti átrendezése. Gondolatmenetünk szempontjából azonban ennek ellenére sem mellőzhetőek, eljárásaik nyomán ugyanis az emberi rögzítettség oldódásának megvalósulásai, az élettani és pszichikai zárka megnyílásai válnak érzékelhetőkké, nyilvánvalókká.

Az embermeghaladással próbálkozó személyiség extrém élményanyaga valójában nem egészen ismeretlen a mindennapi ember számára. Különösen a modern nagyvárosok sok sérüléssel járó, az idegrendszer szélsőséges és sokszor abnormis állapotait eredményező világában mutatkozik meg ez élenkben, delíriumok, mámorállapotok, víziók, súlyos álmok szövevényeiben. Ám a társadalmi lét higgadtabb, békésebb tájékain is érzékelhető ez, így például a primitív népek mindennapi életében és művészetében, mágikus szertartások eseményeiben, varázslók, sámánok révüléseiben. Nyomai vannak az ősköltészetben, az ókori mitológiákban, s a vallások széles övezetében is, gondoljunk ezek nem emberszabású alakjaira, nem evilági jelenségeire, s az ember ráhangolódo, átélő, megelevenítő próbálkozásaira.

A testhez és lélekhez kötöttség terheit könnyítheti, hogy a kötöttségnek és zártágnak számos esetben vannak embersegítő előnyei is. Kerouac, Ginsberg, a beat költészet több klasszikusához hasonlóan, a testet és a lelket kiapadhatatlan élvezetforrásként ünnepli. Dino Buzatti több helyen kimondja, hogy a kötött test és kötött lélek kedves, becsülendő és értékes emberi jellemzők eredője, amelyeknek a segítségével színesen, nagyon gazdagon és vonzó vitalitással élhet az ember. Kosztolányi kései költészetéből kibontakozik, hogy a test és lélek kötött létezése különleges értéknövelő erőt jelent minden egyes ember esetében, általuk ugyanis olyan élményeket adhat és szerezhet az ember, amelyek mindig egyszerűek, soha és senkinél pontosan ugyanúgy nem jelentkeznek, s ezáltal páratlanokká, a világ ismételhethetetlen ritkaságaivá válhatnak még az egészen parányi emberi rezzenések is.

A világ részleges ismeretlensége miatti állapot humanizálásáról

A létezés fölmérésére törekedő filozófiák főképpen fölismeréseik igazságtartalmára, realitására, pontosságára ügyelnek, s általában nem nagyon érdekli őket, megállapításaik miképpen is érintik az ember pszichikai világát. Egymástól igen messzire eső, számos vonásukban ellentétes szemléleti rendszerek egyeznek meg például a világ részleges, és részlegességében rendre újjá- és újjászülető ismeretlenségének érvényességében, ám mindennek vonzata, az ember világban való otthontalanságának érzete, az állandó cáfolódásnak kitett ismeretek miatti elbizonytalanodás érzésköre, már inkább csak az irodalomnak és a művészeteknek a visszatérő problémája. E problémakörök megjelenítésének gazdag változatai sorából most azokról szólnánk amelyek az otthontalanságnak és az elbizonytalanodásnak, mint embergátló, embergyöngítő jellegzetességnek az átalakítását, emberi érdekeket szolgáló erővé való átfarmálását próbálják meg, emellett azokról, amelyek az idegenség érzetének és az eltanácstalanodásnak az emberi pszichikumra nehezedő súlyát szeretnék valamiképpen megszüntetni vagy enyhíteni. . .

Archaikus korok óta érvényesül az irodalomban és a művészetekben az a magatartás, amely csupán egyféleképpen engedi érvényre jutni az otthontalanság és az elbizonytalanodás érzését: az ember világot meghódítani igyekvő erőfeszítései motorjaként. Emberlétünk lényegét a fejlődésben, továbbá a folytonos küzdelemben látó bölcseltek, költői gondolatrendszerek csatlakoznak ezekhez a múlt századból is, századunkból is, az említett érzésköröket egyértelműen embersegítő eszközökké szelidítve. Céltudatos fejlődésigényű, kemény küzdőképességű, töretlen lendületű drámai hősök, regényalakok, novellaalakok, másrészt eleven, mindennapi emberek szemléltethetik ezt, akiknek a pszichikai világában az érzéskör csupán inspiráló erőként, előrejutásra ösztönző eszközként él, s nincsen más számottevő jelentése. Gondoljunk többek között Gorkij, Brecht, Németh László hőseire, a futurizmus és az aktivizmus művészeire, vagy akár a művészettől messzebbre esően, jeles eszázadi atomfizikusok, csillagászok, orvosprofesszorok attitűdjére... A világban való otthontalanság és elbizonytalanodás szorongató érzését számos szerző annak az eszmének a nagy erejű, szuggesztív megjelenítésével igyekszik megszüntetni, amely szerint a mérhetetlenül nagy és változatos világegyetem illetve a parányi ember voltaképpen mélységesen egynemű, azonos, egylényegű. A kozmikus és természeti világ öntudatlan mozdulásaiban rendre az emberre, az ember rezzenéseiben pedig a természetre ismerünk e szerzők írásainak segítségével. Megnyugtató, gyógyító sugallat ez, nálunk maradandóbb erők számtalan jellemzőjét érzéklni magunkban, nálunk maradandóbb erők elválaszthatatlan részének érezni magunkat. Oldja és oszlatja az elidegenülésnek, az ismeretek

elértéktelenedésének, az ember reménytelen eljelentéktelenedésének riasztó sejtelmét, elmére nehezülő súlyát, Gondoljunk Madách Tragédiájának paradicsomi jeleneteire, Babits Mihály korai novelláira, Juhász Ferenc poézisére, a panteista művészet régi és újabb változataira... Otthontalanság, kitasztódás, elbizonytalanodás tudatra hulló terhei könnyítésére a francia Henry de Mouterlant különös utat választ. Abból kiindulva, hogy a létezés hiteles kiismerése hiányában a történelem folyamán a legváltozatosabb bölcseszövegek bontakoztak ki, melyeknek elsőbbsége és értéke ügyében nehéz megnyugtató megállapításokra jutni, végül is egy olyan magatartás megvalósítását sugallja, amely előre eltervezetten, időről időre más és más világnézet érvényesítésével próbálkozik. Ez a szokatlan életvezetés problémánk szempontjából voltaképpen igen értékes, ugyanis a szemléletcsere mindenkor adott esélyével is, az egyes szemléleti rendszerek elmélyülésének és eredményessé érlelődésének eshetőségével is a remény állapotát állandósítja az emberben, s így visszatartja, óvja az elbizonytalanodás enervált világában való elmerüléstől, a csüggedés elhatalmasodásától, az esetleges széteséstől. . . A tudat terheit könnyítheti, hogy a világ idegenséget árasztó, rejtelmes, ismereteinkkel abszolút mértékben utol nem érhető jellegének voltaképpen pozitív vonásai is vannak, az ember számára. A létezés titokzatos, talányos részletei mesébe illő színezeteket, a színesség és érdekesség számtalan parányi impresszióját is jelenthetik az embernek, szépnek és varázsszerűnek mutakozó apró élmények egész sorozatát. Gondoljunk Krúdy Gyulára és hőseire, akik az élet rejtelmes rezzenéseit gyönyörűségeként érzik és jóleső áhítattal szemlélik, vizsgálgatják, a kései Kosztolányira, a létezés titokkal teli természetének csodálójára, aki szerint élni végül is azért érdemes, mert páratlanul nagy és erős élmény a rejtelmektől sűrű világban jelen lenni.

Fejezetünk zárásához érkeztünk. A teljességtől bizonyára elmaradt a munkánk, az abszurditás alaperőiben rejlő emberellenes jelleg átalakításának, semlegesítésének, emberre nehezülő súlya enyhítésének az előző oldalakon említettek mellett nyilvánvalóan számos más változata is van még, mi csupán a magunk ismeretanyagát, olvasmányélményeit próbáltuk meg átgondolni, összefoglalni. A klasszikus költők, írók, művészek általunk idézett nézetei, eljárásai mindenestre az élet általános, mindenre egyöntetűen érvényes és végleges abszurditását valló szemlélet elfogadhatatlanságát sugallják, erősen ellenpontozzák és megingatják az ennek a szemléletnek az alapjairól megszületett abszurd műveknek még a súlyosabb érveit is, és semmiképpen sem mutatják az embert az abszurditás alaperőivel szemben sem védtelennek, sem esélytelennek. Lényeges közös tulajdonságuk, hogy az alaperők emberellenességének megszüntetéséhez nem ítélik elengedhetetlenül szükségesnek maguknak az alaperőknek a megszüntetését, inkább az emberellenesség embersegítővé való átforgatása, az alaperők emberi értékek szolgálatába való állítása módozatainak megtalálásával vívódnak. Am többnyire túlfokozottan különleges és szélsőséges megnyilvánulások segítségével érik el eredményeiket, s ezzel voltaképpen elárulják az egész probléma szélesebb, általánosabb, mindennapibb síkon való megoldatlanságát. A létabszurditás főerőinek humanizálása néhány élvonalbeli alkotó révén elkezdődött ugyan, a győzelem azonban még nagyon messzire van innen.

A fejezet főbb forrásai

Ujváry Zoltán: Maszkos dramatikusk szokások... Műveltség és hagyomány, XI. Bp.1969. Ferenczi-Ujváry: Farsangi dramatikusk játékok...Műveltség és hagyomány, IV. Bp. 1962. Dömötör Tekla: Naptári ünnepek - népi színjátszás, Bp. 1964. Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben, Bp. 1958. Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások, Bp. 1925. Ipolyi Arnold: Magyar Mithológia, Bp. 1929. Kunt Ernő: Temetők az Aggteleki karszt falvaiban. Debrecen 1978. Kincs Miklós: Nevettető' fejfák... Bp. 1948. Mario del Micheli: Az avantgardizmus. Bp. 1969. Martin Esslin: Az abszurd dráma története, Bp. 1967. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon. Bp. 1966. Üvöltés, Bp. 1982. A filozófia története, Bp. 1969. Egyetemes filozófiatörténet. Bp. 1963. Sebestyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei, Bp.1898. Szabó György: Az olasz irodalom a huszadik században, Bp. 1967. A francia új regény, Bp. 1967. Illés László: A rossz közérzet német irodalmáról, Nagyvilág 1962. Konrad György: A lemondás irodalma. Nagyvilág 1960. Bajomi Lázár Endre: Az önkinzás művészete. Nagyvilág 1960. Varannai Aurél: Jack Kerouac és a letört nemzedék, Nagyvilág 1962. Illés László: Merre tart a Gruppe 47? Nagyvilág 1964. Roland Barthes: Válogatott írások, Bp. é.n. A dráma művészete ma, Bp. 1974. Tóbiás Áron: Krúdy világa, Bp. 1964. Rónay György: Krúdy... Literatúra 1974. Kovács Kálmán: Ady két témaköre, Alföld 1969. Heinrich Lützeller: Absztrakt festészet, Bp. 1970. Werner Hofmann: A modern művészet alapjai, Bp. 1974. Vajda György Mihály: Fenomenológia és irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól, Bp. 1970. Köpeczi Béla: Az egzisztencializmus irodalomszemlélete. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól, Bp. 1970. Albert Einstein: A speciális és általános relativitás elmélete, Bp. 1967. Miklós Pál: A zene és a művészet, Bp. 1978. Ungvári Tamás: Rock... rock... rock... Bp. 1976. Kaj-Birkett Smith: A kultúra ösvényei. Bp. 1969. Pók Lajos: Babits Mihály, Bp. 1970. Kardos Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. Juhász Ferenc: Vázlat a mindenségről. Bp. 1970. Székely András: A tagadás művészete, Interpress Magazin 1978. Somogyi György: Kiterjesztett film - kiterjesztett látás, Művészet 1978. Beke László: Kentaur, Magyar Műhely 1978. Serge Fauchereau: Századunk amerikai költészetéről, Bp. 1974. Pomogáts Béla: A szöveg alatt. Magyar Műhely 1977. Ádám Péter: Képversek, Nagyvilág 1980. Alföldy Jenő: A Semmi Édenében, Tiszatáj 1975. Radnóti Sándor: Talált tárgyak költészete, Új írás 1974. Richárd Kostelanetz: Illuminations, H.n. 1977. Séquences, Paris 1958. Harald Hartung: Experimentelle Literatur und konkrété Poesie, Göttingen é.n. British Poetry since 1945, H.n. 1970. Post-War Japanese Poetry, H.n. 1972. Henry deMouterlant: Service inutile. Paris 1935. Századvég és avantgarde, Bp. 1968. Kiss Ferenc: Művek közéről, Bp. 1973. Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Bp. 1979.

IV. FEJEZET. ELFORDULÁS AZ ABSZURDITÁS ALAPÉRVEIVEL ÉS ALAPERŐIVEL VALÓ KÜZDELEMTŐL

Emberőrizésre összpontosító magatartás

Csupán a leginkább lényegesnek összpontosító tűnő területről, a küzdelmek köréről, az abszurditás alaperőinek és alapérveinek a meghaladásával összefüggő eljárásokról és megnyilvánulásokról próbáltunk meg áttekintést adni az eddigiek során. Szeretnénk munkánk befejezésekképpen legalább kicsivel tágabbá, kicsivel teljesebbé tenni a képet a létabszurditás problémájával vajúdó ember világaról. Legalább a főbb formáit bemutatni a küzdelembe belefáradó, a küzdelemtől elforduló, őrlődő, csödöt érző ember útkeresésének is. Legalább fő keresztmetszete szerint végighaladni az övezeten, végigtekinteni az abszurditáson vívódó majd emberőrizésre összpontosító magatartás, az abszurditáson vívódó majd társadalomformálásra összpontosító magatartás, az abszurditáson vívódó, majd létfeletti területek felé forduló magatartás, az abszurditáson vívódó majd létalatti területek felé forduló magatartás változatain. Idézni néhány szép, érdekes, izgalmas esetet...

József Attilának az emberőriző magatartáshoz vezető útjáról szólunk először, sorsának néhány eseményénél részletesebben is elidőzve. A költő koraérett kamaszként a közvetlen környezetét, a benne érvényes élettörvényeket érezte riasztóaknak, emberteleneknek. Abban bízott, hogy a lét tágabb törvényei mások, s ezek megismerése nyomán a jóság és igazság emberarcú övezetévé alakíthatja át életkörnyezetét, és szépen, igazul rendezheti be a saját életét is. A tudás, a költészet szédítő, gazdag világa vonzotta, ezek révén remélte a szélesebb, egyetemesebb élettörvények megpillantását.

Mohó tudásvágy, megszállott értékkeresés űzte szünni nem akaró vizsgálódásba, elemzésbe, ismeretszerzésbe már gyermekéveiben is. SZENVEDÉLYESEN OLVASOTT, A KOCSIÚTON, AZ ISKOLÁBAN A PAD ALATT, ESTE, A LÉPCSŐHÁZI LÁMPA GYÉR VILÁGOSSÁGA MELLETT. . . ŐCSÖDÖN ISTÁLLÓBAN ALUDT, MÉGIS MEGTANULTA A KALENDÁRIUMOT... MIKOR A MAMA ELALUDT, KÖRÜLTÜNK A KONYHAASZTALT, ATTIKA, A TIZENHÁROM ÉVES GYEREK VERSET ÍRT; HA KÖNNY CSOROG, HA KEBEL SÍR, HA JAJ HALLIK, AZ ÉN JAJOM, BÜNTETÉSEM - József Jolán. A MÁS BAJÁT, SZENVEDÉSÉT MÁR GYEREKKÉNT IS SAJÁT FAJDALMÁNAK ÉREZTE, S A JÓSÁG ÉS IGAZSÁG EGYSZERŰ GONDOLATÁTÓL MEGMÁMOROSODVA A SZABADSÁG, JÓLÉT, TUDÁS, ÖRÖM ÉS MEGELÉGEDETTSÉG VILÁGÁVÁ IGYEKEZETT ÁTALAKÍTANI ÖRÖMTELEN SZOLGASÁGBAN, NYOMORBAN, OSTOBASÁGBAN TÉVELYGŐ VILÁGUNKAT: EZ AZ ESMÉNY HEVÍTETTE - József Jolán. MÉG VÁSOTT IS INKÁBB CSAK JÓSÁGBÓL VOLT, A MAGA KIS NYUGALMA, APRÓ ÖRÖMEI HELYETT FORGÓT ÁRULT, SZENET LOPOTT. PÉNZT KERESETT A MAMÁNAK, AZOKAT AZ ÉLETBELI ALAPOKAT AKARTA RENDBE TENNI, AMELYEK EGY VÉGZETESEN LÉLEKTELEN VILÁGBAN REMÉNYTELENÜL SZÉTHULLOTTAK. EGY GYEREK, AKI SZISZÜPHOSZI HELYZETBE KERÜLT, SZISZÜPHOSZ ÖRÖMEI NÉLKÜL - Szuromi Lajos. Még a terjedelem miatt rendkívül szűkre szabott példaanyagból is nyilvánvaló itt az orientáció...

A korán kezdett, következetes küzdés, tanulás, töprengés súlyos, önpusztító áldozatokkal járt, megfosztotta a gyermekkor jóízű, játékos, önfeledt örömeitől, még csak vigasztaló, jóleső emlékei sem maradtak ebből az időből. Testi erői meggyöngyültek, egészsége, idegrendszere megrendült, ám minden megváltás, minden elégtétel nélkül. A létezés látni kívánt, tágabb törvényei korán kibomlottak a költő előtt ugyan, ám szédítő vereségként a világegészt ezek sokkal inkább emberellenesnek és embertelennek mutatták, mint amilyenek a maga életkörnyezetét érzékelté...

NINCS ITT SEMMI SZÉP, MERT NINCS IGAZSÁG - A világ megokolt utálat. VÁLTOZHATATLAN RAJZUNK, JELLEMŰNK, ÍGY KELL KINEK-KINEK SORSÁRA VÁRNI - Osztás után. A CSILLAGOK ÚGY FÉNYLENNEK FÖNT, MINT A RÁCSOK A HALLGATAG CELLA FÖLÖTT - Esmélet. A SZÉP SZABADSÁG CSAK OSTOBASÁG - Légy ostoba! MAGAD VAGY ÉS MAGAD MARADSZ MAGADNAK RABUL - Minden rendű emberi dolgokhoz. BORZASZTÓ HOGY AZ EMBER EGYEDÜL VAN, BORZASZTÓ, HOGY VAN TUDATA - Szabad-Ötletek... IM ITT A SZENVEDÉS BELÜL, ÁM OTT KÍVÜL A MAGYARÁZAT, SEBED A VILÁG-ÉG, HEVÜL - Esmélet. AZ MEGLETT EMBER, AKINEK SZÍVÉBEN NINCS SE ANYJA, APJA, KI TUDJA, HOGY AZ ÉLETET HALÁLRA RÁADÁSUL KAPJA - Esmélet. MÁR MINDENT MEREK. DE NINCS ÉRTELME SEMMINEK SEM - Bukj föl az árból. EMBER VAGYOK. ÍGY VAGY NEVETSÉGES - Le vagyok győzve... Idézhetnénk tovább tömegével a fáradhatatlan tanulás, tűnődés tragikus fölismeréseit... Az ember nemesebb, emelkedettebb eszményei érvénytelenek, csupán magunkat áltatjuk, öncsalók, pojácák vagyunk, amikor szerintük próbálunk élni - Emberek. Az élet szépségei csupán virtuálisak, a valódi arcuk csupa álság - Reggeli fény. Társuló bolondság a szerelem is - Emberiség. A boldogságnak a disznó a jelképe, a pocsolóban - Esmélet. S állapotát sokszor még irigyelni is indokolt - Számvetés. A költő agyát izekre szedi e pokoli élménysor...

A tudásra, a költészetre, a közvetlen környezet humanizálására törő kamaszkori lendület a katatón diszharmónia borzalmához, az élet elviselhetetlenségének élményéhez vezetett. A kegyetlen létjellemzők megismerése elsorvasztotta a szívben vágyakozó világot, elpusztította a személyes sors megjavításának reményét, megölte a pszichikum nyugalmát, alkalmazkodóképességét, s végül a sok őrlődés az értelem épségét is. A könnyű kézzel eldobott, önfeledt gyermekség miatt önváddal vívódó

ember elől még a mindvégig szilárd, az igaz céljaihoz megrendíthetetlenül ragaszkodó magatartásnak a vigasztaló ereje is egészen elillan. A tapasztalatokat tömörítő költői kép, a semmi ágán vacogó szív, az egyetemes megcsalatottság és becsapottság alig hasonlítható emberi magányát jelzi...

A bánat lélekölő kínjait fokozta József Attila egzisztenciális elesettsége is. NEM TUDTA A LAKBÉRÉT RENDESEN FIZETNI. ELŐFORDULT. HOGY KIKAPCSOLTAK A VILLANYT. 29 ÉVES KORÁRA A NYOMORÚSÁG CSAKNEM EGÉSZEN ELNYŰTTE. UNTA ÉS UTALTA MÁR URASÁGOKTÓL LEVETETT RUHADARABJAIT - József Jolán. 32. SZÜLETÉSNAJÁN GAZDAG SÓGORA SZINTE ELZAVARTA A HÁZTÓL. JOLÁNON ÁT ATTILA MEGSZÉGYENÍTÉSE: MENJ VELE! TARTSON EL Ó - Szuromi Lajos. Ebbe a körbe tartoznak a szélesebb értelemben vett emberi egzisztencia mélységes sérülései is. A nemzeti sors nyomasztó, elkésérítő, sivár - Hazám. A közösségi küzdelem értelmét veszítette. - Szürkület. A társak, barátok sorra eltűntek - Ki-be ugrál. Oda a megváltó szerelem esélye - Nagyon fáj. A személyes érvényesülés reménye - Íme, hát meglettem hazámat. VILÁGI HELYZETE EGYRE SÜLYOSABB. CSALÓDÁS CSALÓDÁS UTÁN ÉRI. A GYOMRA ROMLIK. A HAJA HULL. FOGÁBAN GYŰL AZ IDEGEN ANYAG. ANALITIKUS KEZELÉSBE KÉNYSZERŰL - Németh Andor. Lassan, föltartóztatlanul közeleg az örület - Le vagyok győzve.

Reménytelenül későn erősödik meg a sejtelem, amely szerint az élnivaló élet volt az ő igazi eleme, s nem az egyeduralkodónak megtett életértelmező magatartás, alkotás, versírás, VÁGYAM KÓBOROL SZERTESZÉT, MÍG ÉN MAGAM SÜKET BETŰKBEN ÉLEK - A betűk sivatagában, LELKEM ÉLETÉRT ZŰGÓ TAVÁBAN RÍMEK LAPULNAK, MINT A ZÁTONYOK - Lélekszirteken, IRGALOM, ÉDESANYÁM, MAMA, NÉZD JAJ KÉSZ EZ A VERS IS! - Irgalom... A VERSEIM NEM ÉN VAGYOK - Szabad-ötletek, SEMMI ÉRTELME A VERSÍRÁSNAK. VALAMI MEGFOGHATÓBBAT KELLENE CSINÁLNI - József Jolán könyvéből a kései, a túllépésen tűnődő József Attila mondatai. A helyrehozhatatlanul sérült egzisztencia, a pusztulásnak indult szervezet, a megbomlott agyvelő, s a mindennél iszonyúbb életélmény, a legféltebb eszményeknek, a tisztaságnak, a hűségnek, a jóságnak, az igazságnak évtizedeken át szinte napról napra átélt veresége, semmiféle erőt nem adott már ekkor a sorsfordításhoz.

A legutolsó költemények az életben maradáshoz szükséges energiák végérvényes elmúlásáról adnak számot. Súlyos, szinte elviselhetetlen szenvedései voltak ebben az időben már, zokogás rázta naponta, szemhéjai ujjnyi vastagságúra dagadtak. A költészet a lehetetlennel kísérletezik, lényeggé, humánus sugallatokká próbálja szelidíteni a gyötrődést, parányi, alkonyi növények példája nyomán. FÁJDALMAD SZERÉNYEN ÉLD ÁT; S LEGYEN OLY LÁGY A DALLAMA, MINTHA A FŰ IS HALLANA, S TÉGED IS FŰNEK VALLANA - Jön a vihar.

A legkomolyabb fájdalmak, a tisztaság, a hűség, a jóság, az igazság életbeli vergődésén érzett szenvedések az utolsó időszak verseiben végül is elnémulnak. A lététől búcsúzó költő tudja, hogy ezek az értékek majdan az ember és a civilizáció nagykorúságának alapjait jelenthetik, az etikai abszurditás oldódását segíthetik, ezért az élettapasztalatai summázatának szánt verseiben semmit sem szől megrendítő meddőségükről. Órizni kívánván a humánus tulajdonságok hitelét, a kibontakozásukért fáradozók hitét, maradék lélekerejével befelé fojtotta el könnyeit a hallgatag cellában. .. *A költői elhallgatás megrázó magyarországi emlékeit idézi az emberérvényesítésért való életküzdelemből az emberörző elnémulásba átváltó magatartás.* József Attila kései lírájának fordulata Berzsenyi Dániel, Katona József, Arany János attitűdjével párhuzamos, más és más utakon ugyan, ám valamennyien az emberörzésre összpontosítva vonultak el a riasztóan értékroncsoló, emberellenes életjellemzőkkel való mindennapos viaskodás elől. Több keserű történelmi helyzetben az ember elfogadhatóbb jövőjét, értékeinek megmaradását az erkölcsi eszményekhez szívósan ragaszkodó passzivitás ígéri...

Az elnémulás azonban csupán az egyik változata az emberörzésnek. Ady Endre, Babits Mihály, Radnóti Miklós költészete már más irányba vezet. Mind a hárman az abszurditás alapérveivel és alaperőivel való elvont vívódásból nagy világégésnek szelében, személyes szakadékok szélein járva, az emberörzés súlyos és szuggesztív szavakkal való elvállalásához érkeznek el. Oda, hogy költeményeikben a közgondolkodáshoz igazodva, az általa megtartandónak ítélt egyszerű emberi vonások, adottságok, jellegzetességek védelmében emeljenek szót, időnként rendkívül szenvedélyesen is, és mindezen túl az emberi alapadottságok megmaradását a mindennapi életük során is megpróbálják erőlyesen elősegíteni. . . Hasonló természetűek tulajdonképpen az emberörzésnek a világirodalomból és a művészetekből ismert változatai is. Főleg fenyegető, vészjósló időszakokban, máskor romlott, züllött, az embernek az alapvonásait is veszélyeztető politikai rezsimek, államalakulatok uralkodása idején, megint máskor a civilizáció egyes részeit elárasztó általános értékellenesség, cinizmus, nihilizmus övezetében, néha az elharapózó agresszív anarchizmus nyomán vezet el az abszurditáson vívódó szerzők útja a vívódás mellőzéséhez és az emberörzésre összpontosító magatartás megnyilvánulásaihoz. Indulatos, emberségre mozgósító alkotásokhoz, az emberiség megrázóan szép példáinak ábrázolásához, az emberállapot értékeinek, néha szinte észre sem vett értékes rezenéseinek szuggesztív érzékeltetéséhez. Gondoljunk többek között Thomas Mann, Brecht, Vercors, Hemingway, William Saroyan küzdelmeire, a képzőművészetek köréből Picasso, Gauguin, Toulouse-Lautrec, korábban Breughel, a holland kismesterek embervédő attitűdjére, a film-

művészetben Alain Resnais, Luis Bunuel dokumentumfilmjeire például... A klasszikus költők, írók, művészek magatartásának együttes sugallata a számtalan egyéni színezet, árnyalat ellenére is alighanem egészen egyértelmű. Léteznek korok, korszakok, társadalmi szituációk, súlyos, mindennapi élethelyzetek, amikor az ember szigorú őrizése, szétválasztásának, szétzúllásának, animális szintre süllyedésének az akadályozása számít az egyetlen elfogadható magatartásnak. S az mindig, mindenestől a jövőbe utalja át az abszurditás egész problémakörét.

Társadalomformálásra összpontosító magatartás

A társadalom megjobbítására, javítására irányuló magatartást a mindennapi emberi gondolkodás általában elvitathatatlanul jogosnak és magától értetődően megbecsülendőnek ítéli. Vannak értékes és igaz emberek, akik az abszurditás problémáival összetalálkozva, azok szövevényességét és összetettségét megsejtve, majd a személyes ellenőrzésüket megérezve éppen ide, ebbe az evidensebb cselekvéskörbe vonulnak vissza, amely áttekinthetőbb is, amely eredményeket is ígér, s amelyet ráadásul széles rétegek rokonszenve is övez. Az abszurditástól való elhúzódnás, és inkább a szociális viszonyok megváltoztatására, javítására irányuló vállalkozás aligha csupán az irodalom és művészetek nagyformátumú alkotóit jellemzi. . . A világirodalomban viszont van egy igen nevezetes példája az abszurditástól elforduló, és inkább a mindennapi szociális állapotok javítására összpontosító magatartásnak. Arthur Adamov, a klasszikussá vált öt abszurd színműíró egyike választotta ugyanis ezt az utat. Adamov fordulatának többféle oka, indoka, motívuma is volt írásai, nyilatkozatai és a munkásságát értékelő szakirodalom szerint. Talán a leglényegesebb közülük az a kezdettől fogva töretlen meggyőződés, amely szerint a világ emberellenes alaperői megváltoztathatatlanok, érvényteleníthetetlenek, az élet összességének, egészének emberi érdekek szerinti átrendezésére semmiféle mód nincsen. Ebből következik, hogy tulajdonképpen teljesen fölösleges hosszadalmasan is foglalkozni a humanizálhatatlan létjellemzőkkel, különösen az abszurd színműirodalom megszületése után, amely ugyanis szinte minden elmondhatót elmondott róluk és az általuk okozott emberi szituációról. Ezzel a fölfogással párhuzamosan egy másik megfontolás is jelentkezik az írónál. Eszerint feltételezhetjük tulajdonképpen, hogy valamilyen nem sejtett ok miatt mégiscsak van esély az emberellenes életjellemzők megszüntetésére, ám abban az esetben sincs még itt az ideje az emberi sors úgymond végső problémáira való összpontosításnak. Az ember élete zsúfolva van a saját maga által okozott, ezernyi szociális és gazdasági eredetű nehézséggel, gonddal, problémával, először mindenképpen ezeket az önsorsrontó megnyilvánulásokat volna indokolt megszüntetni. A harmadik fő tényező az a fölismerés, hogy a társadalmi és gazdasági életterületek nem annyira ellenállóak az ember átrendező erőfeszítéseivel szemben, mint a világ súlyosan emberellenes jellemzői, az időmúlás, vagy a pusztulás. A társadalom és a gazdaság átalakításában, javításában az embernek mindig is voltak számottevő sikerei, előremutató, értékes eredményei, ez az életterület tulajdonképpen humanizálhatónak ígérkezik. Ide kellene hát összpontosulnia az ember erőfeszítéseinek, mert itt valóban vannak esélyek. . .

E fölismerésekhez társul negyedik motívumként a modern színházművészet szerepéről vallott nézeteinek a megváltozása is. Tévedésként könyvelni el immár azt az egykori elgondolását, amely szerint a színpadi művészet alkalmas az összes emberi erőfeszítések reménytelenségének meggyőző érzékeltetésére. A kísérletek folyamán kiderült, hogy egyrészt a színpadi művészet eszközei nem elégségesek ehhez, másrészt pedig az emberi erőfeszítések ígéretes övezeteire is rátalált időközben az író. . . Azt a tételt is tévesnek látja immár, hogy a drámaíró kizárólag hatalmas és komoly kérdésekkel foglalkozhat, mint amilyenek az emberi sors végső problémái is. Fölfokozottságát, pátoszát veszti a színházzsémélete, s rövidesen meg is szélesül, nemsokára már a mindennapi emberi élet megjavítására mozgósító szerepet szán a színpadi művészetnek.

Adamov fordulata a társadalomalakítás kommunista mintájának az elfogadásához vezetett végül is. Agitatív, harcossá, a világ marxista újjászervezésére ösztönző színdarabok írásához. Politikai nevelő szerepet ruházva a színházra, a szociális cselekvés egyenes eszközének ítéli ma már.

Technikai megoldásaiban egymástól igen messzire eső elemeket ötvöz össze, az ún. szocialista realizmus osztályszemléletű cselekménymotiválását, a realista színház valóságillúzió megteremtésével próbálkozó eljárásait, az agitatív színpad elidegenítő effektusait, az abszurd szerzők sűrű paradoxonokkal élő, érzékeny stílusát. A formálás terén továbbra is kísérletező kedvű, dinamikus, hars színház ez, ellentétes stílusú részleteivel elsősorban egy merészen összeillesztett politikai plakátra emlékeztet.

Vannak további példái is az abszurditástól elforduló és inkább a szociális állapotok, a mindennapi emberi élet megjavítására összpontosító magatartásnak a világirodalomban is, a magyar irodalomban is. Bertold Brecht fiatalkori drámái a létabszurditás élményének részletes átélését árulják el, ennek széles övezetében elsődleges érzékenységgel az ember létezési és pszichikai megkötöttségének és a világ részleges ismeretlenségének problémája iránt. Miután elfordul az emberállapot orvosolhatatlannak ítélt szimptomáitól, útja szintén marxista szemléletű, szocialista célzatú, elkötelezett politikai cselekvésre ösztönző színművek írásához vezet. A létabszurditásra kezdettől fogva

figyelő Federico Garcia Lorca a politikai cselekvésvállalásban még messzebbre jut el, a spanyol polgárháborúban való részvételig... Magyar környezetből a létabszurditást korán fölismerő, kétségei, katatón létezésélményei között a társadalomformáló küzdelemben többször is belekezdő József Attilát említhetjük első számú példaként. Nyugtalanul, békétlenül, a hiteles küzdelem és tevékenység területeinek keresése közben, többszöri fordulatra figyelhetünk Kassák Lajosnál is, társadalomjavító törekvéseiben több korabeli avantgarde irányzat politikai elveinek és akcióstílusának alkalmazására. A fiatal Déry Tibor pályája is rejt ezzel rokonvonásokat.

Létfelletti területek felé forduló magatartás

Munkánk folyamán többször kell terminológiai problémákkal szembenéznünk. Tekintve, hogy írásunk nem szakfilozófiai jellegű vállalkozás, az egyes szavakkal, megnevezésekkel rendre az általánosan elfogadott, megszokott, ismerős jelentésük szerint igyekszünk élni. A létfelletti kifejezésen létünk felettit, transzcendenset, földöntúlit, ember által maradéktalanul el nem érhető értünk az említettek alapján... Vannak fölfogások, amelyek szerint az ember életvitelének, magatartásának elsősorban az élet élvezésére érdemes irányulnia. E fölfogások fejlett, lényegszerű kifejezői a költészet és a képzőművészet területén többek között a hedonizmus, a libertinizmus, a francia századvég mámorok iránti rajongása, a beat generáció gyönyörhajszolása. Ennél a szemléletnél mindenképpen igényesebb az az elgondolás, amely szerint az embernek elsősorban értékesen érdemes élni, vagyis értelmesen, áldozatosan, szépen, érdekesen például. E fölfogás különösen kifejezetten tükröződik többek között a tökéletességre törő klasszicista költők és képzőművészek, a heroizmus bűvöletétől telített koraromantikus forradalmárok, az esztétikus életépítésre összpontosító német parnasszisták, az orosz moralisták, az extrémítás és egzotikum varázsában élő szecessziós és avantgarde alkotók magatartásában. A következő fokozat a hiteles, helyes életvezetésre összpontosító magatartás, az a szigorúan igényes viselkedésmód, amely az emberi élet minden egyes apró megnyilvánulásának a jogosságát, helyességét szeretné elérni. A létezésnek és a létezését földolgozó filozófiáknak a lankadatlan, körültekintő tüzetes tanulmányozásával jár ez általában együtt, az emberi cselekvésesélyek, cselekvésváltozatok igazságtartalmának, elfogadhatóságának szinte minden átgondolható irány szerinti elemzésével. . . A fiatal Babits Mihály költészete a hiteles, helyes életvezetés megtalálásának, megszervezésének igényével indul. Korai kötetei helyzetdalok tömegét tartalmazzák, hősökkel, legendás személyiségekkel, ismert élő és elhalt személyekkel próbál azonosulni az elfogadható emberi magatartás változatainak nyugtalan, izgatott keresése során. Életérzésekkel, léthelyzetekkel, korszakokkal, korstílusokkal, lélektípusokkal, lélekállapotokkal, a kedélyvilág és gondolatvilág szokatlanabb és rejtettebb részleteivel ismerkedik, személyes esélyeinek minél szélesebb és alaposabb átgondolása érdekében. Erősen távolságtartó, különféle kultúrkörök köntöseibe beöltöztetett költészet ez, s nem vallomások, személyes, intim poézis... Izzóbbá, forróbbá, a fölfedező természetű, a létezési lehetőségek bőségén örvendő, reneszánsz attitűd átélése nyomán válik igazán. Ám e hőfok, e hevület is hűlni kezd hamarosan, a költő a nagy szélességgel átfogott emberi életlehetőségeket is elégedetlenül szemléli nemsokára, mivel valamennyi magatartásváltozatot erősen megérinti az abszurditás problémája. Abszolút természetű, mindig és mindenütt eltörölhetetlenül érvényes, cáfolhatatlanul igaz, az abszurditást mindenestől megszüntető szemléleti rendszerre szeretne voltaképpen rátalálni, s ennek alapján szervezni meg az életét. Abszolútumra törő, különös kísérletekbe kezd bele, a kozmikussá növesztett személyiség, majd az alakváltoztató személyiség szemléletét, világát próbálja meg átélni és megeleveníteni, ám ezekről a ritka személyiségváltozatokról is kiderül, hogy csupán néhány részterületen igazán ellenállóak az abszurditás alaperőivel szemben. A hibátlan hitelességre, tökéletes helyességre hősiesen törekedni próbáló emberi magatartás nem nyugodhat meg az abszurditás emberellenes uralmában. Megszüntetése módjának megtalálásával évekig próbálkozik még a költő. . . Sorozatos, keserű kudarcoknak kell következniük, hogy Babits, a küzdelem további vállalásától, az abszurditáson való szüntelen vívódástól végül is elhúzódjon és megváltoztassa magatartását. A fordulat lényege, hogy a hosszan tartó bizonytalanságon, kételkedésen, a helyenként fölerősödő félelmeken túllépve bizalommal kezd közelíteni a létegezéshez, föltételezni kívánja, hogy a maradéktalanul át nem gondolható, át nem érezhető világegész végül is pozitív jellegű. A humánus képességek köréből tulajdonképpen a hit az egyetlen, amely maradéktalanul elfogadtathatja ezt az emberrel, minden más emberi eszköz és erő, így értelem, elemzőképesség, intuíció stb. alkalmatlannak mutatkozik erre, s inkább csak ellenvetéseket, nehézségeket eredményezhet. *Hinni* kezdi hát, hogy a tágabb világegész értékes, érdemes jelenség, s valamennyi jellemzője, még az emberellenes erők működése is megbecsülendő jellegzetesség.

Transzcendens filozófiák, vallások gondolatmeneteinek részletes ismerete mindenképpen segíti az ide vezető útján. Szemléletváltozása párhuzamot mutat például az ún. skolasztikus istenfogadás eljárásainak egyikévei *Credo, quia absurdum. Mert lehetetlen, hát hiszem. Mert lehetetlen bármiféle humánus képességgel belátnom, fölfognom, hát a hitet hívom, hogy elfogadhassam... Idézzük föl a költőt. HISZEK A VILÁGBAN, MERT ESZEM EL NEM ÉRI... HISZEM, HOGY ÉRDEMES A VILÁG ;*

ÉRDEMES SZERETNI IS... A VAK ERŐK IS HOZZÁTARTOZNAK AHHOZ A MINDEN ÉSZNÉL MAGASABB VALAMIHEZ, AMI A VILÁG, EZEK IS ÉRDEMES ERŐK, AMIBEN VÉGRE IS MEG KELL NYUGODNOM - A fordulatot tükröző Sziget és tenger c. verseskötet előszava.

A költői hit és bizalom a hiteles, helyes létezőmód kialakítását is segíti voltaképpen, mivel átminősíti és száműzi az abszurditás egész problémáját. . . Ugyanez a hit kijelöli a helyes emberi magatartás alapelveit és alapeszméit az érdekes és pozitív világ működéséből származtatva. Mivel hitről, bizalomról van szó, az ember racionális eszközeinek vitázó, ellenkező megnyilvánulásai ezekkel az eszmékkel szemben is eleve eredménytelenségre vannak ítélve. HISZEK ABBAN, HOGY ÉLNI ÉRDEMES. . . HISZEK A TESTVÉRISÉGBEN... HISZEK AZ IGAZSÁGBAN... HISZEK A MŰVÉSZETBEN. . . HISZEK A LÉLEKBEN, MELY SZERETI A VILÁGOT.. . HA ÉRDEMES A VILÁG, ÉRDEMES MÁSOLNI, ÉRDEMES A FANTÁZIÁNAK FOLYTATNI IS, HISZEK AZ ALKOTÁSBAN.. . HISZEK A MUNKÁBAN. . . HISZEK A BÉKÉBEN... HISZEK A HARMÓNIABAN, MELYRE VÁGY A LÉLEK. . . HISZEK AZ EMBERBEN - A Sziget és tenger c. verseskötet előszava. Az emberi élet archaikus értékei és eszményei jutnak itt végül is megfellebbezhetetlen szerephez... A fölfoghatatlan, titokzatos tartalmú, transzcendens, de hite segítségével pozitívnak minősített világ és az egyszerű, ismerős, józan céloknak élő mindennapi ember elvállalása adja meg az alaphangját inntól számítva a meghiggadó, megnyugvó, révébe érkező poézisnek. Ez teszi lehetővé később, hogy válságos és súlyos pillanatokban minden metafizikát és elméletet mellőzve, még az egészen minimális emberi értékekért is szót emeljen, cselekedjen...

Babits költészetében lényegesen összetettebben és szövevényesebben jelennek meg ezek a gondolatok, itt csupán a szemléletváltozás centrális vonulatát igyekeztünk idézni. Más természetű, további területeket is bejáró dolgozatban ki lehetne térni a költő világvéleményének számos érdekes részletére, így a pozitív világgal szembeni emberi ellenállás indokolt változataira, az emberi önállóság problémáira például. Ki lehetne fejteni, hogy a fölmérhetetlen, transzcendens tartalomhoz kötődő hit tágabb körén belül a költő katolikus hite miféle alárendelődésben és milyen szereppel érvényesül, majd miképpen változik, módosul ez a szerep az életút során. E kérdéskörök azonban az abszurditástól való elfordulás problémájától már egészen messzire esnek.

A létabszurditás kérdéseitől a transzcendens tartalmak irányába való elfordulásnak számos más példája is van a magyar és a világirodalomban. *A legjellemzőbbnek, a legsűrűbben előfordulónak voltaképpen a vallásos világszemléletre való erős ráhangolódás esetei mutatkoznak*, A legtöbb alkalommal azonban nem jelent ez mást, mint az itt számon tartható alkotók javarésznél eleve érvényesülő vallásos világnézet összetettebbé érését, megszélesedését, az abszurditás problémáinak az adott vallás övezetében való megválaszolás nyomán. Goethét, Madáchot, a közelmúltból Paul Claudel, Pilinszky Jánost említhetjük szuggesztív példaként. *A modern világvallásoktól behatárolatlan transzcendens területek irányába is elmozdulnak azonban számos alkalommal az abszurditáson vívódó alkotók*. Egészen különleges létszemléletek, az ún. mitologikus panteizmus, az ún. személyes panteizmus, az ún. személytelen panteizmus átgondolásához és átérzéséhez például sokan érkeznek el így. A legelső kettő a fiatal Babitsot, a legutolsó Kosztolányit, Weöres Sándort is megkísérettette.

Megpróbáljuk követni a költőket e bonyolultabb létszemléleteknek a területén is. Egy ideig elvontabb övezetekben mozgunk ezért... A főnti létszemléleteknek a közös alapja a reneszánsz panteizmus volt. Ennek fölfogása szerint az isten a világban szétoszolva, eloszolva van jelen, az isten nem más, mint a világ maga. *A mitologikus panteizmus* ennek a gondolatnak a variációja, óriásmitoszok, mint például a görög mitológia, vagy a római mitológia alakjai, eseményei, szituációi oszlanak szét a világban, a világ semmi másból nem áll, csupán ezekből. Hatalmas kultúrtörténeti tájékozottság, komoly fantázia, különleges érzékenység eredményezi a világ ilyen módon való érzékelését és átélését a modern embernél, amely során átminősülnek, mitologikus események elemeivé oszlanak szét és alakulnak át az abszurditás jellegzetességei is. Különösen törékeny élmény azonban az ilyen világerzékelés, ismereteink szerint nem nagyon sikerült senkinek sem akár napokon át is megőriznie *A személynél panteizmus* szerint valamilyen személy alkotja a világot, egészen parányi részleteiben is. Voltaképpen a korábban fölidézett kozmikus óriásszemélyiség jelenti ennek a modern civilizációban sűrűbben előforduló, alapvető változatát. Am transzcendens óriásszemélyiségekről van szó ezúttal, mesealakokról, mitoszalakokról s nem élő emberek ún. világnaggyá növesztett saját személyiségéről. Gyorsan illanó, nehezen megőrizhető élmény ez is voltaképpen. *A személytelen panteizmus* szerint valamilyen anyag, jelenség, eszme szétoszolása, szétosztódása a világ. Kísérleljük meg megérteni ezt is. Vegyük azt a változatot mondjuk, amely szerint a nemlétezés, az anyagtalanság az, amely a világot alkotja. Keleti bölcséletek tanítják, hogy a nemlétezésnek, az anyagtalanságnak örökös jellemzője az időnkénti sérülékenység, egyneműségének, egyöntetűségének megszűnése, amely azonnal megvalósuláshoz, valamilyen anyagi elemhez vezet. A főnti bölcséletek szerint azonban mindez a nemlétezés, az anyagtalanság úr gigantikus méreteihez viszonyítva elmondhatatlanul ritkán és parányi méretekben jelentkezik, ezért voltaképpen nemlétezőnek vehető, Eképpen az egész világegyetem a nemlétezés sértetlen és sértült szövetéből áll, a világegyetem a nemlétezés maga. A keleti filozófiák körében tájékozott költők közül többen is érzékenyek ezekre a gondolatokra. Kosztolányi, Weöres Sándor tovább is fejleszti őket, kifejezve költészetében, hogy a töredékidőnyi létezés is hiányoktól, hiányérzetektől, veszteségektől, megszűnésektől, elmúlásoktól, vagyis a nemlétezésétől sűrű az élőlények és az ember esetében. Fölsorolt kellemetlenebb változatai ellenére a

nemlétezés számos esetben rokonszenvesse válik az idézett alkotók számára. Részben azért, mert a relativitások irritáló, néha szinte áttekinthetetlen övezetében élő embernek sokszor szinte megszüntethetetlen a szomjúsága valamilyen abszolútnak és egyneműnek vélhető jelenség iránt, részben pedig azért, mert olykor egyenesen vonzó számára élete megoldatlanul maradt abszurd vonásainak, s méginkább az emberi sors szomorúságainak és szenvedéseinek a nemlétezésbe való visszahullással együtt járó, végleges elmúlása. Idézzük föl Kosztolányinak a halál küszöbén írt, a nemlétezésen eltűnődő, a nemlétezés, szóhasználatával élve: a semmi világához igazodni próbáló versét, csupán néhány sor erejéig. ANNÁL, MI VAN, A SEMMI ÓSEBB, MÉG ÉNNEKEM IS ISMERŐSEBB. ROSSZ SEM LEHET, MIVEL ERŐSEBB ÉS TARTÓSABB IS, MINT AZ ÉLET, MELY VÉRREL ÁZOTT ÉS MERŐ SEB, SZOKATLAN-ÚJ ITT EZ A KÖNTÖS, PÁR ÉVRE SZÓLÓ, SZÜK DE GÖNCÖS, ROSSZ GÚNYA. MELYET A KÖNNY ÖNTÖZ, BEH OTTHONOS LESZ MAJD A RÉGI, A VÉGTELEN, A BÓ, KÖZÖMBŐS. PAJTÁS, DALOLJ HÁT, MONDD UTÁNAM: MI VOLT A MI BAJUNK KORÁBBAN, HOGY NEM JÁRTUNK A FÖLD PORÁBAN? MI FÁJT SZÍVEDNEK ÉS SZÍVEMNEK CEASAR, NAPÓLEON KORÁBAN? - Ének a semmiről. A személytelen panteizmus egyik változatának, a nemlétezés, a semmi panteizmusának poétikus eredménye ez...

Végezetül a befejezetlen fordulatokat, a transzcendens területek irányába való elmozdulás zárt végeredmény nélküli változatait is megtalálni a szépirodalomban. A földöntúli tartalmak küzdelmes, békétlen keresését, amely azonban nem vezet igazán elfogadható, igazán megnyugtató, véglegesnek ígérkező világertertélmezés elérésére, sem vallásokkal összefüggő, sem vallásoktól érintetlen övezetekben. Adynál transzcendens tájak hatalmas horizontjait járja így évtizedeken át az istenkereső attitűd. Krúdy Gyula titkokra, titokzatos hangulatokra, életet eligazító, rejtelmes poézisre szomjasan vizsgálja és éli a világot. Világirodalmi területekről Artúr Rimbaudra, Iwan Gollra, s a transzcendens szürrealizmus mestereire utalhatunk elsősorban.

Létalatti területek felé forduló magatartás

Létalatti területekről, még megvalósulatlan, csupán csíraszerű elemekből álló övezetekről, vagy már szétcsúszott, szétszóródott, szétszedett, csupán maradékokat tartalmazó világokról van szó voltaképpen. . . A költészet és a képzőművészet története folyamán nem ritka az az eset, amikor az alkotók minden igyekezetük ellenére sem érzik igazán megismerhetőnek, igazán át alakíthatónak a világot, inkább egyre erősödő érzékenységgel azt veszik észre, mindjobban kicsúszik a valóság az ellenőrzésük alól, mindjobban áttekinthetlenné válik, egyre inkább ellillan előlük... Ez a kietlen élménykör adja az ún. világvesztő és személyiségvesztő poézis életérzésének egyik rétegét. Ehhez járul az emberi személyiség növekvő szövevényességének érzékelése, azoknak az eseteknek a sora, amikor az alkotónak egészen egyszerűen nem sikerül eligazodnia önmagában, amikor a pszichikum önmaga számára is váratlan és érthetetlen megnyilvánulásokat produkál, majd mind inkább szabályozhatatlanná és ellenőrizhetlenné válik. A hitelességet, a realitást, az igazságot nagyon sokra értékelő, ám világvesztéssel és személyiségvesztéssel vívódó, alkotó ember sokszor szinte cselekedni, vagy egyáltalán megszólalni sem mer nyugodtan, önbizalommal, s nem egy esetben inkább igyekszik elhúzódni egy olyan övezetbe, ahol nincs szükség igazán pontos megismerésre, ellenőrzésre, értékelésre, állításokra, ahol minden majdnem egészen jelentéstartalant. Ez az alkotótípus nagyon erős szordinókkal vállalkozik az életre és az írásra egyaránt, munkáiban eluralkodik a redukálás, még a gondolatokat, mondatokat és szavakat is igyekszik mellőzni, és semleges, üres elemekből, szómaradványokból, értelmetlen szótagokból, írásjelekből, jelentéstartalant ritmus jel ékből állítja össze a munkáit... Tandori Dezső költészetét a világvesztés és személyiségvesztés megrázó stációin át az élet abszurditásának súlyos sejtelmével való, állandó vívódás is végigkíséri. A gondolatok, a mondatok, a szavak alatti övezetbe érkezvén, a mindenestől széttagozott, szótagmaradékokból, szócsónkokból álló világot is átlengi még egy ideig az innen származó, nyomasztó érzések sora, azonban már nem sokáig. Az abszurdítás a jelentéstartalant, az értelmezhető világ élménye elsősorban a csaknem egészen jelentéstartalant, a csaknem egészen értelem nélküli övezetben nem élhető át igazán. A költő nagyon sűrűn és önfeledten elmerül ebben az övezetben s nemsokára észreveszi ennek a miniatűr világszegletnek az igen erősen embersegítő, az eredeti, örlő és emésztő élményektől messzire eltávolító erejét is. Az először még elégtelennek és idegennek érzett elemeket, a szócsírákat, a parányi ritmus jeleket, a rajzos vonású számokat, az apró pontocskákat, vesszőket, s más írásjeleket ugyanis meg is szeretheti az ember, elbűvelődhet, eljátszozhat velük, s ennek eredményeként szinte áraszthatja önmagára is, az olvasóra is az öröm, a színesség, a játékosság, az érdekesség ezernyi apró impresszióját. Fölvidít, könnyít, élni segít ezzel önmagának is, másoknak is... Összefoglalóbb tónusban, a szakirodalom nézeteit és megfogalmazását idézve: a szerző a világvesztéssel, a személyiségvesztéssel, az abszurditással való vívódástól elhúzódva egy csupán törmelékekből, hulladékokból, maradékokból, jelentéstartalant semmiségekből álló mikrovilág édenébe érkezik végül el,

Idézzünk a költeményekből, LESZ VIGASZ LŐSZ VÖGÖSZ LASZ VAGASZ LISZ VIGISZ LUSZ VUGUSZ - Hogy ki ne jöjjünk a gyakorlatból. Hc3 [HUSZÁR CÉ HÁROM. A FARAGOTT SAKKFIGURÁRA, CSIKÓFIGURÁRA GONDOLJUNK] - A betlehemi istállóból

egy kis jószág kinéz... () [SZÖVEG NÉLKÜLI ÜRES LAP] - A gyalog lépésének jelölhetlensége osztatlan mezőben....) [BEFEJEZŐ ZÁRÓJEL, MAJD EGY SORRAL ALATTA KEZDŐ ZÁRÓJEL] (- Halotti urna két füle e.e.cummings magángyűjteményéből [Edward Estlin Cummings költészete a zárójeles szófelbontások révén számos újszerű jelentést varázsolt elő a megszokott szavakból]... Nem költőtlen, s nem is okvetlenül verselletes eljárás a szó alatti elemekből való építkezés. Ha föllapozzuk a törmelékköltészet képviselőinek a kötetét, Tandori Dezsón kívül többek között Edwin Morgan, Cummings, Mary Ellen Solt, Ernst Jandl, Niikuni Seiichi könyveit, föltűnik, hogy a hagyományos költemény teremtő tényezők, a hangulatiság, a komponálás, a képszerűség, a kifejező erő, a költői leleményesség, a lírai bensőség, az emóció, a ritmus, a játékoság stb. rendre érvényesülnek ezekben a művekben is. A talán egyedül mellőzött gondolati üzenetet a sejtelmesség, a rejtélyesség pótolja, ez az átcserélődés azonban a mi századunkban voltaképpen már egészen megszokottnak számít az ismerősebb műfaji alkatú versekben is, aligha nevezhető versidegen megnyilvánulásnak. A hagyományos lírai tónusok, a dalszerű, az elégikus, az idilli, a patetikus, a szentimentális, a romantikus stb. szintén jelen vannak mindenütt. A hagyományos esztétikai minőségek is, az intim, az emelkedett, a szép, az ironikus, a groteszk, a játékos stb. . . Szeretnénk tenni két megjegyzést még. Egyrészt a felsorolt költők többsége formai kísérletek következményeképpen kerül a törmelékköltészet képviselői körébe, A Tandori Dezsónél lényegszerűen kifejező világvesztés és személyiségvesztés nem valamennyiük élménye. Másrészt Tandori költészete is megváltozik néhány év után, újabb övezetek irányába indulva.

A létabszurditás felől a törmelékvilágok, a hulladékvilágok, a maradékvilágok, a minimálisra redukált világok vigasztaló, gyógyító övezetei felé való elhúzódnak számos példája van a művészetben is. Abszurd létezésélmények, kaotikus környezetélmények felől halad Theo Van Doesburg, Piet Mondrian, Georges Vantongerloo és számos más ún. neoplaszticista alkotó pályája a visszatérő nosztalgia, az épebb és egészségesebb valóság irritáló vonásaitól érintetlen művészet megteremtése irányába. Van Doesburg és Mondrian a festészetet ennek szellemében végső elemekre redukálják, néhány színre és vonalváltozatra csupán, s ezeket a végtelenül szerény elemeket rendezgetik, variálják azután éveken át, amíg ecsetjük nyomán meg nem születik egy nagyon egyensúlyos, nyugalmas, szelíd és csöndes mikrovilág, amelybe az alkotónak is, a nézőnek, is jólesik önfelédten elmerülni. Van Doesburg és Mondrian alkotásait néhány művészettörténész a megbékélésre, elcsöndesedésre és emberi összetartásra ösztönző ikonok modern változatainak nevezi. . . Az épebb és egészségesebb valóság irritáló, immorális, abszurd vonásaitól való megcsömörlés jellemzi az ún. minimum art, minimal art számos művészt is. Már Marcel Duchamp, Max Ernst, Schwitters, a korai képviselők is a hulladékok, a törmelékek, a lim-lomok körébe húzódnak vissza, ezeket alakítják, variálják, oldottan, vidáman, minden újszerű és meglepő elemre érzékenyen. A kifejelett, képzőművészeti, zenei, szépirodalmi minimum artnak az alkotói, a maradékanyagokból csupán műalkotáscsírákat, csupán jelentéscsírákat, csupán jelentéscsírákat szervező művészek ugyanígy élvezik a zavartalan és veszélytelen övezetet, s szeretnék ösztönözni nézőiket, olvasóikat is a gondoktól sűrű mindennapi valóság időnkénti elfelejtésére, s az ezerszínű mikrovilág részletes megismerésére: néha az egykori gyermeki szemlélet újjáélesztésére is...

Fejezetünk kimerítőnek és teljesnek aligha nevezhető, az *emberőrizésre összpontosító magatartásnak*, a *társadalom formálásra összpontosító magatartásnak*, a *létfeletti területek felé forduló magatartásnak* a *létalatti területek fölé forduló magatartásnak* számos változata van még, Tovább finomítható a keresztmetszet is, és így az abszurditástól való elfordulás számos újabb iránya válik érzékelhetővé, a *mámorvilágokra való ráhangolódás*, az *álomvilágokra való ráhangolódás*, a *gyermekvilágokra való ráhangolódás* stb... Az aktív, ütkereső cselekvésformák mellett passzív változatai is vannak a vívódástól végérvényesen elforduló ember magatartásának. Ilyen többek között a *létabszurditással kapcsolatos teljes közömbösség*, teljes érdektelenség eluralkodása, maradandó, masszív állapota. Gondoljunk a költészettel fölhagyó Arthur Rimbaudra, vagy az orosz nihilistákra. Ilyen a *létabszurditás kínokkal teli, szenvedő átélése*, az emberi sors gyógyíthatatlanságának az érzelmi elfogadása. Gondoljunk Ingmar Bergman filmjeire. August Strindberg, Eugene O'Neill, Tennessee Williams több drámájára. Ilyen tulajdonképpen a *létabszurditás tételeinek világszemlélteti alapként való elfogadása*, az ún. abszurd, nonszensz életszemlélet. Samuel Beckett, Eugène Ionesco, s a többi klasszikus abszurd szerző vívódásokat összegező, életösszegező, emberért aggódó művei ebbe a csoportba sorolhatóak elsősorban. Ilyen a *létabszurditás tételeinek viselkedési elvként való elfogadása* is, az ún. abszurd, nonszensz életvezetés, amely viszont már nagyon messzire elmegy a mindennapi emberi élet józan normáitól. Alávaló élőlénynek ítelve az embert, szívesen enged minden vele szemben ellenséges megnyilvánulásnak, engedi megalázní, engedi szenvedni, s minden ellenkezés nélkül engedi elpusztulni akár önmagát is. Többek között Joseph Tormának, a cseh abszurd szerzőnek a rövid életútja volt ilyen. Emberellenes természetük miatt az ide sorolható művek voltaképpen nem is nagyon nevezhetőek irodalmi értékűeknek. . . A felsorolt magatartásváltozatok időnként egymással is, időnként az előző oldalakon részletesebben szemléltetett attitűdökkel is összekapcsolódnak, összemosódnak. S miként az írásunkban szereplő összes emberi megnyilvánulás, mindig, minden esetben összetetten, életszerű szövevényekben jelentkeznek.

A fejezet főbb forrásai

Az egzisztencializmus, Bp. 1962. Korunk szellemi körképe. Wahington D.C. 1967. Martin Esslin: Az abszurd dráma története. Bp. 1967. A filozófia története. Bp. 1969. Egyetemes filozófiatörténet, Bp. 1963. Roland Barthes: Válogatott írások, Bp. é.n. A dráma művészete ma, Bp. 1974. Heinrich Lützeller: Absztrakt festészet. 1970 . Werner Hofmann: A modern művészet alapjai, Bp. 1974. Hans Sedlmayr: A modern művészet bálványai. Bp. 1969. Serge Fauchereau: Századunk amerikai költészetéről, Bp. 1974. Tamás Attila: A líra a huszadik században, Bp. é.n. Somlyó György: Modernnek kell lenni mindenestől, Bp. 1979. József Jolán: József Attila élete, H.n. 1955. Németh Andor: József Attila, H.n.é.n. Szuromi Lajos; Talan eltűnök hirtelen... Kézirat, Szuromi Lajos: Eszmélet, Bp. 1977. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon, Bp. 1966. Martin Esslin: Az abszurd dráma elmélete. Bp. 1967. Mario del Micheli: Az avantgardizmus, Bp. 1969. Századvég és avantgarde, Bp. 1968 Kardos Pál: Babits Mihály, Bp. 1972. Benedek Marcell: Babits Mihály, Bp. 1969. Rába György: Világirodalmi hatások a fiatal Babits költészetében. Világirodalmi Figyelő 1960. Babits Mihály-Juhász Gyula-Kosztolányi Dezső levelezése, Bp. 1959. Barta János: Madách Imre, Bp. 1942. Kiss Ferenc: Művek közelről. Bp. 1973. Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi, Bp. 1979. Kovács Kálmán: Ady két témaköre. Alföld 1969. Rónay György: Krúdy... .Literatura 1974. Tóbiás Áron: Krúdy világa, Bp. 1964. Gombrich: A művészet története, Bp. 1975. Alföldy Jenő: A Semmi Édenében. Tiszatáj 1975. Széles Klára: Tandori Dezsőről-többféleképpen, Kortárs 1974. Radnóti Sándor: Talált tárgyak költészete, Új írás 1974. Séquences, Paris 1958. Harald Hartung: Experimentelle Literatur und konkrete Poesie, Göttingen é.n. British Poetry since 1945, H.n. 1970. Post-War Japanese Poetry, H.n. 1972. Alberto Busignani: Mondrian, Firenze 1968. Erwon Panofsky: Az emberi arányok stílustörténete, Bp. 1976. Király Sándor: Általános szintan és látáselemélet, Bp. 1954. Székely András: A tagadás művészete, Interpress Magazin 1978. Somogyi György: Kiterjesztett film - kiterjesztett látás, Művészet 1978. Beke László: Kentaur, Magyar Műhely 1978.

IRODALOMTÖRTÉNET

Érzelem és tudás Madách Tragédiájában

*Mért ültette Isten édenébe
A tudásnak széles ágú fáját?
A fa terjedt, s lassanként előlte
árnya a kertnek minden virágát.*

Madách *Hít és tudás* című verséből valók ezek a sorok. Röviden, tömören magukban rejtik a *Tragédia* egyik alapeszméjét. A drámai költeményből gazdagon és árnyaltan bontakozik ki ez a gondolat: a kompozíció változatosságával is, példázatokon, tünődéseken, sejtelmeken keresztül. Az ismeret, a tétélekre építő tudomány, a filozófiai tudás, az életbölcsélet nem képes az ember sorsának végső kérdéseit megoldani, elvezetni őt az élet tágas harmóniájához, a boldogság tartós élményéhez. Ádámnak a tudáshoz főzött reményeiről sorban kiderül, hogy tévesek voltak... Az értelem fölismérései az ember természetes életerőit is megtámadják: csalódást, kiábrándulást hagyva maguk után. S egyre erősebb nosztalgiát az önfeledt, a boldog, az édeni létezés iránt.

*

Madách *Tragédiájában* a hideg tudás, a ráció legtöbb képviselője Lucifer. A drámai költemény kezdetén a szellemerő fölényes fegyverzetével indul a parányi ember ellen: sátni rontása könnyű győzelmét reméli. A paradicsomi világban azonban, az öntudatlan természettel tiszta, szép harmóniában élő (s a harmónia emocionális élményében elmerülő) emberpár láttán megdöbben:

*Nem küzdök-e hiába a tudás,
A nagyravágyás csábos fegyverével
öellenek, kik közt mint menhely áll,
Mely lankadástól óvja szívöket,
Emelve a bukót, ez érzelem.*

Lucifer alighanem a legkomolyabb ellenfelét sejtí meg itt. Mert az édeni harmónia élménye a Paradicsom világától elváló ember útján többször életre kél. Női arcok gyöngéd mosolyában villan elő, a szerelem varázsaiból merül föl, másutt a szeretet, a jóság gyógyító, csöndes intimitásában jelenik meg. Olykor a természet szelíd mozdulásaiban sejtteni, olykor a költészet, a dal tisztaságában. A sátni ráció számára megfoghatatlan valami ez... Lucifer kényszeredetten ismeri be tehetetlenségét, amikor az egyiptomi színben a fáraó méltatlan szerelemre gyullad egy rabszolganő iránt: *E vékony szál, láttad már mily erős, Kisiklik ujjainkból, és azért Nem téphetem szét.* – A későbbiek folyamán mindjobban a kívülálló, a külső szemlélő szerepébe kényszerül a luciferi értelem és erő: amikor az ember emocionális megnyilvánulásaival kerül szembe. Inkább csak tünődni tud az ilyen jelenségek fölött, kommentálni, gúnyolódni... Az athéni templom lábánál, az emberi hűség és jóság vergődése láttán, kéjesen harsan föl a hangja *(Mi jó az értelemnek Kacagni ott, hol szívek megrepednek ... 944-945. sor)*. A bizánci színben szinte megkönnyebbül, amikor látja, hogy az ember önnön érzelmei lealacsonyítására is hajlamos (1765-1770. sor). A természetes, hibátlan úton futó érzelem azonban továbbra is veszedelmes ellenlábás marad: csalódások és kudarcok ellenére is föltámad. Lucifer a falanszterben már szellemerejével is élni kényszerül, hogy az anyáért és gyermekéért harcba induló hőst megmerevítse. Gesztusa azonban a külső hatalomé, a kívülállóé: az immanens folyamatokba ezúttal sem tud beavatkozni, mint ahogy korábban sem tudott... Emóció és ráció mélyseges elkülönülését példázza az utolsó álomkép is. A megtört embert saját értelmének csődje hidegen hagyja már: a megsemmisülés szélére elsősorban a rettenetes távlat, az elkorcsosuló érzelem látása sodorja. A személyiség emocionális részének, a csüggedések közepette gyógyító, új erőt adó menedéknek az elsilányulása. A sátni ráció diadaláról nincs szó: a fatális fejlemény az, amely a tagadás teljes győzelmének útjából elhárítani látszik a komoly akadályt... Éva anyasága menti meg az emberiség jövőjét: a természetes életerő csöndes jelképeként. Az *édeni* harmónia emberi, emocionális élménye villan föl a pillanat varázsában: vitalitás és humánus érzelem eredendő összetartozását sugallja. A tiszta emóciók végérvényes eltörlése érdekében magát az életet kellene eltörölni... Lucifer egyoldalúan racionális küzdelme olyan erőknön török meg, amelyeket (elemi humánus képességek hiányában) igazából sohasem értett meg.

*

Madách művének kezdetén az ember a Paradicsomban él. Lelke az öntudatlan természet harmóniájában boldog, otthonos. A kék éggel, a ligettel, a szelíd állatokkal, a gyümölcsöt hozó

fákkal együtt maga is az Éden örök szépségének egyenlő részese. Tiszta és természetes lény a patakok zúgásával, a madarak énekével rokon. Mint Éva mondja Ádámnak:

*Minő csodás összhang ez kedvesem;
E sokszerű szó és egy értelem.*

Ezt a világot adja föl az első emberpár, mikor önálló életre, erkölcsi és szellemi autonómiára vágyik. Gyarapodó ismereteiben, bölcsességgé szűrődő tudásában bízva. Innentől kezdve már csupa küzdelem, fölemelkedés és bukás a sorsuk. Az elvesztett Édenért önálló életük értékei nem kárpótolják őket igazán. A sátáni jóslat beteljesül rajtuk:

*Keserves lesz még egykor e tudásod
S tudatlanságért fogsz epedni vissza.*

Ez a nosztalgia, ez a vágyakozás a drámai költemény számos részletét átszövi. Hol szelíden, hol erőteljesebben, hol csüggeteg hangon éled föl. Egyformán szól a vegetáció örömeinek, a tudástól érintetlen emocionális világnak, az önfeledtség állapotának: mindannak ami a paradicsomi élet emléke az emberben. Madách ebben a nosztalgikus körben néhány olyan tényezőt is megnevez, amelyeket a humánus, szép élet lényeges elemeinek lát. Egy motívumot Éva említ, szomorú sejtelmei között: *...égen, földön nem lesz egy rokon, Nem egy barát, ki biztasson vagy óvjon, Nem így volt ám ez egykor, szebb időben.* – Egymást óvó, egymást ápoló emberek tiszta, szép kapcsolatára utal: az ember ősi, természetes igényei szerint. Erre vágyik és ebben reménykedik Ádám is, amikor a testvériség és szeretet eszméjével a bizánci színbe lép... Önmagában is felemelő, ám az életküzdelem csüggesztő perceiben különösen vigasztaló, gyógyító erő a hitese emberi szövetség, a szerelem. Ádám és Éva föllobbanó szerelme a falanszterben például újra a paradicsomi harmóniát idézi. ahogy Ádám mondja: az Édenkertnek egy késő sugarát... Az elvesztett világ hangulataival, az ottani élmények ízével rokon az a különös varázs ami a költészetből, a dalból árad. Madách művében a költészet a fény, az illat, a derű, az álmok, a gyöngéd nőiesség, a szerelem, az ifjúság szinonimája. Összetett varázsával sugallani képes, hogy az élet szépsége eltörölhetetlen. Sugallani képes még azokban a pillanatokban is, amikor az erők versenye egymás után emészti el az emberi értékeket. A londoni szín halálos szakadékát eggyedül a jelképpé emelkedő Éva lépi át glóriával:

*Szerelem, költészet, s ifjúság
Nemtője tár utat örök honomba
E földre csak mosolyom hoz gyönyört...*

Nem csupán a létezés szépségének és a szépségélmény megmaradásának véderője költészet, hanem a Gondviselés sugallatainak kifejezője is. Az isteni intelmet szeretnénk idézni a drámai költemény utolsó soraiból:

*... egy szózat zeng feléd
Szüntelenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús él életed
Zajában elnémul az égi szó.
Az érdekek mocskától távolabb,
Megg hallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté és dallá fog szűrődni.
E két eszközzel álland oldalodnál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vigasztaló, mosolygó géniusz.*

Hitelessé és széppé élet a költészet összetett varázsa iránti fogékonyság nélkül nehezen lehet... Madách művében a természeti világ helyenként összefonódik az emberrel. A természet öntudatlan mozdulásaiban az emberre, az ember tiszta, érzelmes rezzenéseiben a természetre ismerünk. Ismétlődő, csöndes vigasztalás ez a költészetben: nálunk maradandóbb erők jegyeit tudni magunkban, nálunk maradandóbb erők részének tudni magunkat. Talán ezért is olyan becsesek mindazok a pillanatok, amikor az ember a természettel való egyneműségének élményére eszmél: talán ezért is vonzó az édeni harmónia... A humánus és szép élethez a gyermekkor önfeledtsége is hozzá tartozik: legszebb koraként a léleknek, amelyet bűn megrabolni (3323 3324. sor). A magafeledt gyermekségnek és a paradicsomi boldogságnak az érzelmi élménye mélységesen rokon a drámai költemény szavai szerint. Lucifer az emberpár édeni szerelmében a gyermekkedély megnyilvánulását fedezi föl (200. sor). Éva a római színben ekként emlékezik hajdani boldogságára:

*...úgy érzem, mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze múltba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg
Nagy és nemes volt lelkem hivatása.*

Szavai nyomán Ádámban is nosztalgia éled az Édenkert iránt... A drámai költeményben újból és újból fölparázsló vágy Madách életére irányítja figyelmünket. Alsó-Sztregova csöndes költője, miközben a metafizikai tudásért önemésztő harcokat vívott, megmaradt a fű, a virág, a lombos erdő, a madarak, az ifjúság: a magától értetődő élet szerelmesének.

*

Madách Tragédiájában a tudás gyűjtőfogalom: az ismeretek, a tudomány, a bölcsélet együttese. Az értelem, a tanulás, a gondolkodás, a megfigyelés közös terméke. Mindezek a tényezők azonban az emberpár sorsában sohasem válnak igazán örömök forrásává. Inkább csak gátolják a természetes, édeni élményeket idéző élet megvalósulását... A prágai szín szerint a tanulásra, a tudomány művelésére szentelt élet eredendő örömök lelkes átélésétől fosztja meg az embert. A személyiség elszürkülésével fenyeget: fonák eredményként a tanulmányozott jelenségek természetes életétől való eltávolodással is. Ádám fájdalom nélkül búcsúzik a tudománytól, s tanítványát is erre inti:

*Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet elfoly
örömtelen, poros szobafalak közt...*

A ráció koncentrált, hatalommal párosuló világa a falanszter-jelenetben a legtisztább humánus érzelmeket sem tiszteli: a szerelmeseket kigyógyítani való bolondoknak nézi, az anyát elválasztja gyermekétől. Nagyrejű, éles ellenkezést gerjesztve az emberben, mint az anya kiáltása is érzékelteti: *Mit nékem a fagyasztó tudomány? Bukjék, midőn a természet beszél.* - Amikor a falanszter tudósa elárulja, hogy világukban a gyermekkor önfeledtségét, tündérszép élményeit is eltörölték, Ádám hasonló hangon riad föl: *Ah gyilkosok, nem féltek-é egész S legszebb korától a szűt megrabolni...* Az ember eszmélkedése, az értelem működése mindenkor a test immanens erőinek rovására történik, amint Ádám sejteti: *Minden szavam, agyamban minden eszme Lényemnek egy-egy részét költi el, Elégek.* A drámai költemény egyik fontos kérdése, hogy a tudás nyújt-e valamit cserébe az általa elsorvasztott emocionális és vitális erőért? Az önálló élet új harmóniáját például, az almát kóstoló emberpár reményei szerint... E kérdéseket vizsgálva szembevetendő a tudást elősegítő tényezőknek különös, meddő köre: a lankadatlan tanulás fonák jutalma (*érezem, semmit fel nem fogok...* 2446. sor), az ismeretek tudományos értékesítésének torzulásai (2467-2470. sor), a tétélekhez ragaszkodó gondolkodásnak az alkotóerőt visszaszorító szerepe (2414-2415, 2526-2530. sor), ám ugyanakkor a tudást kifejező körök sem termékenyek igazán: a tudományt relativitások szövvénye fonja körül, tétéleiből hiányzik a maradandóság, a bölcselétről, a filozófiáról pedig kiderül, hogy természeténél fogva alkalmatlan arra, hogy az új harmónia kialakulását hathatósan támogassa:

*...csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk
S egyéb tanok közt ez legjámborabb még,
Mert csak magában múltat csendesen,
Agyremekkel hímzett világa közt.*

Nincs szó a tudás totális tagadásáról: az agyrémek nem egészére vonatkoznak, s rokonvonásai vannak a költészettel is... Más kellene azonban: metafizikai tudás, az isteni hatalom tudása, hogy a világot az ember teljes pontossággal megismerhesse, s emberi érdekű harmóniába rendezhesse. Így váltaná meg a tudás az embert: így teljesülne a Paradicsom kapuján kilépő emberpár reménye... A metafizikai tudással kapcsolatos gondolatok a drámai költeményben elsősorban a halál problémáját övezik. Az ember természeti lényként nem ismerte a pusztulás súlyát: megrontatlan, édeni boldogságát nem zavarta az. A Paradicsomon kívüli világban azonban az új harmónia lényeges akadályává lépett elő a halál, olyan gáttá, amelyen hatalma az emberi tudás semmilyen formájának sincs. Erejének tükrében egyaránt szánalmassá és fölöslegessé silányul a tudomány minden nemes küzdelme és fonák törekvése. A londoni szín tudósa általános érvényű igazságot jelez a halál szakadéka előtt:

*Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk
Most a valónál mind elámulunk...*

A metafizikai tudás reménye azonban hajtja még a tudományban és bölcséletben csalódott embert: az űrben játszódó jelenet szerint a halál fölötti hatalmát is innen reméli. A világban uralkodó törvényszerűségek azonban nincsenek tekintettel az ember érdekeire. A Föld Szelleme mondja ki a

kegyetlen törvényt: az ember nem lépheti át lényének határait, nincs esélye a metafizikai tudásra. A halál eltörölhetetlen tény, kifürkészhetetlen titok marad: *Szentelt pecsét az, feltartá az Úr Magának...* A szellemszavakat igazolják az események is: Ádámra a megsemmisülés vár, mihelyt saját köréből megpróbál kitörni. Remények és valóság súlyos antagonizmusát ekkor kell tudomásul vennie végérvényesen... A tudástól remélt új harmónia megvalósíthatatlannak bizonyult.

*

Madách művében elválik az érzelem a tudástól. Úgy lehetne pedig az élet igazán teljes és boldog, ha ezek a tényezők szorosan, humánus törvények alapján tartoznának össze. Talán ezért is tesz kísérletet a költő arra, hogy a drámai költemény utolsó színében az összhang lehetőségét is megmutassa. Az isteni intelem szerint a tudás (olykor kegyetlen) fölismerései az emberi küzdelem területeit, céljait határozzák meg; az érzelmi erők és nosztalgiák pedig a kudarcok ellenére is megtartják a világban. Hibátlan harmóniára ugyan nem számíthat az alárendeltsége tudatában élő ember (az Isten az erő, tudás, szépség egésze!) a küzdés erői azonban megőrizhetőek.

Hagyományrétegek Juhász Ferenc Tékozló országában

Juhász Ferenc költeménye a szétzúzott szabadság siratója. Pokoljárás az újrakezdés értelméért. Hatalmas látomás, amely túlnő a parasztháború eseményein és az emberi lét egyetemes ellentmondásaival birkózik.

Juhász az élet egyetlen értelmének a szabadságot tekinti (1) s itt eszményéből kismizmizetten, a bujdosó kereszties szenvedéseit vállalva indul el, hogy megtalálja a bemocskolt eszme továbbvitelének hiteles útjait. Töprengései közben a forradalom egészét magába fogadja, bátrakkal és erőtlennel, hősökkel és megalkuvókkal, egyaránt azonosul. A fölkelés igazságának, értelmének keresése inkább világnaggyá növesztett, szubjektumának önvizsgálata.(2)

Tépelődései közben eszménye, példája: Dózsa. Az eszmék etikai hitelének ő az egyedüli őre: katonái a kínzások súlya alatt sorra emberi létük alá hullanak. Tisztasága kivételes. Fegyelme Krisztuséval rokon. Egyedüli támasz, mely végigkíséri a költőt gyötrelmes útján.

*

Juhász Ferenc formai világa titokkal teli. Rendkívülisége olykor szívós ellenkezést vált ki: látomásaiban például az olvasói élményt véli elvészni Nagy Péter, s már-már tudatos ködösítésre gyanakodik. (3) Győre Imre és Diószegi András ítélete is elmarasztaló (4) Többen a formán keresztül támadják A tékozló ország történelembábrázolását, eszmeiségét. (5) Az állhatatos tiltakozás azonban nem oldja föl a gondokat, melyeket Juhász Ferenc formavilága a líraelmélet elé állít.

Bori Imre egyike azon keveseknek, akik következetesen védik a művet. A költőről irt tanulmányában a kivételes formanyelv mögött a kivételes erejű költőiség meghatározó szerepét keresi.(6) Bata Imre is hasonló szemlélettel közelít ehhez a világhoz, amikor a nyelvteremtő erő eredetét kutatja. (7) Kettőjük útmutatásával szeretnénk A tékozló ország filológiai hátterét röviden áttekinteni, műfaji vonásait közelebbről megvizsgálni.

*

(A cselekmény forrásai). Juhász Ferenc korabeli irodalmi művekből meríti az eposzi történetet, elsősorban Taurinus István Stauromachiájából. (8) Már a döntő csata helyének jelölése is erre utal:

*...ott a Temesnél táborozik György, kétfalú, kétárkú sánc védi az ottani várat. (Taurinus)
A két folyó is, s ahol összeér a két test boldog ölelésben, ott a vár, a dacos erőd... (Juhász Ferenc)*

Csataképeket idézünk:

*Szóal a trombitaszó, amidőn közelíti Temesvárt Zápolya tábora... (Taurinus)
Dobszó és trombitaszó, tarram-tarram... Vashabú gonoszság kúszik Ulics felé... (Juhász Ferenc)*

*...megfut a győztes pór ki-ki már odafut. hova rémület úzi... (Taurinus)
...futott a paraszt is...egymásra hágott nagy rémületében... (Juhász Ferenc)*

A föntieken túl Dózsa elfogásának és elpusztításának leírása is a Stauromachiára emlékeztet:

*...rágják, megtépik puszta fogukkal a nyomorult tagokat... (Taurinus)
...Györgyre rohannak, eszik a lábát, marcangolják mint a farkasok... (Juhász Ferenc.)*

Juhász Ferenc nem követi szigorúan a Stauromachia cselekményének rendjét, inkább csak elemeiből merít. Taurinusnál például a keresztiesek gyávasága, megfutamodása okozza a paraszthős vesztét. Juhász Ferencnél Dózsa magát a szabadságeszmét testesíti meg, elfogásának természetes következménye a sereg széthullása. A harc igazságának átérzése szükségessé teszi a reményvesztés indokolását, az eredeti sorrend fölcserélését.

Taurinus művéből hiányzik Dózsa és Telegdy vitája, Tomori és Bornemissza szerepének említése. Ezek a motívumok alighanem Istvánffy Miklós korabeli krónikájából erednek.(9) A rác vitézzel való párviadal viszont egy újabb forrásból. Szerémi György Emlékiratából származik. (10) Innen a Csákyval folytatott párbeszéd is ezt az emlékirat egyik mondatának pontos átvétele jelzi (*Korpázd ez bestyét*) (11)

Az eposz cselekménye nem folytonos. A történeti elemek inkább asszociációk kiindulópontjai, megmegújuló alkalmak az igazságkeresés elmélyítésére:

*Fejet dárdára tűzik, s három lovas viszi roboqva Szegedre Pálfynak .
Beleit megsütik, hogy röhögve velünk azt is megetessék...
Meghalt? És mi, kik ettük húsát, élünk tovább örök iszonyban?
Mert ettem én is, elárulva hitét, s testének minden falatja*

*égeti szerveim, s megüli szívemet kopáran, mint a láva kihűlt habja.
Nélküle élhetünk?...*

*A legnagyobb tett: a fegyelem! Ez az erő, a verhetetlenség!
Ezt meg kell tanulni! Hisz az ember nem arra született,
hogy szétlobbanjon vágyai szerint, mint csillag-gőz, vagy
repedt tömlő ezer tűfoknyi vízcsapja. A halál: a szertelenség..*

Másutt érzelmi robbanások forrásai:

*...ettek mellét, térde ikráját, hogy ették bütykös lábát!
Karókon hörgött a haza. Én láttam Gergelyt az utolsó
szívverés után!*

*Csillag-omlás volt, keselyek dáridója, karók nagy napja, ünnepe:
elporlott a gyönyörű, világnagy-csillag, a kísérlet angyala elégett,
a szikla-fergeteg ledőlt..*

Az események átélése olyan hófokú, hogy szinte lehetetlenné teszi az egyenletes cselekményveze-
tést. Az epikus karakter vesztesége révén ellenállhatatlan erővel bontakozik ki a líraiság.(12)

*

(Eposzi elemek.) A tékozló országban a régi magyar irodalom élménye visszhangzik. Jeremiádok, siratók, zsoltárok, litániák, himnuszok, históriás énekek, korabeli mesterségcsúfoló nóták, virágénekek motívumai, stílushatása. Sűrűn bukkanunk a műben bibliai nyomokra is. (13) A hagyományrétegekkel átszőtt látomásokat, barokk eposz-szerkezet fogja át.

Az *in medias res* induló *invokáció* mindjárt különös. Juhász Ferenc a siratók hangján szólal meg. Fohásza az elsiratottakhoz szól, hosszú, nyújtott mondatai a motívumokat sűrűn ismételik.

*Árva nép, puszta ország, téged ki fog majd méltón elsiratni?
Galambok, sasok, gödölyék, titeket ki fog elsiratni?
Ó vassal-átvert-szívűek, ki fog titeket elsiratni?
Kő-csülköktől zúzott venyigék, ki tud titeket elsiratni?*

Ez az *invokáció* az emlékéllítés hiányán érzett fájdalmat fokozza föl, így kínál intenzív lírai élményt. Újszerűsége, fokozott érzelmi töltése révén erősebben, mint a barokk eposzok olykor sablonos fohásza.

A hagyományos eposzi *enumeráció* általában a szembenálló erők szemléltetésére hivatott. Juhász művében szerepe is, természete is más. Félelmetes látomás inkább, mely a bujdosóktól, menekülőktől elhagyott táj látványa nyomán épül föl. Látomás a burjánzó állati-növényi létről, mely lassan átszővi, benövi a világot, s az emberi élet emlékeit is kipusztítja. A szabadság megsemmisítésének tragikus távlatai tükröződnek itt. A képeket a lélek mélyéről fölszakadó kiáltások vezetik be:

*Íme a pusztulás!... íme a halál... ez lenne a mi sorsunk?...mi a halál elébe loholtunk?...
Hol az ember? A művelő, a gondozó, a rendező okosság...*

*Miben higgyek még? A szabadság megperzselt, embertől-zabált húsában?
Ember? Ne higgyetek neki. Káromlás, aljasság, nevetség!...*

A harc bukása és az eszme beszennyezése súlyos kételyek elé állítja Juhász Ferencet. Az *enumeráció* karakterét, a vívódás határozza meg. A képek mind a költő érvei, ellenérvei nyomán bontakoznak ki. Tételek helyett látomások ütköznek össze - a líraiság ezúttal is fokozott.

A költő önnön tipródását úgy oldja föl, hogy vállalja az ember ellentmondásból szőtt lényét. A keresztetek etikai bukása ellenére is megbecsül hősi küzdelmüket. (Az *eposzi csatajelenetek* ábrázolása hűen tükrözi ezt - epikus részletezés helyett forradalom szárnyaló himnuszát halljuk-olvassuk.) A pusztulás rémképeivel szemben a reményt építi föl:

...e mocsárból kihajt, e dús televényből a még kimondhatatlan tisztaság, az emberiség jövője...

Ez az etikai erő, ez a kételyek között kiküzdött hit adja végül az eposz megoldását - *deus ex machinaként* zárva le a vívódásokat:

*Ó, ember, a hitedet ne veszítsd el, őrizd meg a lélek nagy hitét!
Kí volna nálad nagyobb, nem lehetsz vágytalan, ne tórd a szenvedést.
Ha kell, hát százszor újrakezdjük, vállalva ezt a legszebb küldetést
mert a szabadság a legtöbb, amit adhat önmagának az emberiség!*

Az eposzi jellegzetességek köréből a *transzcendencia* is rövid részletezést érdemel. Juhász Ferenc látomásai a mindenséget ölelik föl, a mikro- és makrokozmosz világába egyaránt behatolnak. A létfilozófia síkjára vetített igazságkeresés és a robbanásig szított szenvedély természetéhez simul ez az egyetemesség, mely az ember alatti vegetáció uralmának víziójában különösen erőteljes. A költő sűrűn teremt e rémvilágban mítoszokat. Anyagelvűeket - mint ahogy a Juhász Ferenc-i transzcendencia is materiális. Ezek a mítoszok heves ellenkezést váltanak ki az eposz bírálói körében. Többek között Nagy Péter is könyörtelen: „...szöcske-sáska mitológia alakul ki, amely előtt az olvasó teljesen értetlenül áll. ..”(14) Másutt: „. . . a költő önmagában felépülő magánmitológiája mindjobban meg fogja akadályozni, hogy az egész társadalom számára érvényes igazságokat mondjon ki...”(15) Aligha erről van szó. A szigorú szembenézés eszközével épp a mítoszok beteljesülése ellen folyik a küzdelem, az emberért, a megmaradás értelméért, a társadalom számára mindenkor időszerű, létfilozófiai igazságokért.

*

(Hagyományrétegek,) Jeremiás siralmainak adaptációja a magyar irodalomban hagyományos, A *tékozló ország* előtt a bibliai szöveget két régi változattal is röviden összevetjük. A reformáció énekköltészetének *Jeremiás próféta könyörgéseiből* című művével, és a tizenöt éves háború *Pusztaság, kárvallás egész Magyarországon* című jeremiádjával.

A reformációs jeremiád a bibliai siralom egyetlen egységét fordítja le, a kegyelmért való imát. A motívumok pontról pontra fedik egymást. Önálló teremtés helyett inkább az eredeti mondatok bővítése a jellemző:

Vizünket pénzért isszuk...

Tűzifánkat áron vesszük...(Bibliai szöveg)

Megszomjúhozván, minden vizünket drága pénzen isszuk...

Nagy fáradtsággal begyűjtött fánkat immár áron vesszük...(XVI. századi adaptáció)

A későbbi költemény, a tizenöt éves háború jeremiádja már személyes többlettel is bír. A „sírás, fohászkodás, keserves óhajtás” itt már intenzív lírai történet. Az Úrral pörlekedő költő önálló eszmei utakat jár be. Az istenhit két rétegre szakad, az Úr „nagy haragja” elől Krisztushoz menekül, „kiált” a próféta, s helyenként a kiszámítottság határait érintve apellál a megváltó emberi vonásaira és emberi könyörületére. A bibliai szöveg egysége fölbomlik, a motívumok új kapcsolatokban bukkannak elő, s az eredetinel hatásosabb megformálást érzékeltetnek.

...megfonnyasztotta testemet és bőrömet, összeroncsolta csontjaimat...

...darabokra vagdalt és elpusztított engem...

Ám, ahogy Jeremiást is, a középkori adaptálókat mindenek előtt a tragikus élmény készíteti a szenvedőkkel való azonosulásra. Juhász Ferenc útja viszont egészen más, ő etikai alapokon azonosul, az élményt ezért inkább fölépíteni igyekszik:

Én csontjaim, ti hasadoztok a küllők közt a tébolyult keréken,

én kezeim, ti vagytok nagy ácsszögekkel a szálkás gerendára szögezve,

én szemhéjam téged gyaláz meg a csont-orrlíkú, sárga madárcsőr csipegetve ,

én lábaim ti száradtok mint tőkinda a fehér napsütésben.

Nem az isteni irgalomért vállalja magára a szenvedéseket mint a jeremiádák szerzői, hanem mert az eszméért teljes szívvel harcoló ember erényeit és fölszabadulását, bűneit és bűnhődését egyaránt magáénak érzi. A halál kockázatát is vállaló keresztesek érdemtelen kínjai indítják meg. Jeremiást megidézve ő már vádol:

*O, ki tudna jobban sírni mint az ember, aki megmaradt. a tékozlás után... hol az a Jeremiás,
az az egy, aki ürbe süvölti bűnét az úrnak, mert maga is egy rondaság, nyálka, vér. . .*

A forma szintjén is jelentősek az eltérések. Jeremiás szikár, kemény szavai, tömör mondatai itt kitágulnak, szélsőséges jelzők, erős érzelmi töltésű szavak tornyosulnak föl. Nem véletlenül választ Juhász Ferenc 19-20-21-22 szótagszámú sorokat. Az érzelmek áradása nyer ebben az archaikus keretben szabadabb, levegősebb formateret.

A költő az alcímben *krónikának* nevezi művét. Alapállása azonban más mint korabeli elődeié. Tinódi Lantos Sebestyén és énekmondó társai áldozatos életüket a vitézek hősi harcának megőrkítésére szentelik. A humanista ember természetes igényét teljesítik, a nevek és tettek fennmaradását ígérik. Szép elégtételükkel a végvári katonák harci kedvét fokozzák, így küzdenek maguk is a magyarság megmaradásáért. Juhász Ferenc viszont ennél is többért, az emberhez méltó megmaradásért vívódik. Krónikája értékkereső utakat bejárva épül föl, s elsősorban belső küzdelmeit tükrözi. . . A históriás énekek stílusörökségét az eposz epikus részleteiben érezzük erőteljesen:

*A szél, a szél karóbavertek hosszú keserves jajgatását hozza,
kerekbetört parasztok csontja hasad a húspan szilánkokra,
harmatos tüskékét hajt a lábszár, mint a rózsafa ága,
vonítanak a keresztrefeszítettek mint a kutyák a holdra.*

A sorok és mondatok összekapcsolásán túl a bokorrím is a középkori krónikákat idézi. Az előadásmód szintén erre emlékeztet: inkább a leírás, mintsem az átélés érvényesül. A versszak azonban így is szuggesztív. A naturalista részletezés körében apró formai érdekesség segíti ezt: az igei állítmány sorról sorra előbbre kerül, végül a negyedik mondat élére áll. Az expresszív szavak és hasonlatok révén olyan erős érzelmi hatás bontakozik ki, mely a korabeli históriás énekekben ismeretlen.

A tékozló ország középső dalbetéte a katolikus liturgiából ismert lorettói *litánia* nyomán épül föl. (16) Motívumok összevetése is igazolhatja ezt:

*Krisztus anyja... Szeplőtelen szűz anya, Hűséges szűz... Lelkiedény... (Lorettói litánia)
...urunk szülőanyja... Te szeplőtelen szűz... Te hűség csonttornya Könnyeink edénye... (Juhász Ferenc)*

Juhász Ferenc az egyszerű, szelíd költészet világában is otthonos. A *títkos értelmű rózsa és a hajnali csillag* litánia-motívumok összevonása: *Rózsa csillagokból; az anyaság megfogalmazása: Termékenység völgye, Jézusunk tömlője, vasderekű tölgye. Isten egy csepp könnye; az olykor szélsőséges elemekből kristályosuló metaforák egyszerűsége: Te hűség csonttornya, tisztesség jégorma. Te Salamon lánya, Kristály-méhű bánya letisztult érzékenységet jelez. A vakok szemefénye... te galamb epéje* motívumok ellentétes jelentésű és hangulatú szavakat oldanak eggyé, mégis természetesen simulnak a lágyan hullámzó sorokhoz. A zene sajátossága, hogy a hangok esztétikai hatását mindig az adott érzelem és hangulat határozza meg. Ugyanez a háromvonalas bé például mást és mást jelent minden zeneműben. Juhász Ferenc litánia-énekében is mintha ez a törvényszerűség munkálna. A szavak, nem is egy helyen eredeti jelentésüktől megszabadulva formálódnak a hangulat és az érzelem hangsoraivá.

Az eposz utolsó dalbetéte a *késő-középkori mesterségcsúfoló nótákat* idézi föl. Miskolczi Csulyak István költeményeiből szó szerint vesz át motívumokat - ritmusát is innen meríti. (17)

*Lakjatok vígan, igyatok gyakran... De tarcali bort, mézesmáli bort:
Töltsed az pohárt, ne lássunk több kárt... (Miskolczi Csulyak István)*

*Lakjatok bátran, igyatok vígan... Gyócs tarcali bort, mezes mádi bort,
Töltsed az pohárt, ne lássunk több kárt. (Juhász Ferenc)*

*Te keszeg bátya, szálfá és szálfá - Eja! Te szagos cídru, terebély ciprus,
megfagyasodsz majd mint korcsmárosné... (Miskolczi Csulyak István)*

*Rágtatok lombot, mint kecskebakok, most úgy röpdöztök mint sugár fecskék.
Az isten lábát tépíték csőrrel, szárnyatok poros, az csillagfénytől... (Juhász Ferenc)*

A hajdútáncok szilajsága alapvető élmény itt. Elsősorban a ritmus révén érezzük ezt. A rímek megtörése és az enklitikák (az csillagfénytől, most úgy röpdöztök... pl.) az archaikus hatás újabb örei. Juhász Ferenc művében ez a dalbetét a döntő csata előtti feszültséget oldja föl. Innen játékossága, melyet a forma szintjén a régi és modern motívumok merész változtatása is tükröz,

A középkori *himnuszok* rendre a megénekelte hősök erényeit fokozzák föl. Juhász Ferenc gyökereiben újítja meg ezt a hagyományt, legfőljebb apró rekvizitumokat őriz meg, fölkiáltásokat, ünnepélyes jelzőket. A tágabb és szűkebb lét valódi értékeit keresve himnusza a fölismerések, fölfedezések nyomán szárnyal föl:

*Ó, te az élet tábora, együtt a bűn és tisztaság... Ó ez a szövetség! Az egymást kiegészítő árulás-hűség...
Ó...az ember: a valóság megfogalmazója, a halál szügyébe vert dárda...*

Az emelkedettség, a pátosz magában rejtje a hangvételt indokoló okokat, máskor az értelmező szerepét vállaló tényszerű meghatározásokat (*egymást kiegészítő árulás-hűség pl.*) a líra logikai lapozását.

*

Juhász Ferenc történelmi témához illő, adekvát formai hagyományt keres a régiségben. Számára az idő és a tér totális, természetesen fordul hát a barokk eposz műfajához. Mivel műve lírai monológ, az eredeti elemek veszítenek epikus karakterükből. A késő-középkori költői hagyomány köréből elsősorban az egyes rétegek stílusbeli jellegzetességeit őrizi meg. Az eredeti költői magatartást azonban újjaalakítja, gazdagítja. Eposzának legrégebbi örökségét, a bibliát, következetesen irodalmi alkotásként kezeli. Maga is Jézus életművének követője, a szegények testvére. Bűneik vonják önvizsgálata keresztyére, s a megmaradók erkölcsi megváltásáért jár kálváriát mikor a harc igazságán és az újrakezdés értelmén vívódik.

Többen föl hívják a figyelmet *A tékozló ország* aktuális vonásaira. (18) *Az Új versek* és a *Sántha család* után ez az eposz éles fordulatot jelent a költő pályáján. Juhász Ferencet a történelem éppúgy próbatétel elé állította, mint árva hőseit. A riasztó világ mélységeibe azért szállt, hogy kételyeit alaposabban tisztázza, reményeit megvédje. E küzdelme nem ért véget *A tékozló ország* megírásával. Ma is folyik tovább (egyre egyetemesebb sikokon) a létezés értelméért, a szabadság kibontakozásáért, az emberi méltóságért. Legújabb művei - köztük *A halottak királya is* - jelzik, hogy kész harcot kezdeni ma is mindennel, ami emberellenes. (1974.)

JEGYZETEK

1. Mit tehet a költő, Bp. 1967. 195.
2. Önnön nézetéhez hűen: „... ne a tárgyiaságot tanuljuk meg... a magunk szubjektivitását... növezzük világnaggyá...” (I. m. 117.)
3. „... az ember elvesz a szerkezet bonyolultságában” - írja. Másutt kiméletlen: „... mintha a képmágia útjára térne, s a buján sorjázó szavak es képek mákonyával akarná azt kifejezni, átadni az olvasónak, amelynek közvetlen, világos kifejezésére, úgy látszik, nem érzi magát elég erősnek.” (A tékozló költő, Csillag. 1954: 2403, 2406.)
4. „... Juhász újabb költészete nagyon is hasonlít egy ember előtti vagy ember utáni östelevényhez, és kevéssé egy emberi világ költői ábrázolásához” (Győre Imre: Út es útvesztő; Élet es Irodalom, 1957. 11. 3.) „... az ember, a nép arculatát tükröző realista képek helyett irreális szimbolikába hajló, kusza, kaotikus versszakokat tud csak írni...” (Diószegi András: Juhász Ferenc: A tékozló ország. Társadalmi Szemle, 1954. 4. 189.)
5. Diószegi különösen élesen: „Szemléletét egy mai keletű szubjektív természetű világnézeti megzavarodottság formálja.” (I. m. 188.)
6. „Nincs más vezetője csak a látomás, a felidőzés heve, a robbanásig hevített asszociációs indulat.” (Két költőről, N.S., 1967. 56.)
7. Ívelő pályák. Bp. 1964. 248-50.
8. Geréb László fordítása nyomán. Megjelent: A magyar parasztháborúk irodalma, Bp. 1950.
9. A parasztháború irodalmát tanulmányozva legalábbis nem akadunk más forrásra. Istvánffy Miklós: Magyarország történetének 34 könyvéből (szöveget Geréb László közli: i. m. 200-2).
10. Szerémi György Emlékirata Magyarország romlásáról (i. m. 238).
11. I. m. 237.
12. Bori Imre megfigyelése szerint „a történelem lírai értelmezéséről és átfestéséről van szó itt” (i. m. 54.) Mások is inkább lírainak érzik a művet, mint epikainak. Diószegi András élménye: Juhász Ferenc eposzát „hatalmas epikába oltott lírai költeménnyé, valóságos lírai monológga duzzasztja” (i. m. 189.) Szeretnénk utalni a költő véleményére: művét líraivá teszi legbelső éncentrikussága, gondolati szerkezete, és az egész hosszú versen végig-erjedő mámorossága” (i. m. 192.)
13. Sorozatosak pl. a Krisztusra való utalások. Dózsa sorsa is Jézuséra emlékeztet. Jeremiás próféta könyörgéseiből több motívumot merít a költő (később idézni fogjuk ezeket.)
14. I. m. 2411.
15. U. o. 2414.
16. Ritmusa újabb forrásra, Lancsics Bonifác, pannonhalmi bencés barát A boldog szűz Máriához c. énekére emlékeztet. A külső forma is hasonló; a refrént mindkét műben két különálló sor alkotja (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, Bp. 1966. 11. 685-6.) Rövid szövegösszevetés: Isten palotája, ékesség vizsgálja, szépség arany-ága, alabástrom ágya, Mária segits, Mária segits, (A tékozló ország). Boldog Asszony anyánk, Régi nagy patrónánk, Nagy inségben lévén, így szólít meg hazánk: Magyarországról, romlott hazánkról. Ne felejtkezzél el, szegény magyarokról! (A boldog szűz Máriához)
17. Régi Magyar Költők Tára, Bp. 1953. II. 9, és 21 szám.
18. Bori Imre szerint a „kor, a személyi kultusz felvetette társadalmi jelenségek bölcséleti kihangzású kérdéseivel birkózik a költő (i. m. 55.) Pók Lajos véleménye: "Juhász Ferencet az ötvenes évek elején a szocializmust kísérő visszás, tragikus jelenségek buktatták menekülő mozdulatként az elátkozottság csipkerózsika-bozontjába" (Uo. 62). Egyik egyetemi tankönyvünkben a következőket olvashatjuk: "Dózsa-eposzára a népi küzdelem aktuálisan értelmezett tragédiája vet árnyékot" (A magyar irodalom története 1905-től napjainkig, Bp. 1971. 792.)

FILOLÓGIA

Az Ómagyar Mária-siralom és a Halotti beszéd modern adaptációi

A régi szövegemlékek adaptációja költészetünkben eleven hagyomány. Mária megrendítő siralma többek között Weöres Sándor és Rákos Sándor lírájában, a Halotti beszéd pedig Kosztolányi költészetében éled újjá. A Halotti beszéd témája Kassák Lajos költészetében, Juhász Gyula és Képes Géza epigrammaiban is megjelenik, ám nem a szorosabb értelemben vett adaptáció igényével (1).

Aligha véletlen, hogy legelső szövegemlékeink magukra vonják a modern költészet figyelmét. Megrázó szépségű, individuális természetű líraiság bontakozik ki mind a kettőben. Olyan érzelmvilág, amely a korabeli liturgikus szövegek sablonjait elemi erővel üti át.

*

Az *Ómagyar Mária-siralom* énekkel, mozgással kísért előadását a beginák mozgalma évszázadokon át csaknem eredeti formájában megőrizte. Az ének szövege azonban a magyarországi laikus mozgalmak virágkorát megelőző időkben keletkezett. Korábbi ismereteink szerint a XIII. században. Mezey László újabb kutatásai alapján a XII-ben (2). A magyar nyelvű közös recitálás alkalmi ebben az időben még nem érettek meg. Horváth János fölfogása az új adatok tükrében is hitelesnek tűnik: az Ómagyar Mária-siralom olvasmány-rendeltetésű szöveg, szövegvers (3). Szuverén költői alkotásként igyekszünk hát értelmezni, a hozzá kapcsolódó énekek, cselekmények körétől elválasztva. Szövegét Weöres Sándor adaptációjával párhuzamosan, modern olvasatban idézzük (4).

Volék siroim tudotlon.
Siroimol sepedik,
buol oszuk, epedek,
Választ világumtuul,
zsidou fiodumtuul,
ézes ürümenttül.
Ó én ézes urodum,
eggyen-igy fiodum,
sírou anyát teküncsed,
buabeleül kinyuhhad!
Szemem künyüel árad,
junhum buol fárad.
Te vérüd hullottya
én junhum olélottya.
Világ világa,
virágnak virága,
keserüen kinzatul,
vos szegekkkel veretül!
Uh nekem, én fiom,
ézes mézüül,
szégyenül szépségüd,
virüd hioll vizeül.
Siroimom, fuhászatum
tertetik kiül,
én junhumnok bel bua,
ki sumha nim hiül.
Végy halál engümet,
eggvedüm ilyen,
maraggyun urodum,
kit világ félylen!
Ó, igoz Simeonnok
bezzeg szovo ére:
én érzem ez bútürüt,
kit níha egire.
Tüüled válnum;
de nüm valállal,
hul igy kinzassál,
fiom, halállal!
Zsidou, mit téssz türvéntelen,
Fiom mert hol biüntelen.
Fugvá, husztuzvá,
üklevé, ketvé ülüd!
Kegyügyetük fiomnok,

Nem tudtam a büröl,
most a bú megölel,
halványsággal belehel.
Jaj nekem, én fiam,
égi virágszál,
igen elváltoztál,
messzire távoztál.
Iszonyú vasszegek
törik a csontodat,
facsarják izmodat,
jaj én fiam, én fiam,
feketülő vérrel
csombókos a hajad.
Az éjjel álmomban
egész kicsi voltál,
fürdettelek téged
egy nagy tekenőben.
Abban a nagy tekenőben
tükrözött az égbolt,
jaj én fiam, én fiam,
két szemed is kék volt.
Gonoszok lándzsája
szúrja át a melled,
gyere vissza, jaj én fiam,
maradj anyád mellett.
Álmomban csókoltam
apró dundi lábad,
mosolygott a csöpp szád,
jaj én fiam, én fiam,
hadd menjek utánad.
Véred bő hullása
szemeim sírása,
szép arcodnak hervadása
szívem szakadása.
Gógicsélve heverésztél
két karomba dölve,
hullt, csak hullt a zápor könnyem
a nagy tekenőbe.
Torkom csuklik,
hörög a mellem,
jaj nekem, megfulladok,
fogiatok föl engem.
Szíved fárad,

ne légy kegyülm gomnok!
Ovogy halál kínáal
anyát ézes fiáal
egyembelü ülyétük!

karod is kiszárad,
éjféltájban sötét hollók
tépázzák a vállad.
Jaj nekem, én fiam,
jaj én fiam.

Geoffroi de Breteuil *Planctus-ának* szabad fordításából világi természetű siralom született. Szerzője a humánus érzéseket odáig fokozza, hogy az már ellenkezik a bibliai történettel. Mária szerepében az általa ismert isteni akarat ellenében könnyörög fia életéért. Egy pillanatig még a csodát, az akarattal való szembeszegülést is várná gyermekétől. Végezetül pedig az emberekhez fordul, s tőlük kéri a mindenható akarat megvalósulásának megakadályozását, gyermeke megmentését. Az elmondottak egyértelműen életleti, evilági személynek mutatják az anyát, és szituációjának a szokottnál jóval életszerűbb megközelítését, elemzését ajánlják...

A halál tudatát könnyebb a túlélőknek elviselniük, amikor nem szenvedik maguk is végig az élettől elváló ember agóniáját. Hasonlóképpen könnyebbek a lélekre hulló terhek, ha a pusztuláshoz valamilyen racionális mozzanat is járul, amikor valami értelme is van az elmúlásnak. Szelídebbé lesz a fájdalom akkor is, amikor vigasztaló jelenségek enyhítik (segítőkészség, együttérzés, a szomorúság elpanaszolásának megnyugtató, pihentető ereje). A derűsen fölfogott halál, s a boldogító halál is ismerős az ember számára, ennek megfelelően számtalanszor visszatérő jelenség az irodalomban is. E halálélmények közös tulajdonsága a katarzis-ézés változatos erősségű jelenléte az emberi pszichikumban... Mária fohászában hiába keressük azonban mindezeket a mozzanatok. Gyötrelmes lélektörténetek katonán tömegén hull át, amíg elérkezik gyermeke pusztulásáig; szemlélőként szenved végig az agóniát. Beléhasít a fölismerés, hogy fiát büntetlenül kínozzák meg, igazságtalanul pusztítják el, s az embertelenségek riasztó sűrűjében semmi sem mutat az ember megjavíthatóságára. gyermeke önfeláldozásának értékére. A megváltás nagyszerűségéről, értelméről egyetlen szó sem olvasható a versben, az anya egy rezzenés erejéig sem vigasztalja meg magát. Megértést és együttérzést sem remélhet sehonnan; minden és mindenki a pusztulás mellett áll, még az isteni akarat is. A halál boldogítóbb lenne immáron számára, mint az élet, ám végül is gyermeke pusztul el... A katarzis teljes hiánya válik érzékelhetővé a szituációból, a megértetlenségnek és elhagyatottságnak az a megrendítő állapota, amikor már nincs értelme akárkinek akármit is mondani. Amikor már nem érdemes megszólalni sem. A Pieta tökéletes csendje érkezik el ezután.

Weöres Sándor adaptációja nem ragaszkodik szorosan az eredeti vers szövegéhez. Nem dolgozza föl a költemény motívumanyagát sem, inkább csak néhány, archaikus szépségű rekvizitumot őriz meg művében. Nem követi Mária lélektörténetét sem, új pszichikai eseményeket is érvényesít a versben, s ezzel erősen megváltoztatja az anya eredeti szituációját. Ez a költői fölfogás látványos filológiai komparatiztika helyett ismét a szituáció életszerű megközelítésének szintjére utasítja az interpretációt... Weöres Máriajának tragikus szenvedéseit nem súlyosítja a pusztulás igazságtalanságára és jogtalanságára való megrázó ráismerés, az önfeláldozás értelmetlenségének iszonyú sejtelve. Mindvégig érintetlen ezektől az élményektől, így számára megmaradhat a gyermeki áldozatvállalás nagyszerűségének, a megváltás megrendítő-szépségű eszméjének vigasza. Emberek karjaiba kívánkozik földresűjtő fájdalmai közben, a segítőkészség, a részvét szerény, vigasztaló erőit sem veszíti egészen el. A katarzis tökéletes hiányának kietlen élménykörét versbeli szituációja alapján egyértelműen elkerülheti.

Rákos Sándor *Siratója* tulajdonképpen már nem is a vers. csupán a versszituáció adaptációja. Áttekintése tovább bővíti Mária katarzislehetőségeinek köréről való ismereteinket. Idézzük szövegét:

Milyen zuhanások ezek, jaj, miféle kopácsolás,
mintha szálfákat döntenének valahol,
baltás emberek özönltek nemrég erre, szolgafélék –
rút szolgák, Kajafás szolgái, gonosz tekintetűek,
hová özönltetek hajnalidőn?
Zuhanásoktól és rossz-ütemű kopácsolástól rezegnek a fölraggatott edények,
dézsákban moccan a víztűkőr
s eresztünk a fecskék is odahagyják.
Miféle jelek itt ezek, miért hunyorog a Nap szeme, mire
készülnek a poroszlok?
A Názáret-beli Mária vagyok én,
Erzsébetnek húga és Józsefnek, az ácsnak felesége –
reggel van, állok a ház előtt, vállam a kapufélfának vetem,
úgy várlak, fiam, hogy majd fölbukkansz az utca végén az olajfánál.
Kissé hajlottan jársz, mert mostanában fáradtnak látszol,
de mikor fölpillantasz a hosszú lépcsősor magasába
s reám ismersz kék átalvetőmről,
mosolygysz és meggyorsítod a lépteidet.

Mi van veled, drága fiacskám,
régen jártál itthon,
apád is, én is nagyon aggódunk miattad.
Itt most zuhanásokat és kopácsolást hallani,
még a fecske is elszállott az ereszről –
jaj, csak nem történt valami bajod, kicsi fiam?
Azért féltünk téged apáddal,
mert te fegyvertelen létedre is
ujjat mersz húzni azokkal,
akiknek kard csörög az oldalán –
Jézus, kedves jó fiam, mi dolgozol neked Kajafással?
Mikor kicsi voltál még, karomon emeltelek,
köldökig erő pici gyolcsinget adtam rád;
olyan finom, áttetsző bőröd volt,
látni lehetett alatta a vér lüktetését.
Mindig a magasan csüngő gyümölcsök kellettek neked,
apád nem győzött kapaszkodni utánuk,
két kézzel nyúltál a telehold almája után is!
Ilyen voltál csöppkorodban már,
de azért mi nagyon szerettünk,
óvtunk a hűvös fuvallatoktól, mert bizony gyöngécske tested volt –
ő, be nehéz egy minden bajra érzékeny gyereket fölnevelni!
Ki hitte volna rólad, amint a porban guggoltál testvéreiddel,
hogy egyszer bevonulsz Jeruzsálembe
olyan dicsőséggel, ahogy eddig még egyetlen király sem!
Lásd, Jézusom, örülnöm kéne ennek,
de az én torkomat valami szorongatja, s ha lopva apádra pillantok,
úgy látom, az övét is.
Mi egyszerű emberek vagyunk, fiam, mi nem értünk a te dolgozodhoz,
nekünk az volna jó, ha maradtál volna a szakmádban apád mellett,
ő szegény nehezen győzi már a munkát egyedül,
szeme, karja gyöngül s ha végképp kiöregszik
a műhelyt kire hagyja?
Úgy gondoltuk, te itt maradsz velünk,
ha a többi testvér kiröpült a fészekből,
hiszen olyan anyás voltál kiskorodban, s úgy szeretted a kertünket meg a házat!
De hát nem így lett, nem maradtál itthon, nem nősültél,
ficánkoló kicsi unokákat nem raktál az ölembe –
ó, jaj, meddő ág vagyok én,
hajtásomnak hajtása nem sarjad,
haszontalanul vágyakozom meny és unoka után, ha te nem akarod!
A halál most itt járkal a ciprusok alján,
leselkedik az élőkre,
ő, fiam, fiamkám, be szeretnélek magamhoz szorítani erősen,
be szeretnélek eltakarni kék átalvetőmmel,
be szeretnélek biztos méhembe visszavonni,
hogy elrejtselek hatalma elől!
Ezt gondolom, fiam, ma pénteki napon korareggel,
kiszaladtam a nagy kopácsolásra, a kapuban állok,
az időt nem tudom, mert ez a bolond kakas összevissza kukorékol,
az ór ma néma s a Nap sem olyan, mint máskor.
Be kéne mennem, be is megyek már, meg kell fejnem a kecskét,
kiengednem a tyúkokat, fölsepernem az udvart
és tenni sorban a nap dolgait
(mert jó a munka, hidd meg, az zsibbasztja el a fájást a szegényben!)
megyek már, megyek, bármily nehéz itthagynom a kapufélfát,
az utcát, melynek végén az olajfánál föl kellene bukkannod,
a reményt, hogy már messziről meglátlak,
megyek be a tyúkjaimhoz és a kecskémhez –
de jaj, asszonyok szaladnak az úton, integetnek,
nekem integetnek az asszonyok, engem hívnak,
indulok már, futok feljűk, Veronika is köztük van,
kendő nélkül jön, kezét tördeli, térde meg-megbicsaklik,
s most látom csak, tántorognak a többiek is, mintha súlyokat cipelnének,
tántorognak és sírnak mind, zokognak –
ó, most értem már a kopácsolást, most értem a sötétülő Napot,
most értem a jóslatokat és a csodákat,
Jézus, szerelmes fiam, most értelek meg először!

Rákos Sándor Máriajának titokzatos teljességű (kibontatlan tartalmú) fölismerése határozott katarzisz-élményt jelez a vers utolsó sorában. E katarzisz-fölmutatást főképpen dramaturgiai megoldásokkal éri el a szerző. Elviszi az anyát a golgotai színhelyről, ahol a szenvedések és az emberi

igazságtalanságok átélése megakadályozná a megtisztító élmény megszületését, s emellett a paraszti életszemlélet vonásait ruházza rá, azt az életszemléletet, amelytől sohasem volt idegen az elrendeződés, a megoldódás, a megtisztulás összekapcsolódása az emberi elmúlással...

Elmondható, hogy Weöres és Rákos Sándor költeménye lényegszerűen különbözik az adaptációba vitt archaikus szövegemléktől. Annak fölfokozott líraiságát, katonán tragikumát, hallatlanul dús lélektörténetét, komor végleteket elérő összetettségét nem érinti meg és nem roncsolja szét egyik mű sem, inkább mindkettő megpróbál az eredetivel eltérő vonásokkal rendelkező és valamivel szerényebb súlyú alapszituációt megrajzolni. Oppozíciói, kiegészítései tulajdonképpen ezek a versek az eredeti műnek, szituációvariánsok elsősorban: saját, szuverén művészi és esztétikai értékeik már alig állnak összefüggésben az archaikus szövegemlékkel.

*

Kosztolányi költeménye s a Halotti beszéd között viszont erősebb az összefüggés. Idézzük mindkettő szövegét, utóbbiét modern olvasatban (5).

Látjátok, feleim, szemetekkel, mik vagyunk:
íme, por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban
teremté kezdetben [az Úr] mi ösünket Ádámot,
és adta vala neki paradicsomot házul. És mind[en]
paradicsomban való gyümölcsökkel mondá neki
éljen. Csupán egy fa gyümölcsétől tiltá.
De mondá neki, miért ne egyék: „Bizony, aki
napon eszel az[on] gyümölcsből, halálnak halálával
halsz.„ Hallá holtát a Teremtő Istentől, de feledé.
Engede ördög intetének és evék azon tiltott
gyümölcstől. és az[on] gyümölcsben halált evék.
És azon gyümölcsnek oly keserű vala leve, hogy
torkát megszakasztja vala. Nem csupán magának,
de mind(en) fajának halált evék. Haraguvék Isten
és veté őt ez munkás világba; és lón halálnak és
pokolnak martaléka, és mind[enki] az ő neméből.
Kik azok? mi vagyunk. [A]hogy ti is látjátok
szemetekkel: Bizony egy ember sem kerülheti
el ez vermet, bizony, mind ahhoz járó vagyunk.
Imádjuk Urunk Isten kegyelmét e lélekért,
hogy irgalmazzon őneki és kegyelmezzon, és
bocsássa mind[en] ő bűnét! És imádjuk Szent
Asszony Máriát és Boldog Mihály arkangyalt és
mind[en] angyalokat, hogy imádkozzanak érte!
És imádjuk Szent Péter urat, akinek ad[at]jott
hatalom oldania és kötnie, hogy oldja mind[en]
ő bűnét. És imádjuk mind[en] szenteket,
hogy legyenek neki segedelmére Urunk színe
előtt, hogy Isten ő imádságuk miatt
bocsássa ő bűnét! És szabadítsa őt ördög
üldözésétől és a pokol kínzásától,
és vezesse őt paradicsom nyugalmába,
és adjon neki mennyországba utat,
és mind[en] jöbön részt! És kiáltásatok

Látjátok feleim, egyszerre meghalt
és itt hagyott minket magunkra. Megcsalt.
Ismertük őt. Nem volt nagy és kiváló,
csak szív, a mi szívünkhöz közel álló.
De nincs már.
Akár a föld.
Jaj, összedőlt
a kincstár.

Okuljatok mindannyian e példán.
Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.

Nézzétek e főt, ez összeomló,
kedves szemet. Nézzétek, itt e kéz,
mely a kimondhatatlan ködbe vész
kővé meredve,
mint egy ereklye,
s rá ékirással van karcolva ritka,
egyetlen életének ősi titka.

Akárki is volt ő, de fény, de hó volt.
Mindenki tudta és hirdette: ő volt.
Ahogy szerette ezt vagy azt az ételt,
s szólt, ajka melyet mostan lepecsételt
a csönd, s ahogy zengett fülünkbe hangja,
mint vízbe süllyedt templomok harangja
a mélybe lenn, s ahogy azt mondta nemrég:
„Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék”,
vagy bort ivott és boldogan meredt a
kezében égő, olcsó cigaretta
füstjére, és futott, telefonált,
és szötte álmát, mint színes fonált:
a homlokán feltündökölt a jegy,
hogy milliók közt az egyetlenegy.

Keresheted őt, nem leled, hiába,
se itt, se Fokföldön, se Ázsiába,
a múltba sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már, csak ő nem.
Többé soha
nem gyül ki halvány-furcsa mosolya.
Szegény a forgandó tündér szerencse,
hogy e csodát újólá megteremtse.

Édes barátaim, olyan ez éppen,
mint az az ember ottan a mesében.
Az élet egyszer csak őrája gondolt,
mi meg mesélni kezdtünk róla: „Hol volt...”,
majd rázuhant a mázsás, szörnyű mennybolt,
s mi ezt meséljük róla sírva: „Nem volt...”

Urunkhoz háromszor: Kyrie eleison!

Úgy fekszik ő, ki küzdve tört a jobbra,
mint önmagának dermedt-néma szobra.
Nem kelti föl se könny, se szó, se vegyszer.
Hol volt, hol nem volt a világon egyszer

A Halotti beszédet a tizenkilencedik század elejének papnövendékei arany betűkkel vésték ércbe. Aligha véletlenül. Irodalmi természetűnek, lírai hangoltságúnak, maradandó életszemléleti értékeket rejtőnek érezzük a szövegemléket ma is. Szerzője felkiáltások, fokozások, halmozások bőséges használatával tülemelkedik a középkorban szokásos papi modoron. Gazdagon fellelhetőek szövegében metrikus alakzatok, ritmusképletek is, melyek a szokványosnál színesebb, érdekesebb, művészebb előadásmód igényét sejtetik. Gagliardákat, triolás formákat, hétféle tagolóképletet bont ki Szabolcsi Bence az archaikus szövegből, s összjellegére nézve ritmikus prózának minősíti azt (6). Különösen feltűnő a formaszervezetben a kötőszavak (hogy, bizony, és) szinte már extrém mennyisége, emellett a mellérendelt mondatok rendkívüli sűrűsége (7). A mesének, az élőbeszédés népmesének a stílussajátossága ez voltaképpen. A mesékre emlékeztető nyelven szól az elmúlásról a szerző, mert a maga számára is, a gyászolók számára is nehezen megérthető, nehezen megmagyarázható, elcsodálkozni való jelenség az emberi sorsra rárótt pusztulás. Csöndesen halad hát meséje útjain, és a részvét, az együttérzés mellett a mesemondás szelidségével is igyekszik a gyászolók szenvedését, s a maga megrendültségét is enyhíteni, gyógyítani.

Kosztolányi költeménye lényegszerűen kapcsolódik az archaikus szövegemlék szemléleti örökségéhez, az esztétikai és stiláris rekvizitumok jó részének mellőzése ellenére is. A költő a létezésnek és a létezés továtűnésének hullámzását a világban éppúgy elcsodálkozni való jelenségnek érzi, mint csöndes szavú, megrendült elődje. Elámulással, hitetlenkedő tűnődéssel, kíséri ő is az ember elmúlását: a pusztulás ridegebb, racionálisabb, materiálisabb értelmezését egy pillanatra sem engedve szerephez. A föltoluló fájdalmak is az ősi szövegre emlékeztető módon enyhülnek meg művében: a mesemondás áhítatos, csöndes, vigasztaló szelidségébe vonódva. Gazdag tartalmú gondolatvilág épül rá a versnek a régiségből merített, eleven értéként megőrzött szemléleti alaprétégére. Olyan fölismerések és lírai sugallatok sora, amelyek az ősi alaphang csengéséhez illően, a világegész meseizű, meseszerű elemének mutatják az emberi életet. Megindítóan humánus, tiszta szólások csengenek végig az évszázadokkal ezelőtt megpendült hűrokon: az egyszerű ember mindennapi életének megbűvölő, varázsos eseményé váló avatása, az emberi személyiség elmondhatatlan gazdagságának megrendült sejtelme. Annak bátor kiéneklése, hogy világnyi érték, visszaidézhetetlen, megismételhetetlen csoda az emberélet, az emberi sorsra ráért minden szörnyűség, iszonyat, rettenet ellenére is (8).

*

Az emberi esendőség fokozott átélése a középkor világának természetes jellemzője. A korszak legendás hősnője, Boldog Margit, a végtelenen vitt alázat önemésztő tüzeiben hamvad el. Az önsanyargató-önostorozó szerzetesek példái szerint a vezeklés lázában szép emberi erők lobognak el, az élet ígéretes értékei. A világi boldogulás totális tagadása az ember természetes életösztonét kezdi ki.

A pusztulás kegyetlen élménye azonban a túlvilág ígézetében élőket is megremegteti. A *Halotti beszéd* és az *Ómagyar Mária-siralom* szerzői ezzel az élménykörrel kerülnek szembe, az élet és a halál kibékíthetetlen erői között hánykódnak, hol följajdulva, hol békülékenyen, s hol a fájdalom fölfokozódásától elgyöngyülve, hol az isteni gondviselés reményében megnyugodva csöndesülnek végül el. A létezés antagonistikus vonásaira eszmélő, modern életérzés előzetesei ezek a megrázóan szép szövegemlékek. Lírai, művészi, nyelvi értékeik mellett eszmei maradandóságuk révén is magától értetődően válnak e századi versek életrehívóivá.

JEGYZETEK: 1. Kassák Lajos összes versei, Bp. 1970: 372. - Juhász Gyula összes versei. Bp. 1970. 662. Képes Géza: 22.5 gramm epe. Bp. 1980. 58. - 2. Mezey László: Leuveni jegyzetek az Ómagyar Mária-siralomról. It. 1971. 366. - 3. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei, Bp 1931.89 -4. Jakubovich-Pais: Ómagyar olvasókönyv, Pécs 1929, 127-128. - 5. Im.69-70. - 6. Szabolcsi Bence: Vers és dallam Bp. 1959. 33. - 7. 4 bizony. 8 hogy, 22 és olvasható a szövegben. 7 ezekből a mondat élén áll. 27 a mondatszerkezetek száma. 13 közülük kapcsolatos mellérendelés. 8. Kiss Ferenc: Az éreti Kosztolányi. Bp. 1979. 548-556.

A Rikóti Mátyás életrajzi háttéréről

A brünni várbörtön falai közt tölti Verseghy fogságának utolsó esztendőit. Holmijában ekkor már jegyzeteket, kéziratokat is őriz: töredékes Sterne-fordítását, Herder nyomán írott tankölteményét, s a *Querelle des Anciens et des Modernes* kései visszhangját: a Rikóti Mátyás című vígeposztát. (1) Zömmel a fogság olvasmányélményeit tükrözi vissza ez a kissé hosszúra nyújtott költemény, Verseghy erősen eklektikus, de a franciák ihletése nyomán helyenként már tisztuló esztétikai eszményeit. S egyben sejteni engedi az évek óta reménytelenül raboskodó, múltjával nehezen békülő költő lélekállapotát is. Meditációit, vívódásait, melyekkel rendre az emlékek övezetébe téved. A hősök jellemzésében, az esztétikai és morális fejtegetések körében mind sűrűbb elemek jelzik: a vígeposzt írása közben Verseghy életének alakulásán töpreng, egykori ismerőseiről, pályatársairól tündölik. Dolgozatunkban azokról szeretnénk szólni, akik néhány vonásuk révén (olykor csak motívumok erejéig) megjelennek a történetben.

Herpin Klára. A költő kutatói (Császárs Elemér nyomán) mindenütt Herpi Krisztina néven említik; valódi neve Herpin Klára Mária volt, a budai klarisszák irataiban legalábbis rendre így szerepel. (2) Életútjának ismeretlen részleteiről igen gyéren tájékoztat az irattár. Amit megtudtunk róla, szeretnénk pár szóban összefoglalni. Német anyanyelvű lány volt. Gran városában született (1753). Húszéves korában lépett a klarisszák közé, s nemsoká énekesnővé lett. Rendjének eltörlése előtt (mint minden apácának) neki is följegyezték további terveit. Budára készült, anyjával szeretett volna élni: „Declaravit se in nullo Claustro amplius vivere velle sed exire ad Suam Matrem Budae habitantem miseram licet, et inquilinam. A további (Császárs Elemértől ismert) források már kissé részletesebbek. Először azokat az adalékokat próbáljuk kiemelni belőlük, amelyeket a költő monográfiája nem említett meg. Verseghynek a kedveséhez írott (a jegyzetekben már idézett) leveléből megtudjuk pl. hogy Herpin Klára fivére a nyolcvanas évek közepén Bécsben élt. Valamivel lényegesebb ismeretként: a lány négy évvel a klarisszák fölcsatlakozása után az egyik rokonának, Herpin Istvánnak a pesti házában lakott. Pletykák, intrikák, szóbeszédök övezték: a városi polgárok sejtették a szerzetes iránti szerelmét. Olykor durva támadások érték emiatt: gyóntatóatyja pl. följelentette a primásnál és a vikáriusnál.(3) A monográfia adataira áttérve: kevéssel ezután Herpin István a hatóságok kezére juttatja a költő itt említett levelét.(4) Súlyos meghurcolások következtek: a primási udvar eljárást indított a szerelmesek ellen, majd mindkettőjüket kiutasították a város területéről... Az említett levélen és a kiutasításra vonatkozó dokumentumokon túl Császárs Elemérnek volt még egy forrása a költő kedveséről: a későbbi nagyváradi püspöknek, Kondé Miklósnak a primáshoz küldött jelentése, a kilencvenes évek elejéről. (5) Tanúsága szerint a lány ekkoriban már Budán élt, az Iskola utcában, nem messze a költő lakásától. Többször látták őket együtt sétálni a víziváros utcáin, máskor az első magyar színtársulat előadásain találtak velük. Növekvő ellenkezés, erősödő tiltakozás kísérte szerelmüket itt is: ha hinni lehet Kondé jelentésének, az egyik éjszakán bombát robbantottak mellettük a fölháborodott budaiak. (6) Összesen ennyi derül ki innen. . . A későbbiekben már csak egyetlen életrajzi adatot találunk a költő kedveséről: a *Szülőmhöz* című prózaversében Verseghy említi, hogy a Martinovics-összeesküvésben való részvételéért elszünetelt fogsága kezdetén, kétségbeesett édesanyját Laura (ahogy szerelmét legtöbbször nevezi) igyekezett gyámolítani. Lehetséges, hogy a költő szabadulását a lány már nem érte meg. Gyöngye egészségű, törekeny teremtés volt, a nyolcvanas évek elején többször panaszkodott vérhányásra.(7) Verseghy a *Laurához* és a *Krisztinához* címzett költeményei mellett a *Klári, Kláríka, Kláríkához* című verseiben állított neki emléket.(8)

Verseghy vígeposztjának egyik epizódjában olyan motívumokat figyelhetünk meg, amelyek szerelmének történetével függenek össze. A nyolcadik Dal befejező részében az Óbester felesége a világba kilépő Birgitát egy példázattal figyelmezteti az intrikák, pletykák veszedelmeire. Szerepel ebben a történetben egy életvidám pap, aki egyébként híres szónok és kiváló muzsikás is: egy apáca, aki a rossz nyelvek szerint a plébános kedvese: és egy püspök, aki végül tömlöcbe juttatja a derék papot. A költő életrajzából (nézetünk szerint) ezek a részletek egyértelműen hitelesíthetők. A többi (a hosszadalmas mese a méregkeverő Kajcsinéről, a gyermekét meggyilkoló apácáról, a félrevezetett törvényszékről) valószínűleg a képzelet szülötte,(9) s inkább csak a tanulság kiemelését szolgálja: „a szent Religiót jobban megalázzuk, legfőbb oszlopait szörnyebben megrázzuk, ha szentelt szolgálait vaktában gyalázzuk, s puszta gyanúságból bujálnak orcázzuk, mint ha feleséget adnánk a papságnak.” Verseghy szomorú (és örökös) nosztalgiaja nyomán.

Alexovits Vazul. Rendtársa, később ellensége Verseghynek. Csaplár Benedek szerint 1779-ben még együtt találjuk őket a Hazafiúi Magyar Társaság ülésén. (10) Ellentétük valószínűleg csak később

mélyül el: Verseggy deista világméretűnek, jozefinista szemléletének kibontakozása nyomán. A pálosok föloszlatása előtti időkben, amikor fölváltva hirdettek ígét a pestbelvárosi templom szószerében. (11) A költő szónoklatai 1784 őszén hangzottak el először. A polgári mentalitás erősítése érdekében készültek ezek a beszédek, a közjó és a közboldogság istentől eredő parancsát hirdették, s az ősi szociális értékek „közös erő, közös munka, közös vigyázás” megbecsülését tanították. Élesen bírálták a polgári rendeleteknek ellentmondó vallási törvényeket: egyértelműen az állami hatalomnak, az "országoló fejedelemnek" rendelve alá az egyházakat, az egyházi felekezeteket.(12) S ami különösen hatásos lehetett: támadták pl. a papi harácsolást, a csodatévő szentképekkel való népbolondításokat. A pesti és Pest környéki polgárság tódult a templomba, amikor Verseggy prédikált, a korabeli följegyzések szerint még külföldről is jöttek meghallgatni őt. (13) Alexovits rigorózus dogmatizmusa eléggé népszerűtlen lehetett mellette... A pálos rend eltörlése után megszakadt a személyes kapcsolatuk. Alexovits azonban figyelemmel kísérte Verseggy sorsát, s amikor a kilencvenes évek elején megjelent a költő Millot-fordítása (14) tollával az elsők között lépett föl ellene.(15) Polémikus céllal készült az írása, a francia fölvilágosodás klasszikusainak nézeteit igyekszik szembesíteni a nemzeti köntösbe öltöző ortodox katolicizmus tanításaival. Hittudományi érvelését átűti a szerzetes indulata, erős ellenszenv a francia filozófia vezéralakjai (művében Voltaire, Rousseau, Bayle) iránt.(16) Szellemük örökösei körében emlékezik meg Verseggyről: papi ruhája és eszméi ellentmondását részletezve, személyeskedve, olykor emberi és polgári becsületében is megsértve.(17) Műve lényegében az egyházi reakció megtorlását készítette elő, a fordítás tiltott forrásaira irányította a figyelmet. A könyv megjelenésével kezdetét vette a fölvilágosodás és a konzervativizmus erőinek egyik legelső, nyílt összecsapása, a hírhedt Millot-pör. . . Alexovits a későbbiekben sem tévesztette szem elől Verseggyt, legalábbis erre vallanak az Eszterházy püspökhöz írt levelei, melyekben a Martinovics-összeesküvés fejleményeiről és a költő további sorsáról számol be.(18) Röviddel ezután meghalt.

A vígeposz fanatikus szerzetesét (Császár Elemér szerint) róla mintázta a költő. Alexovits és Verseggy ellentétének ismeretén túl egykorú följegyzések, kortársak tollából származó visszaemlékezések segítik a költő monográfusát a következőkben: a valóságos és a költött alak egybevágó vonásai. Alexovits komorsága, aszketizmusa - amely Verseggy torzító lencsében keresztül visszatér ide. Ortodox vallásossága, következetes konzervativizmusa - mely a fanatikus barátban "konzonátorban" a költemény fölvilágosult szellemű hőseinek ellenképét teremti meg.(19) Egy adalék: néhány évvel a vígeposz megjelenése után Révai Miklós élesen elítéli Verseggyt ezért a torzképért, (20) mert nézete szerint a költő súlyosan megbántja vele Alexovits Vazul emlékét.

Szaitz Leó. Rokona volt a költőnek, bár erről a rokonságról igen keveset tudunk. (21) Ellentétük valószínűleg a hetvenes évekből ered: azokból az időkből, amikor Verseggy már az egri liceum falai között tanult. (22) Első nyomai: Szaitz Leó az *Aufkleristák Almanakjában* némi epével, „nem rég megvilágosodott Pannoniusoknak” nevezi Frenreisz Ernőt és Verseggyt.(23) A költő riposztja a kiadásra előkészített prédikációk egyik jegyzetében: "Igaz Magyar, A Magyar Nemzetnek vigasztalására mondom, hogy ennek a könyvetskének Attya se nem igaz magyar, se nem igaz német."(24) Az egri servita neve elsősorban az örökös pörpatvarai nyomán emlékezetes: megtámadta pl. Szacsvayt, Nagy Jánost, Horváth Ádámot, Dayka Gábort, Eybelt, Kovachichot, Ebiczkit, Ostermayert, Feszler, még Batthyány Alajossal is összeakaszkodott: szinte az egész életét a fölvilágosodás híveinek és a protestánsoknak az üldözésére szentelte. (25) Éles ellenkezésre készítette Verseggyt, aki az *Eggy jó szívből költt Szatírán*ban karikatúrát készített róla. (26) Küzdelmük a Millot-pör keretében folytatódott tovább. „Ennél mérgesebbet, s veszedelmesebbet, kivált magyar nyelven, még nem olvastam” - írja Szaitz Leó Verseggy fordításáról. (27) Majd keményen „meglapotkázza” a költőt a fölvilágosodás hatását tükröző eszméiért, egyházellenességéért. Végül (erkölcstelennek bélyegzett) életéért s szerelmes verseiért leckézteti. Hamarosan megkapta soraiért az elismerést: Alexovits Vazultól (akinek a könyve a servita dicséretétől hangos) és a katolikus ortodoxiatól. Verseggy tiltakozott, de a *Rövid felelet a személyi gyalázásokra mellyekkel engemet a Magyar és Erdélyország rövid ismeretének s a Könyvek szabados olvasásának szerzői illettek* című röpiratát nem engedték kinyomtatni. (28) A pör további fordulatait Szaitz Leó már nem érte meg. 1792 júliusában meghalt.

Verseggy vígeposzának főhőse csákós, dolmányos, sarkantyús vitézként jelenik meg a költemény második Dalában. Hatalmas bajusszal. A költő korábbi szatírájából (*Eggy jó szívből...*) ismerős ez a

figura: egykor a harcias egri pátert ábrázolta így Verseghy. (29) További érdekességek. Az ötödik ének folyamán a kántorkodó fűzfapoéta egy mulatságos orgonaszólóban emlékezik meg Szent István és Kupa (Koppány) viadaláról. A téma a servita műveiben sem ismeretlen: István király államalapítói harcait, vallási küzdelmeit Szaitz Leó többször méltatja. (30) Egyik kéziratában megtaláljuk az idézett csata leírását is: Szent István és Kupa összecsapását... (31) A költemény első énekében Rikóti rögtönzött ars poeticával védi ki a bölcs plébános mértéktartásra intó tanácsait: „nekem Corpus Juris egyetlen törvényem, a Szentírás pedig útmutató fényem, s ha ezzel nem egyez elme-szüleményem, vesszen el - nem bánom, minden keresményem; de más ugyan törvényt ne szabjon versemnek, vagy egyéb munkákban izzadó fejemnek, mert ha felkavarja epéjét mellyemnek, súlyát is megérzi bosszuló kezemnek." A „bosszuló kéz" és az „epés melly" nem nagyon illik a kiszolgáltató Rikótihoz: Szaitz Leóhoz inkább. Az első két sor pedig különösen: az egri szerzetes a konzervatív katolicizmus érdekei védelmében legtöbbször a Corpus Jurisra és a Szentírára hivatkozik. így pl. a *Magyar és Erdély-Országok rövid Ismérete* című művében is, ott ahol igen élesen támadja Verseghyt.(32) Úgy tűnik, ebben az erős képzelettel megalkotott figurában is reális elemeket, konkrét személyhez kötődő motívumokat kell számon tartanunk.

... és mások. Szaitz, Alexovits, Kondé Miklós után Riethaller Mátyás volt a következő, aki a Millot-pörben föllépett Verseghy ellen. (33) Támadásában talán személyes természetű indítékok is közrejátszottak: a budai főcenzori hivatalért ekkor tájt vívott küzdelemben ugyanis Verseghy volt az ellenlábas. (34) A világtörténet lefordításáért két ízben is följelentette a költőt, s még a bécsi udvarban is járt szigorú megfenyítése érdekében.(35) A hírhedt pört Verseghy ekkor veszítette el véglegesen. (36) Támadójáról azonban nem feledkezett meg a vígeposz írása közben: a budai másodcenzornak alighanem köze lehetett a címszereplő nevének megválasztásához. *Rikóti Mátyás, Riethaller Mátyás*. (37) A Millot-pör egyik érdekessége, hogy Alexovits Vazul többször említett könyvét költőink közül Baróti Szabó Dávid egyértelmű lelkesedéssel fogadta. Elsősorban Alexovits hazafiúi buzgósága és nyelvi teljesítményre ragadta meg: művéből a „nagy Tzitzerót" hallotta szólni.(38) A vígeposz egyik epizódhőse, az antik költészetet eszményítő Horácz mőgött kézenfekvő lenne Szabó Dávidot keresnünk.(39) Horácz jellemzése azonban nagyon általános: egyéni, eredeti vonásokat ebben a port- rében nem is igen találunk. "Az oskolában primusnak tartatott a poétikában, a multság ellen nagyon panaszkodik, a moderna iránt satiricuskodik, a régiről pedig adorátorkodik" - a leíró jellemzés nyomán összesen ennyit tudunk meg róla. (40) A modern irodalmat kárhóztató szavaiból még kevesebbet. Az ötletszegényen, erőtlen eszközökkel fölvázolt gúnyrajz töprengésnél többre (úgy tűnik) nem nagyon kínál alkalmat.(41) A kilencvenes évek elején a bihariak (a Millot- pör fejleményeit figyelve) éles hangú fölterjesztésben tiltakoznak a Helytartótanácsnál a budai cenzorok ellen. Ezt a fölterjesztést többek között Bessenyei György is támogatja.(42) Amikor pedig a költőt három hónapos börtönbüntetésre Ítélik, megszerzi a befejezetlen fordítást, és onnan folytatja tovább a munkát, ahol annak idején Verseghy abbahagyta. (43) A költő vígeposzának legrokonszenvesebb alakja egy mélyen gondolkodó, fölvilágosult szellemű tiszt, az etikai, esztétikai, filozófiai kérdésekkel vívódó kapitány. Szűkszavú jellemzéséből két motívum a testőríróra irányítja az olvasó asszociációját. Mint a hatodik Dalból kiderül: a kapitánynak „közél a városhoz van egy kis jószága", ahol „bölcs magányosságban" tölti napjait. A további részletek is ráillenek Bessenyeire: viszont a fölvilágosodás más költőire is érvényesek. Motívumokat idézünk: „lantos kapitányunk ifiú korában, meg nem nyugodhatott szoros svérájában, mellyel bekertelték kis oskolájában, nagy világba lépett picziny svérájából; elkezdett olvasni újabb poétákat, német, olasz, anglus, frantzia munkákat..." majd a grammatikában és a filozófiában mélyedt el. (44) „Nagy poéta volt ez virágzó korában szépen folyt a beszéd magyar ritmussában. . ."(45) A specifikus jellemzők hiánya nyomán igen nehéz lenne a kapitány esetében hiteles következtetésekre jutni. Megnyugtató útbaigazítást, támpontot a tudós tiszt esztétikai nézetei sem ígérnek: ezek Verseghy börtönbéli olvasmányait tükrözik. (46) Gúnyrajzokra, gorgókra figyelhetünk a vígeposz tizenegyedik énekében: a magyar Parnasszus viszonyait részletező enumerációban. Az ódaköltők, a rokokó idillek szerzői, az ókori auktorok epigonjai s a katolicizmus képviselői vonulnak el előttünk: sajnos nem tudjuk, kik állnak az egymás után fölbukkanó torzképek hátterében... (47) Még egy életrajzi vonatkozás. A vígeposz ötödik énekében Verseghy a történelmi témájú művekkel szemben emel kifogásokat. Ironikus hangütésű soraiban egy konkrét utalás is olvasható: a költő Dugonics Toldiját említi a korabeli heroikus drámák torz példájaként. (48) Dugonicsot ismerte, személyesen is találkoztak olykor.(49) Nem találtuk annak nyomát, hogy konfliktus lett volna kettőjük között. Valószínűnek látszik, hogy ízlésjavító törekvések irányították

Verseghy szatirikus megjegyzéseit: s nem emberi becsületét, polgári egzisztenciáját érő mélyebb sérelmek (mint Alexovits és a többiek esetében).

*

A Millot-pör (majd a Martinovics-pör) tragikus állomások Verseghy pályáján. A magyar hárfás bontakozó emberi és költői útja ekkor török meg véglegesen az egyház és az állam ortodox erőinek ellenállásán. Örökre elvész számára az eszmék és tettek szabad összehangolásának reménye is: a költő innentől kezdve folyvást rejtett utak vállalására kényszerül. Nem lép föl többé nyíltan a támadói („a böcsületbéli gyilkosok”) ellen sem: néhány vonásukat viszont beleszővi a brünni börtön falai között készülő vígeposzába: a kifigurázott, nevetségessé tett negatív szereplők jellemébe. Az Alexovitsot, Kondét, Szaitzot, Riethallert idéző motívumok közös sugallata a jellemzés tágabb körén belül is egyértelmű: a meghurcolt és évekre elnémitott költő csöndes elégtételét érzékelteti. Önmaga számára vigasztalást, társainak pedig erői őrzéséről szóló üzenetet rejt ez a költemény: óvatos morzéjeleket nyolc és fél esztendő borzasztó magányából. (50)

JEGYZETEK

1. Költeménye megírásához Verseghy változatos forrásokból merített ötleteket, motívumokat. A címszereplő a francia vígeposzok hőseit idézi föl, mindenekelőtt Boileau kántorkodó fűzfapoétáját. CSÁSZÁR Elemér: Verseghy Ferenc élete és művei. Bp. 1903. 214. VARGHA Balázs: Verseghy Ferenc költészetéről.. megjelent a Verseghy Ferenc 1757-1822.c. kötetben. Szolnok 1957.21-2. A cselekmény egyes részletei Kotzebue énekes játékára emlékeztetnek (Das Kind der Liebe: Császár uo.) a költő szerkesztési fogásai pedig- helyenként -Gyöngyösi műveire. Uo. 218. A komikus eposz dalbetéteit egyrészt a Varázsfüvolából veszi át Verseghy, másrészt a népdalok köréből választja őket. Apró érdekesség: egyik dallamának eredetijét Kodály Zoltán fedezi föl, 1914-ben bukovinai gyűjtőútján. Árgirus nótája. Bp. 1921. 8. A Rikóti Mátyásban kibontakozó esztétikai nézetek Sulzer mellett már Condillac hatását is sejtetik, Verseghy izlésének csöndes fordulatát jelzik. ECKHARDT Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bp. é. n. 205. HALÁSZ Gábor: Az értelem keresése, Bp. 1936. Kazinczy-esszé... A querelle des Anciens et des Modernes tetszetős eszméit olyankor a herderi történetfilozófia elemei színezik: pl. a vígeposz VII. Dalának 81-84. strófájában, ahol a költő a nyelvnek a társadalmi együttműködést szervező erejéről értekezik (összehasonlítást kínálva SZAUDER József Verseghy és Herder kapcsolatait kutató tanulmányával. FK 1958.) Vagy a II. Dal 57-59. versszakában („Mint mikor egy síkon torony építetik. ..." stb.). ahol Verseghy az egyik Herder nyomán készült költeményének. Az emberségnek a monumentális képeit idézi föl, a szellemi kincseit örökítő, sorsát javító emberiség hatalmas építő munkáját.
2. A korabeli rendi nyilvántartások egyikéből idézünk: Geistliche Ordens Nemen: Soror Christina; Weltliche Tauf und Zunamen: Maria Clara Herpinin. Herpinin: Herpin lánya. Primási Levéltár. Batth. J. PE. 181/56. A világi és rendi név további előfordulása: uo. 178/82. 84; uo. 181 /46. 42. Császár Elemér forrása(i. m. 28): Verseghy egri keletkezésű (német nyelvű) levele kedveséhez, 1786 májusából. PL.Batth, H. PE, 191/3. Ebből az episztolából tudjuk, hogy a lány egykor a klarisszák rendjében élt. Más adalék: a címzésben itt a Herpi Christine név szerepel. A levélben viszont a költő kétféleképpen becézi kedveset: Klarchen. Tinedel. A kettős becenév magyarozatát a rendi irattár adja: Herpi Krisztina és Herpin Klára egy es ugyanaz a személy. A lány egyébként a budai klarisszák egyik közös beadványát Soror Christina Herpinin nevéen írta alá (1782 májusában. PL. Batth. 1.1 PE. 181 .42).
3. „Die dumme Geistlichkeit meynet halt bis dato, dass die Exclarisserinen wirkliche Klosterfrauen sind... die armen Narren" - kommentálja Verseghy (ugyanebben a levélben) az esetet. Még az erő tudatában. Ígéretes időkben keletkezett ez az episztola, a pálosok fölmozgatását megelőző hónapokban. Tanúsága szerint a költő ebben az időben a császárvárosba készült, abban bízott, hogy a rend eltörlése után itt majd polgári álláshoz jut. (Talán József császár támogatásában is reménykedett. Jozefinista szellemű prédikációit ekkoriban gyűjtötte össze, s ekkor küldte el őket a bécsi cenzoroknak. SZAUDER József: Verseghy pályakezdése. . . A romantika útján c. kötetben, Bp. 1961. 79. Hozzákezdett a császár életrajzának megírásához is: Második Józsefnek most országló Német Császárnak Történeti, és ama Foglalatosságai, mellyek vélünk az ő Szívét kiváltképpen meg-ösmértethetik. Egyetemi Könyvtár. Kézirattár, G. 101. Tudomásunk szerint kiadatlan.) Megnyugvást, békés polgári életet remélt végre, végleges szabadulást a szerzetesi fogadalom (számára különösen súlyos) terhei alól. Távlabbi terveiben házasság is szerepelt. Érdemes figyelünk a kedvesét bátorító soraira: "ich lese in der ungarischen Zeitung, dass eine Klosterfrau unlanget den 28sten Martz mit ihrem Kind. Welches sie vom Kaiserlichen Leib- Lokay empfangen hat, zum Kaiser gegangen ist um wegen der Pension zu bitten. Der Kaiser sah den kleinen Buden an, lachte und sagte: Es ware schade gewesen, wenn dieser brawe Bursch nicht auf die Welt gekommen ware. Er liess ihr die Pension und nebst gab er ihr die Erlaubniss ihren Vertrauten zu beyrathen."
4. CSÁSZÁR i.m. 20. A levél hátoldalán két megjegyzés „Dieser Brief von Erlau an mich gestellt (P. Versegi), habe aus Muthmassung eigenhandig eröffnet. Pest den 21. Maii Stephanus Herpin. . . Collatum cum origináli Pestini 20a Augusti 786. Georg Kurbélyi." A lány rokonának bejelentése és a hatósági vizsgálat között eltelt néhány hónap. A

költő ezalatt Bécsben járt, audenciát kért a császártól. SÁGHY Sándor: Verseghy Ferenc maradványai és élete, Budánn 1825. 146. Nem ismerjük a beszélgetés részleteit, mindössze annyit tudunk, hogy a támogatását nem sikerült megnyernie. Világi tervei sorra széthullottak, s a megélhetés gondolai közötti hánykódba újból papi állás után kellett néznie. A műveivel sem járt szerencsésebben. A prédikációk cenzúrázása elhúzódott, csak októberben kapta meg a közlési engedélyt (SZAUDER uo.) de akkor már nem nyomtatta ki őket. A császár életrajzát annak idején ezzel fejezte be, hogy „többi Történeteit és Munkáit Józsefnek folytatattatni fognak” nemsokára. Így maradt ránk ez a kézirat, befejezetlenül.

5. A hírhedt Millot-pör során Szaitz Leó és Alexovits Vazul többször is célzott Verseghy szerzeteshez méltatlan életére. Megjegyzéseik hiteléről a primás az egyik bizalmas embere (Kondé Miklós) révén kívánt meggyőződni, így született ez a (Herpin Klára és Verseghy viszonyáról beszámoló) jelentés. Pl. Batth. III. PE. 94/15. A későbbiekben komoly része volt abban, hogy a Millot-fordításáért elmarasztalt Verseghyt (mint javíthatatlan erkölcsű szerzetest) a nagyszombati papi börtönbe zárták... Dolgozatunk folyamán többször idézzük majd a Millot-pör eseményeit: elsősorban BENDA Kálmán forráskiadványa (A magyar jakobinusok iratai. Bp. 1952-57) és (Waldapfel József könyve (A magyar irodalom a felvilágosodás korában, Bp. 1963.) alapján. További forrásaink: CSAHINEN Károly: Pest-Buda irodalmi élete, Bp. 1931. FRAKNÓI Vilmos: Martinovics és társainak összeesküvése, Bp. 1880. JANCsó Elemér: A magyar szabadkőművesség irodalmi es művelődéstörténeti szerepe a XVIII-ik században, Kolozsvár 1936. 6. „... Verseghyt életétől is meg akarták orozva fosztani” - írja Batsányi ebben az időben Aranka Györgynek. Költeményei válogatott prózai írásaival egyetemben. Bp. 1865. 253. Némiképpen megerősítve Kondé értesüléseit.

7. A klarisszák főntebb említett iratai szerint: „Kann, sich wegen ihrer schwachen Gesundheits Umstanden und Blutbrechen zu keinem anderen Orden resolviren.” 181/56.

8. Az életrajzi források hiányát azonban ezek a versek sem enyhítik. Többségükben mind utánköltések, népszerű német (és francia) dalok adaptációi: az összehasonlító motívumkutatások évtizedek óta bizonyítják, hogy rendkívül kevés bennük az eredeti vonás. „Verseghy költőnek éppoly kevésbé eredeti, mint zeneszerzőnek” - foglalja össze kutatása tanulságait MAJOR Ervin Itk 1925. 258. összhangban ALSZEGHY Zsolt EPhK 1917) és FEST Sándor EPhK 1917) észrevételeivel, GÁLOS Rezső (EPhK 1912-1913. Itk 1938) megfigyeléseivel... Császár Elemér közeli rokonságba hozza Herpin Klárát egy ősi középnemes családdal, Majthényiékkel, I. m. 24. Verseghy többször említett levele nyomán, hipotézisét az alábbi részletre alapozva: „dass du entweder auf Lőrincz-Káta oder zum Majtényi auch etliche Wechen, oder Monate hinauskommst”. Úgy érezzük, ebből az igen keveset sejtető félmondatból aligha következik egy értelműen Herpin Klára és Majthényiék rokonsága. Szvorényi Józseftől tudjuk viszont, hogy 1803 nyarán Verseghy ajánlatára Vitkovics Mihály, a fiatal jurátus Majthényiékhez kerül ügyvédnek. (Figyelő, 1879. 4.) Szvorényi nem említi, hogy a család melyik ágáról van pontosan szó, de Vitkovics verseiből kiderül, hogy Majthényi Károly, a királyi tanácsos bízta meg őt ügyeinek vezetésével (a kazinczyanus poeta sűrűn ír költeményeket, odákat pártfogóihoz, így Dacsó Annához, aki Majthényi Károly felesége. NAGY Iván: Magyarország családai. Pest 1860. VII. 261). Verseghyt és Vitkovicsot néhány évvel később Marczibányi István is alkalmazza. SZVORÉNYI uo. Ez a szál is Majthényi Károlyhoz vezet, hiszen Marczibányi felesége Majthényi-lány, Károly testvérhúga. NAGY i. m. 260. A családfa ígér még néhány ideillő érdekességet. Majthényi Károly édesanyja ugyanis Belezna Anna volt, annak a báró Belezna Miklósnak a húga, akinek a szalonjában 1779-ben a Hazafiúi Magyar Társaság tagjai többször összegyűltek. Részt vett ezeken a tanácskozásokon Verseghy néhány ifjúkori barátja, rendtársa, pl. Ányos, Kreskay Imre, sőt (Szauder József szerint) maga a költő is. Verseghy pályakezdése... 70. Nem lehetetlen, hogy itt, Belezna tábornok palotájában ismerkedett meg Verseghy a vele egyívású, azonos eszmék között mozgó Majthényi Károllyal, a báró ifjú unokaöccsével. Amennyiben így volt, az ifjúkori kapcsolat nyomán kerülhetett Vitkovics Majthényiékhez, Verseghy Marczibányiékhoz, s alighanem innen ered Herpin Klára és Majthényiék ismeretsége is... Hipotézis helyébe hipotézis: szeretnénk remélni, hogy közelebb jár az igazsághoz.

9. A példázat szerint egy elvsóvár asszony terjesztette el a plébános és az apáca kapcsolatáról a híreszteléseket: bosszúból, mert a pap nem viszonzta a szerelmét. A költő élet rajzirói (Sághy Sándor, Vértes József, Halmy Gyula, Császár Elemér, Kisbán Emil) nem tudnak ilyen esetről. A Kajcsiné egyébként is költött név (a kajcs szó korabeli jelentése nyomán „fondorlatos, ravasz”). Nincs tudomásunk arról sem, hogy Herpin Klárának gyermeke lett volna a költőtől. Valószínűnek látszik Császár Elemér föltevése: „Krisztinával való barátságát mentegeti, ki akarja mutatni, hogy rosszindulatú, alaptalan ráfogás volt az egész.” I. m. 222... Az önvédelem igényével függenek össze a tudatos torzítások: miközben a költő a börtönből is írja szerelmes verseit a távoli kedveshez: Laurához, Laura képéhez... pl.

10. Itk. 1899. 201... Alexovits életének alakulásáról, Verseghyvel való kapcsolatáról több tanulmány megemlékezik. Császár Elemér monográfiája mellett KÖZI- HORVÁTH József (Alexovits Vazul, a legnagyobb pálos szónok, Győr 1930.) munkájára szeretnénk utalni: s korszerűbb forrásokra is: BENDA Kálmán idézett kiadványára (A magyar jakobinusok...) WALDAPPEL József könyvére (Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, Bp. 1935).

11. Röviden összefoglalnánk mindennek előzményeit. 1783 októberében Alexovitsot a nagyszombati egyetemről, (ahol egy évig a teológia tanára volt) Pestre rendelik, vasárnapi magyar hitszónoknak. A pálosok belvárosi kolostorába kerül. KÖZI-HORVÁTH i. m. 11. A szerzetesek változatos önképzését figyelheti itt: fiatalabb társai körében ekkor kezd tért hódítani az ortodox vallásosságtól eltérő polgári dogmaszemlélet, a jozefinizmus állam- és egyházbölcselete. Verseghy és Frenreisz Ernő pl. Martini jogelméletét, Pascal, Ricci, Fleury műveit olvassák: a janzenizmus és a gallikanizmus egyformán egyházellenes tanításaival ismerkednek, SZAUDER: Verseghy pályakezdése... 81, 83, 85. A konzervativizmusában egyre inkább megcsontosodó Alexovitsnak nemsokára már a szószéken kell szembenéznie ezekkel az eszmékkel. A pálosok (majd a domonkosok) templomában ugyanis rövidesen Verseghy lesz a másik magyar nyelvű prédikátor. CSÁSZÁR i. m. 17. 20.

12. SZAUDER József részletesen ismertette ezeket a beszédeket. Verseghy pályakezdése... 78-89. összefoglaló soraiból idézzük: „Amit elmondott, az már nem az egyházon belüli reformer buzgóságát mutatja. Deista meg-

győződésű, a szerződéselmélet modern és demokratikus színezetű társadalomtanát valló, polgári utilitarista fel-fogású, s ezekért nyíltan, templomban, tömegeknek és felettes hatóságainak szemeláttára síkraszálló fiatalembert, papi köntösében is teljesen világít ismerünk meg e beszédekben, a laikus jozefinus államnak, II. József egy-házellenes politikájának szenvedélyes, szintéi elfogultan harcias/hívét." Uo. 88. A szónoki pálya indulásáról-
CSÁSZÁR i. m. 17.

13.PL. Bath. n. PE. 191/1.

14.A világnak közönséges története. I. köt. Pest 1790. Ua. 2. köt. Pest 1791. A voltaireánus abbé történeti művét Verseghy valláskritikai észrevételekkel egészítette ki - változatos utakon kijátszva az ekkor már különösen éber cenzúra figyelmét. A megjelenő kötetek erős indulatokat keltettek Buda határain túl is. Rövid idő alatt mozgósították a katolikus ortodoxiát (állig vértben); s a szabadkőműves páholyok, a fölvilágosodással barátkozó olvasóköri, a városi és vármegyei hivatalok ellenerőit.

15.A könyvek szabados olvasásáról két fő tziikkely c. művében. Pesten 1792.

16.Heves ellenkezésre készítette a korabeli magyar progresszió képviselőit: a jakobinusok ekkor már szerveződő táborát. „Ez a rendkívül tudatlan Alexovits kinyomtatott valami magyar könyvet, mely tele van zagyvasággal és szeméttel" - indul föl Martinovics, Idézi KÖZI-HORVÁTH könyve: 42. „Nem lesz addig rend, míg ezeknek a fic-kóknak a nyakát ki nem török"- így Laczkovics János. PINTÉR Jenő Magyar Irodalomtörténete, Bp. 1931. IV. 191.

17.„Ez egy gonosz lelkű Pap: aki mind gyűlölségből, mint hitetlenségből sem a' papi Jeleket, sem a' papi Hivatalokat nem viseli: azonban a' papi Kenyeret édesdeden eszi... Tudományában nem egy, hanem ezerek a' hazugságok... Ravasz róka! álnok hazudozó; Hóruszt és Voltért követed s tudom - is, tudom - is az okát miért követed? mert t. i. máskülönbén ki is sülné tudatlanságod, meg-is bizonyodna hazugságod, tziellyát nem érné istentelenséged... a'kik ez' ember' Munkáját olvasták, lássák, ki légyen ő; lássák, hogy sem a' becsülést, sem a' hitelt, sem az olvasást nem érdemli..." 12. 34. 119-21. oldalakon. Alexovits egyébként sehol sem nevezi meg Verseghyt: azt viszont több ízben jelzi, hogy a frissen megjelent milloti világtörténet fordítójára gondol.

18.Az egri püspök jól ismerte a költőt és szüleit (uradalmi számtartója, Vigh Ignác, Verseghy édesanyjának a második férje volt). Olykor anyagi segítséget is nyújtott a családnak. Egri Érseki Levéltár, Eszterházy püspök iratai, 1932. 33. I. I. h. Schaiabl... Alexovits leveleit LŐKÖS István ismerteti. ItK 1968.

19.A költő monográfusának észrevételeit (i. m. 222) szeretnénk kiegészíteni egy aprósággal. Alexovits Vazul a Vasárnapi Prédikáziók un. Téli Részében (Pest 1791) megtámadja a világi szórakozásokat, a táncot, a játékot, a baráti társaságok multságait. „Tántolni kell? tudnak. Társalkodni kell? tudnak. Fejeket, kezeket, derekokat diszesen kell hordani? tudják. De a keresztyén életet viselni, a bűnre elpirulni... azt bezzeg nem tudják" - írja a többi között, 180-1. Összehasonlítást kínálva a fanatikus szerzetes versbeli jellemzésének egyik részletével: „ az öröm előtte a bűnnek szülője, a tánc és játék az ördög ülője, a nevetés pedig a bolond bögője. "VIII. Dal 52. strófa.

20.Verseghy Ferentznek megsalagkozott illetlen motskolódásai a Tiszta magyarságban. Pesten 1806. 12.

21. Egyetlen támpontunk Szaitz megjegyzése: ...egy kis távolról - való rokonság, avagy sógorság is vagyon közt-tünk." Magyar és Erdély-Országnak rövid isméréte. Pesten 1791. 245. Szaitz Leórol: LESKÓ József, Kath. Szem-le1898. ERDÉLYI Pál, Dayka Gábor költészete. Figyelő 1887. SZALAY Károly: A magyar szatíra száz éve, Bp. 1966.

22. SZAUDER József nyomán. Verseghy pályakezdése... 52.54.

23.KÖZI-HORVÁTH i. m. 17. LESKÓ i. m. 741.

24.SZAUDER: Verseghy pályakezdése... 80. Igaz Magyar: utalás Szaitz frissen megjelent művére. Párisban és Berlinben 1785.

25.SZALAY: i. m. 75... Az ellentábor sem maradt azonban adós. Dayka Gábor két gúnyverset ír róla (Fohász, Esdeklés). Kazinczy is ellenkezik (pedig eleinte jó barátságban volt vele): „ha Igaz Magyarjába találok tekinteni, mindenem fölzüdul ellene, s hasztalan tartóztatom magamat meg-támadásától". Levelezése, II. 125. Horváth Ádám a "le-torkolását" tervezi, Uo. I. 497. Szacsvay „Bálam szamarának" nevezi. LESKÓ I. m. 730. Szaitz háborúi ennek ellenére lankadatlanul folynak tovább, Trenk, Révai, Wittola és a többi "megvilágosodottak" ellen, Ignáczy, Máriafi Kalapátsi György, Magyar Dániel és ki tudja még milyen álneveken.

26.H. n. 1791. „ üget egy dühödő Bajnok Rosinante-szabású barna lován, ' s a' tsürhe tudós fut előtte" idézhetjük a torzkép bevezető sorát. Több motívum igazolja, hogy a költő Szaitz Leórol mintázta ezt a figurát. Az egyik röpiratában pl. Don Quijoténak nevezi a servitát (MERÉNYI Lajos. ItK 1892. 114); itt pedig két ízben is utal Cervantes hősére (a „Rosinante-szabású ló" mellett, egy helyen: „szélmalmi vitéz"). Másutt „spanyolos Magyar" titulálja hősét (spanyolos = donquijotei; Magyar - utalás Szaitz Igaz Magyar, Más is igaz Magyar, Csatázó versek az igaz Magyarral és a többi hasonló című művére, esetleg álnevére: Magyar Dánielre). A „dühödő Bajnoknak" nagy, tarka szakállá van - a Kazinczy a hiteles tanú - a servita is ilyet visel. Orpheus, 1790. I. A „jövevény név" a „külföldi nem" (melyekkel az igaz magyart bosszantani szokták) ismét Szaitz Leóra irányítja a figyelmet. Ismeretesek az egri szerzetes erőszakos, kíméletlen küzdelmei a Mária-tagadók ellen: itt „egy iszonyú görtsős villong" a kezében, mindenkire „hadázik", aki „Dámájának oszlopa előtt" nem fogad „szolgai hűséget, végső pihegésig imádást."... Ebben a szatírában egyébként több karikatúrát, gorgót találunk. CSÁSZÁR Elemér szerint Rájnis, Baróti Szabó, Batsányi, Gvadányi torzképeit. I. m. 82.

27.Magyar és Erdély-Országnak... 245. „Nem régen egy Római Katolikus Pap is, egy Szerzetes, vagy is hogy Ex-Szerzetes, egy olyan tűzre, örök tűzre-való könyvet merészlet szárnyára bocsátani, mellyben minden mesterségét meg-veti, hogy az ISTENTől kijelenteti Religiót, még az Ó Testámentumbéli Religiót is, mellyet még a' Zsidók is szentnek tartanak, nevétségessé tehesse." Uo. 242-4.

28.„...mint a' megdühödött darázsok, rám estek, a'kik most is hintik az észnek tébolygásait" - a költő a támadások közepette többször megkísérel az ellenállást. (A magyar Kisasszonyokhoz c. versében pl.) Ingerült, éles hangú védőiratokat nyújt be a pör folyamán a Helytartótanácsához és a Kancelláriához (Országos Levéltár, Dep. Rev. Libr.

28821/1792. Rövid felelet...mint a főszövegben: ismerteti MERÉNYI Lajos idézett munkája.) Helyenként érvelve - de mintha maga sem bízna az érveiben - inkább csak Szaitzot, Alexovitsot támadva. Olykor türelmetlenül: „míg a motskolódó írók ellen büntető törvény nem hozattatik, miért ne volna szabad őket, mint böcsületbéli gyilkosokat, elégtétel gyanánt legalább megbotozni?” Uo. 112. Máskor kissé fölényesen, még bizva önnön erejében, igazában „Ignáczy vagy Máriafi nevek, alatt a mi Don Kisótunk vitézkedik.” Uo. 114.

29.,... .Tapszolt sisak álla fejében: posztó katzagány lepenygett büszke nyakából: sarkantyú lusta tzipójin' idézhetünk röviden a leírásból. A „dühödő Bajnok” egy helyen így fenyegetőzik: „aki bajuszt nem hord, honnyunkból messze ki űzöm.”

30.Micsoda vallású volt István király címmel egy könyvet is szentel emlékének. H. n. 1790. Történeti műveiben, röpirataiban igen sűrűek az utalások. Magyar és Erdély-Országnak... 64., 67., 68., 75., 85., 100., 110., 119., 128., 131., 151., 159., 221. o. pl. Igaz Magyar... 11., 14., 16., 18., 19., 79., 83., 84. o. pl. Istvánfi álnéven írta az egyik latin nyelvű művét: C. positiones ex jure hungarico-canónico, quas sub praesidio S. Stephani etc. ex ejus libris decretalium in corpore juris hungarici continetes, publice propugnandas suscepit Romae 1787.

31.Magyar Világ, az az Magyar Országnak Sz. Istvántul fogva III. Ferdinánd haláláig-való Történetei. OSzK. Kézirattár. Quart, Hung, 3166. 2-3. Erőszakos (és szemfényvesztő) kommentárok kísérik Szaitz műveiben az István király államalapítói harcaira emlékező részleteket: a servita az ortodox katolikusok és az aufklaristák küzdelmeinek előképeként igyekszik értelmezni a hajdani összeütközéseket. Verseghy alighanem azért ellenkezik, ha csakugyan az egi szerzetes műveivel függ össze vígeposzának ez a részlete. A csatajelenetek leírása Szaitz- nál és Verseghynél nem egyezik: csupán a téma azonos.

32. Utalások a két ősi forrásra: 79., 85., 111., 114., 115., 118., 125., 126., 141., 147., 148., 215. oldal pl. LESKÓ József szerint a Corpus Juris és a Szentírás Szaitz Leó érvelésének legfőbb alapja, támasza. I. m. 756-7.

33.Exjezsuita, budai másodcenzor: a fölvilágosodás eszméinek ellensége. Többször följelentette Batsányit (BENDA i. m. II. 180.) Laczkovics Jánost (uo. 721.) megakadályozza Bessenyei Podrokoz krónikájának kinyomtatását (GÁLOS Rezső: Bessenyei György életrajza, Bp. 1951. 308.) megnyirbálta Koppi Károlynak Rádayról írott megemlékezését (BENDA i. m. 1. 774). Martinovics az egyik röpiratában heves támadásokat intézett ellene. Uo. 756... Életútját igen hiányosan ismertetik a kézikönyvek. Szeretnénk itt néhány kiegészítést tenni. Győrött született (1738), Bécsben lépett a jezsuita rendbe (1755). Pannonhalma, 118. J. 15: Scholastici ab Anno Dni 1730. Viennae ad S. Annám. Leobenben, Grazban, Budán, újra Bécsben, majd Nagyszombatban tanult, itt szentelték pappá (1768). Részletesebben minderről: Esztergom, Simor-könyvtár, 2420. sz. 78. v. Liber Votorum. Nagyszombatban és Besztercebányán teológushallgató, majd későbbben a nagyszombati egyetemen a polgári és katonai építéset tanára volt (1773). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Metszetszoba, 407. sz. alatti névtársak. 1781: budai másodcenzor, CSÁSZÁR Elemér, Századok 1900. 130. Húsz éven át marad tisztségében: közben nagyváradi kanonokká nevezik ki. OL. Dep. Rev. Libr. HT. T. 1801. Fons. 19. Pos. I. VAY László: A' német hívség, Nagy-váradonn 1806. 1008. oldal... 1802: a nagyváradi szőlőhegy Szent István-templomának prépostja, Bars megye ítélőszékének ülnöke. 1805: békési főesperes, a püspöki hittudományi főiskola prodirektora. Az utóbbi négy évről: Catalogus Cleri dioecesis M-Varadiensis pro Anno Dni MDCCCXI, p. 6-7. Meghalt 1811- ben. Schematismus venerabilis Cleri dioecesis M -Varadiensis pro Anno Dni MDCCCLXXI. 24.

34.CSÁSZÁR Elemér monográfiája: 93. Verseghy egyébként többször megpályázta a budai könyvvizsgálói állást: először 1789-ben (uo. 37). aztán 1792-ben (a Millot-pör idején. Szaitz és Alexovits támadásait veszélytelennek tartva, megtorló intézkedésekre sem számítva) majd fogsága után, 1808-ban (PINTÉR i. m. 650.) 1811- ben (GÁLOS Rezső: Egy esztendő Verseghy Ferenc életéből, Győr 1936. 6.). Mindig eredménytelenül.

35.OL. Dep. Rev. Libr. HT. T. 24124/1792. 28821/1792. A király 1793 januárjában fogadta Riethallert, s a régóta húzódó ügy kedvező és gyors befejezéséről biztosította. CSÁSZÁR i. m. 97.

36.Továbbra is ellenállt ugyan, de már korántsem olyan magabiztosan, mint Szaitzcal, Alexovitscsal szemben. Előbb Ferenc király jóindulatát próbálta megnyerni (március negyedikén kért tőle audenciát: CSÁSZÁR i. m. 100), majd egy névtelen levelet küldött a rendőrminisztériumba, ebben (szándékos torzítások révén) megpróbálta a pört úgy föltüntetni, mint a budai jezsuitáknak az uralkodóház politikai érdekeit veszélyeztető összeesküvését. BENDA i. m. I. 892. A kivánt eredmény nélkül: Riethaller lépései ellen nem volt orvossága.

37.Érdekes és változatos ötletek, források nyomán született Rikóti figurája. A nagyralátó fűzfapoétát Verseghy a Lutrin nyomán tette kántorrá, a Das Kind der Liebe alapján helyezte egy előkelő család körébe, ünnepi vers-faragónak (első jegyzetpont). Ízlését "kis gustusát" többek között egy eredeti népdallal(!) példázta (Uo. A népdalokat egyébként Verseghy eléggé lebecsülte: költeménye függelékében pl. Mozart klasszikus szépségű, rokkó dallamait állította a bukovinai dal mellé, példaként, ellenképül.) A balga kántor egyik témáját talán Szaitz Leó műveiből merítette, hasonlóan az ars poeticája részleteit is, nevét valószínűleg Riethaller Mátyásra emlékezve választotta: gazdag fantáziával, vérbő teremtőkedvvel alkotva meg (többek között ezekből a motívumokból) vígeposzának legmulatságosabb alakját.

38.RÓNAY György szerint nem tudta, ki ellen szól a könyv: „fölvilágosodás és konzervativizmus küzdelmeinek szellemi frontján, hadállásai és hadmozdulatai között épp olyan tájékozatlan volt, mint - más téren - a gyakorlati életben”. It 1955. 321. Talán ez az oka, hogy néhány évvel a Verseghy érdemeit elzengő ódája után (Versegi társunkhoz) a jóhiszemű virti poeta Alexovits dicsőségére kezdte pattogtatni a hexametereket: „fel-fedezéd sebeink: okait mind rendre kifejtéd; S orvosságot adál, kedves Alexovicsom”. Másutt: ély, írj, szólly; törd, rontsd, pusztítsd a semmihitüket...” N.T. Alexovits úrhoz c. versében. Ciceró is itt szerepel.

39.Néhány adalék talán támogatná is a gondolatot: a deákos ízlésű költő pl. számos latin nyelvű verset írt (RÓNAY i. m. 310) több Horatius-fordítása ismeretes. Mint a vígeposz Horácija, ő sem volt jártas a modem nyugati nyelvekben... S Verseghy korábban már megcsipkedte a konzervatív ízlésű virti dalnokot: Eggy jó szívből költt... c. művében, CSÁSZÁR i. m. 82.

40.VII.Dal 53. strófa. IX. Dal 67. strófa.

41. Szeretnénk egy példát idézni a figura kidolgozatlanására. A kapitánnyal való disputájában Horáczai precízen, hitelesen idézi Ebert, Young, Dryden néhány esztétikai tételét (VII. Dal 59. 62. strófa; meg is nevezi őket a költemény), utóbb meg kiderül róla, hogy csupán görögül és latinul tud. angolul, németül már nem. IX. Dal 100. strófa. Szerepe a cselekményben egyébként is csekély: mindössze annyi, hogy makacs konzervatívizmussal fölkelte a kapitány vitázó kedvét (aki aztán hosszú oldalakon keresztül sorolja neki az „antik és modern” vita téziseit)... CSÁSZÁR Elemér (i. m. 222) Pálóczi Horváth Ádámot véli fölfedezni Horácziban: döntő bizonyítékok nélkül, elsősorban a hasonló hangzású név és a hiányos nyelvismeret alapján. Horváth Ádám azonban csak németül nem akart tudni, angolul jól tudott. HEGYI Ferenc: Pálóczi Horváth Ádám, Debrecen 1939. 21-3. A Youngot, Drydent idéző sorok persze így sem mondanak sokat; a szegényes portré ezúttal is lezárja az utat a merészebb föltevések előtt. A legvalószínűbb az, hogy Verseghy elsősorban a deákos klasszicisták korabeli típusát próbálta megrajzolni ebben a figurában: anélkül, hogy kortársainak egyedi vonásaiból merített volna.

42. Részt vesz a fölterjesztést megfogalmazó vármegyei ülésen, BENDA i. m. I. 949.

43. GÁLOS:Bessenyei... 308. CSÁSZÁR Elemér nem tud Bessenyei és Verseghy ismeretségéről, CSAPLÁR Benedek (i. m. 201) és KÖZI-HORVÁTH József (i. m. 16) már sejtje ezt, SZAUDER József pedig (a fiatal költő baráti kapcsolatai nyomán) bizonyítja is. Verseghy pályakezdése. . .70. Tudomásunk szerint egyedül ő figyelmeztet a Verseghy életművében érzékelhető Bessenyei-hatásokra is... Az alábbiakban néhány adalékkal (sajnos csak apróságokkal) szeretnénk bővíteni a kapcsolatuk természetére vonatkozó ismereteket. Valószínűleg Kreskay Imre adta először a költő kezébe Bessenyei írásait: a pálosok gazdag könyvtárában. Verseghy nemsokára megvásárolta a testőríró csaknem valamennyi nyomtatott munkáját. Bessenyei bécsi keletkezésű műveit szinte hiánytalanul megtaláljuk a könyvtárában: élete végéig őrizte őket (forrásunk: Catalogus Librorum denati Ex- Paulini Franc. Verseghy, PL. Act. Vic. 201. 986'1822. Figyelmet érdemel, hogy a magyar és világirodalom egyetlen írójától sincsen annyi könyve, mint Bessenyeitől. Szeretnénk felsorolni ezeket, a kéziratos jegyzek helyesírásához hűen: Agis Tragédiája, Eszterházy Vígágok, Delfén, Társaság, Futó Darabok, Hármás Vitézek, Buda Tragédiája, Hunyadi János élete, Anyai Oktatás, A Philosophus, Lukanus Pozsonyban, A' Magyarság. A Katalógust egyébként Sággy Ferenc készítette: a költő hagyatékával foglalkozó, iratok között marad fenn). Úgy tűnik, Bessenyei nyelvi és művelődési programja tette Verseghyre a legnagyobb hatást: mert a későbbiekben még a maga lendületes terveit is ehhez igazította. Példákat idézünk. Amikor a nagy irodalomszerető a Magyarságban Gellert könnyed verseinek fordítását javasolja a „debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék” számára, Verseghy az elsők között próbálkozik meg ezzel. Magyarság, Bp. 1932. 17. VÁRADY Imre: Gellert hazánkban. Bp. 1917. 89-95. „Új szókönyveket volna jó csinálni” - írja Bessenyei (Magyarság...163); Verseghy ezt is megpróbálja (szófejtő szótára vázlatainak elkészítésével). Figyelmet érdemel, hogy a fogsága utáni években a költő tervezetet készít egy "Magyar Tudós Társaság organizációjára", s többnyire a Jámbor Szándék ötleteit követi (alapvetően nyelvművelő célú társaság létrehozását szorgalmazza: magyar lexikonok, magyar grammatikák készítésére figyelmeztet: tudományos igényű recenziók rendszeres megjelentetését javasolja, külön kiemeli hogy a társaság különböző felekezeti tudósokból álljon, az élen egy mágnással; a támogatás érdekében a rendek megszólítását tervezi: ezek az elképzelések már a Jámbor Szándékból is ismeretesek. . . A tervezetet az OSzK Kéziratára őrzi: analekta 6552). Verseghy vígeposzának alapeszméjével egyébként már a Holmiban is találkozunk: ahol a gondolkodás természetes evolúciója nyomán Bessenyei az angol és a francia kultúra alá rendeli a klasszikus ókor értékeit: „azért a Frantzia, Angulus szóba ezerszer mélyebb böltesség fekszik már, mint valaha a deák szóba volt. . . Angulusok, Frantziák mind Görögöt, mind Deákat meghaladtak. Valamennyi görög tudós volt, az angulus Lóknak, egész Európa tudósainak közönséges itéltek szerint mind tanítványa lehet a filozófiába, és így van ez a többi dologba is.” Bécs 1779. 161. Innen már csak egy lépés a Verseghytől részletezett querelle des Anciens et des Modernes...

44 Dal 17 69. 70. 71. strófa. A pályakezdés rajza Verseghyt is jellemezhetné: CSÁSZÁR Elemér i. m. 222. szerint „a szellemi fejlődés, amelyen keresztülment meg az iskola porát lerázta” az övé.

45. Dal 16. strófa. Az utóbbi versrészlet sem mond többet általánosságoknál. A fölvilágosodás korában Bessenyei György volt ugyan a magyaros verselés egyik legkövetkezetesebb képviselője: konkrét költői utalások nélkül azonban aligha tisztázható, mennyiben vonatkoznak órá ezek a sorok. Nem nyújt mindehhez segítséget az idézet első fele sem: bármennyire is emlékeztet a tartalma az öregedő Bessenyeiről szóló, századelői ítéletekre...

46. Condillacra, Youngra pl. maga a költő is többször utal a kapitány gondolataihoz fűzött lábjegyzetekben. Az ő műveiket Bessenyei már kevésbé ismerte; mint SZAUDER József említi Verseghy és Herder c. tanulmányában, első jegyzetpont). Még néhány motívum: „így figyelmet nyervén szép magyar dallyának, sok hasznokot hajtott a jobb culturának”. II. Dal 81. strófa. „Mindnyájan szerették, mert mikor oktatott, sértő fellyebbséget soha nem mutatott; s akármely multság félholtnak tartatott, ha jelenlétével fel nem vidított.” II. Dal 82. strófa. A jellemzés alapján a Verseghytől eszményített költőtípus irodalmi ábrázolásának igényét érezhetjük elsősorban. Egyénítés helyett inkább a hiperbolizáció törekvését.

47. CSÁSZÁR Elemér megfigyelése: a Terentius nyomdokain járó vigjátékszerzőben Simáit ábrázolta a költő. I. m. 220. Simainak és Verseghynek a kapcsolatáról nem sikerült adatokat találnunk.

48. Utilitáris-praktikus szemlélete nem tudott megbarátkozni az akkoriban igen népszerű heroikus művek jellegzetességeivel: az erős archaizálással, a sűrű rekvizitumokkal. Esztétikai érzékét sértette (a Dugonicsnál különösen divatos) írói eljárás: a népköltészetből illetve a modern nyugati irodalomból átvett motívumoknak a történelemben való visszahelyezése...

49 . Karacs Ferenc rézmetsző házában ahol többször megfordult Virág Benedek és Révai Miklós is. PRÓNAI Antal: Dugonics András életrajza. Szeged 1903. 200.

50. Julow Viktor, Lengyel Imre, Lőkös István, Rosdy Pál, Holovics Flórián segítségét köszönöm.

VERSTAN

Verseghy és a jambusi kettős ritmus

Verseghy ritmusának mélyén metrumok kapcsolata munkál. A költő érdekes képviselője annak a verselési modornak, melyet a verstantudomány *kettős ritmizálásnak*¹ nevez. A bimetrizálás egész életművét átfogja, s különösen jambusi változatban hatásos, szép.

*

Rövid példákat idézünk jambusi verseiből. A korai és a kései költemények köréből egyaránt. Először *erős hatású bimetrikus* sorokat:

E kis tanyámban úr vagyok...	j, j, j, j	5/3
Előtte nagy tölgy gallyazik...	j, j, js, j	5/3
Mellette csörg a fris patak...	s, j, j, j	5/3
A csillagoknak rendjeit...	j, j, js, j	5/3
Egy zöld bokornak ágait...	js, j, j, j	5/3
Pirúlhatatlan homlokát...	j, j, js, j	5/3
Felékesíti lantomat...	j, j, j, j	5/3

Az első három sor a *Klárkához* (megjelent: 1806), a másik négy pedig *A magyar kisasszonyokhoz* (1793) c. verséből való. Jambusi vezérritmusú, magyaros aláfestésű, metszetkapcsoló bimetrikus sorok. A jambusi sormetszet magyaros szólamok határán jelentkezik valamennyiben.² A hatodik szótagon időmértékes arsis és értelmi nyomaték kapcsolódik össze, a moduláló tagolás tisztán, zavartalanul érvényesül. A következetes jambizálás sem számolja föl a magyaros ritmus élményét, mert a szavak többször indulnak thesisről. A logikai és a metrikai nyomatékok elsősorban a hangutánzó és a hangulatfestő szavakon kapcsolódnak össze. Olykor a színes jelzők kifejező erejét növelik. A metrikai támogatás révén a rokokó természetlira kedvelt fogalmai bontakoznak ki: *csörg, fris, zöld, ágait, gallyazik* stb.

Gyenge hatású bimetrikus kilenceseket az *Újesztendő napján* (1820), nyolcasokat a *Phyllisnek panasza* (1793) c. versekből idézünk:

Egész egy hosszú esztendőnek...	j, js, js, s, cs	5/4
Vess czélt a régi gyűlölségnek...	js, j, j, s, cs	5/4
Ő birta jámbor szivemet...	s, j, js, j	5/3 ?
Flórának legszebb kincseit...	s, js, js, j	5/3 ?

A jambusi vezérritmus karakterét időmértékes licenciák lazítják. Szólamszelés következtében enyhe a magyaros ütemosztás is: mindkét ritmusnem veszít erejéből. Verseghy a jambusi nyolcasokat szívesen zárja másutt is háromtagú szóval, a mondat tárgyával. Ahol jelzőt helyez elébe, bimetrizálása szükség-szerűen gyenge hatású marad, mert a jambusi sor főmetszete magyaros szólamokon belül jelentkezik. Ahol nincs jelző, a kettős ritmus erőteljes, hatásos lehet.

Szimultán sorokat már ritkábban találunk költeményeiben. A *Klárkához* verskezdő sora ezek egyike:

Amott a hegynek zöld tövén	j, j, js, j	5/3
----------------------------	-------------	-----

Az arsis kétszer elkerüli a szóéleket, a jambusi hullámváz fokozódását gátolva meg. Az időmértékes és a magyaros metrum a második ütem erős szólama révén válik egyenrangúvá. A kétféle metszet funkcionális föladatakhoz alkalmazkodva kapcsolódik össze. Közös, dús nyomatékok hullanak a *zöld* szóra, mely a vers friss, üde hangulatát mindjárt a költemény kezdő sorában tükrözi.

Verseghy jambusi verseiben a magyaros kíséret változatos, állandóan kész oldódásra is, fölerősítésre is. Helyenként elhalkul, eltűnik, mint pl. *A vén leányok* (1793) egyik periódusában:

A vén leányok Ámor ellen	j, j, j, j, cs	5/4
A meglett asszonyokkal együtt	j, js, j, j, cs	—
Sok rossz szidalmat ejtenek:	s, j, j, j	5/3

Az első és a harmadik sor jambusi vezérritmusú, magyaros aláfestésű, metszetkapcsoló karakterű - a középső pedig tisztán időmértékes. A bimetrikus vers természetes lehetősége ez, Verseghy másutt is él vele. Épp úgy, mint ahogy monometrizálása is rejt kettős ritmusú sorokat, a metszetkövető arsisok és a logikai nyomatékok *spontán* találkozása nyomán, *A Chlóris a fülemüléhez* (1793) pl. jambusi monometrikus vers. Rövid részletét idézzük:

Oly szépen, oly keserves hanggal,	js, j, j, js, cs	—
Nem énekelsz le, mint Alexis;	j, j, j, j, cs	—
Tanulj meg tőle énekelni.	j, js, j, j, cs	5/4
Oh! vajha ő viszontag tőled	s, j, j, js, cs	—
Szeretni megtanulna!	j, j, j, cs	3/4?

A szóélek és az időmértékes arsisok találkozása olykor a magyaros aláfestés élményét kínálja, így pl. a harmadik és az ötödik sorban. Az utóbbiban egészen enyhén: a 3/4-es ütemosztás a monometrikus magyaros versekben is egészen ritka. A másik három sorban (ahogy a vers egészében is) az időmértékes főmetszet vagy a szavak határán belül jelentkezik, vagy pedig a metszetet követő szótág nyomatéka enklitikára hull. A sorok metrikai szerkezete eredendően monometrizáló törekvést sejtet.

A kétféle sormetszet következetes találkozása jellemzi ezeket a sorokat is. Az értelmi nyomatók sűrűn keresik az arsisok támogatását, igényükhöz igazodva alakulnak ki az időmértékes vonulat licenciái. A jambusi lüktetés ilyen enyhítése kettős nyereség: a magyaros ritmus hatása sem illan el, és szinte minden szó logikai nyomatóka kibontakozik.

A szép, hatásos sorokat figyelve különösen meglepőnek tűnik Verseghy egyik elméleti tétele. Kifejezetten ellenzi ugyanis, hogy a szavakat verslábak szeljék át. Kreskay Imrének bőven fejtegeti nézeteit, végül a *midőn szép Klórisom* helyett a *midőn a szép Kloris* változatot ajánlja.⁷ Az első esetben a verslábak szavakat szelnek át, a második esetben a jambusok a szavak határával egyeznek.

Kézenfekvő lenne Verseghy következetlenségét a magyaros moduláció védelmével magyarázni. Azzal, hogy az egész ütemeket védi, a szó- és verslábmetseteket kerüli. Főltűnő azonban, hogy az ütemek élén sűrűn állnak enklitikák. Máskor szólamszelés következtében válik bizonytalaná a magyaros aláfestés:

A sík mezőkön, a ligetben...
 S a gyermek horgya híremet...
 A szorgalmaknak súllyait...
 És ah! felmúltad jó sziveddel...
 Ezerszer bennünk a reményt...
 Elnyelne száz illy foglyokot...
 Ösmervén vidám bájjait ... stb.

Ha megvizsgáljuk egyik-másik bimetrikus sor környezetet, úgy tűnik, mintha a magyaros aláfestés igénye nem lenne állandó:

Világnak alkotója! szállítsd	j. j. j. j. cs	?
E zsenge párra lelkedet,	j, j, j, j	5/3
S homályos úttyaikban állítsd	j, j, j, i, cs	?
Melléjek őrző fényedet.	j, j, js, j,	3/5 ?

Az első és a harmadik sorban a jambust lejtést érezzük, a magyaros karaktert azonban nem. Az utolsó sorban a szólamszerűség 3/5-ös ütemezést kínálna, ez a tagolás azonban olyan ritka, hogy érvényét csak súlyos, funkcionális indokok alapján tudnánk elfogadni.

Ha hajdan oktatásaidnak,	j, j, j, j, cs	3/6 ?
Arattyuk drága hasznait	j, js, j, j	3/5 ?
S tenyészni láttyuk házainknak	j, j, js, j, cs	5/4
Mosolygó boldogságait;	j, js, s, j	3/5?

Az első és a negyedik sor itt is inkább monometrikus időmértékes hatású. A bizarr (és ritka) magyaros ütemek érvényesülését hol szó-, hol szólamszelés akadályozza.

Példáinkban a magyaros tagolás (s így a kettős ritmus is) véletlenszerű, esetleges. Aligha indokolhatja Verseghy nézeteinek föladását. Más magyarázatot kell tehát keresnünk, s az újabb kérdést is tisztáznunk kell: a véletlen ritmikai találatok, vagy a költői ösztön javára írjuk-e a helyenként versszakokat átfogó bimetrizálást ?

Verseghy ritmuseszményének kialakulásában a korabeli zene meghatározó szerepet tölt be.⁸ Maga is a dallamkövető verselés híve,⁹ s innen épül metrikai fogalomkészlete is. Mint korábban annyian mások, számon tart egy fontos zenei sortagoló tényezőt, az *Aufschlagot*. Mivel a metrumot következetesen azonosítja a zenei ritmussal,¹⁰ verselésében is megpróbálja a fölütestet érvényesíteni. A *Rikóti Mátvás* dalbetéteiben a sorok élén föltűnő egytagú szavak (összesen 34) alighanem ennek a törekvésnek a jelei.

Figyelmet érdemel az is, hogy *minden* sor második szótagja időmértékesen hosszú. Aligha hisszük, hogy a következetes jambizálás érdekeit védené így Verseghy, a sorozatosan hosszú második szótagok inkább a fölütest utáni *trochaizálás* szándékát jelzik. Ezen az úton valósítható meg a szavak és trocheusok ill. trocheusi dipódiák összekapcsolása is. Jambusi kettős ritmusának alapvető oka ez a csendes metrikai megalkuvás, az ellentétes lejtések összebékítése egy zenei terminus pontatlan analógiája révén.¹¹

Először az időmértékes komponens kialakulását vesszük szemügyre. Ismeretes, hogy a trocheusi sorfélék és a magyaros sorok bimetrikus kapcsolata sosem adhatja a kettős ritmus lehetőségeinek maximumát. Másképpen: trocheusi sorokban a magyaros és az időmértékes nyomatéktényezők maximális találkozása képtelenség.¹² Ez csak a magyaros és a jambusi sorok kapcsolatában lehetséges. Verseghy *elmélete* nem sejtí a magyar nyelvű jambizálásban rejlő lehetőségeket, mert nézete szerint minden jambusi verset trocheusivá kell változtatni, oly módon, hogy a fölütestet „puszta jeladás gyanánt előre kell küldeni, és a metrumbéli lépést a következő hosszú sillabánál kezdeni..”¹³ Amikor a *Varázsfiuvola* verseit lefordítja, meggyőződése, hogy trocheusi sorokat ír. Tévedésében csak erősíti, hogy ritmusát mindvégig a dallam nyomán alakítja ki amely trochaikus. Ha egy zenei ütem hosszú szünettel, majd egy rövid időtartamú hanggal indul, az ereszkedő lejtés érzékelhetővé válik, ám a versszöveg képtelen érzékeltetni a sorkezdő rövid szótag előtti hosszú szünetet: ha a fölütesttel kezdődő, trochaikus lejtésű dallamot hangról hangra követi a vers lejtése óhatatlanul jambusi lesz.

Hogy sorai magyaros karaktert is hordoznak, arról tudomása sincs. A korabeli verselmélet nem ismeri a hangsúlyos ritmuselv alapegységét, az ütemet. Magyaros ritmusjelenséget mindössze a rímben és a kötött szótagszámban vélnek fölfedezni. Verseghy közel jut a magyaros ritmizálás alapjainak megértéséhez. Megfigyeli a hosszú sorok közepén elhelyezkedő nyugvó pontot¹⁴ s az általa elhatárolt egységek időbeli egyenlőségét. Ezt azonban már rossz irányból méri. Ányos Pál egyik sorát idézzük, majd Verseghy elemzését:

Szomorú Tsillagzat! melly bús sűgárokkal
(Egy boldogtalannak panaszaí a halavány holdnál)

„Ebben a versben, ha tsupán tsak füleinket választjuk is ítélő bírónak, a' caesurától fogva a' cadentiáig ezekben a' szókban: melly bús sűgárokkal mindenkor hosszabb időpertzeket találunk, mint a' versnek elejétől fogva a' caesuráig ezekben a' szókban Szomorú Tsillagzat... tsak egy hosszú, két rövid és három közönséges sillabát; a' másik részében pedig három hosszút és három közönségest találunk, rövidet pedig egyet sem: a' mi untig elegendő arra, hogy a' természetes kimondásban az időnek az egyenlőtlenségét mivélünk szembetűnőképpen meg éreztette.”¹⁵

Következésképpen időmértékes alapon ítéli meg tehát a magyaros verselést! LEgy másik elméleti munkája szerint: a taktus ízeit kell szabályozni.¹⁶ A fölszín ezúttal többet adott volna, mint a mély: az ütemek belső rendjét fürkésző költő, mint korábban annyian mások, szem elől téveszti a hangsúlyviszonyokat, a szólamszerűséget - s nem jut el a magyaros verselés törvényeinek fölismeréséig. *Kettős ritmusát és szimultán sorait így hát spontán költői érzéke alakítja ki, több elméleti tévedés árán.* Jellemző példa erre az alábbi sor:

Jól ösmer engem minden vén

Jambusi értelemben: s,j,js,js

Trocheusi értelemben: cs, t, ts, ts, cs

A trocheusi értelmezés szerint a szavak és a verslábak összekapcsolása tökéletes, minden egyes szó hangsúlyára időmértékes nyomaték, arsis hull. A kor valahogy így képzele a kifogástalan trochaizálást. Az egyedül igaz jambusi értelmezés nyeresége viszont épp ebben rejlik: a jambusi sor főmetszete így mindig szavak közé esik, a metszetkövető szótag állandó arsis lesz. A kiemelkedően erős ritmikai pont valósággal provokálja a magyaros tagolást: kezdettől fogva az időmértékes verselés sugalmazza a magyaros ritmust. A fölütéssel kezdődő dallamok nyomán mennél következetesebben trochaizál Verseghy, annál fegyelmezettebb lesz jambusi kettős ritmusa. A szimultaneitás olykor csak attól függ, hogy szólamot tagol-e, vagy szólamok határán jelentkezik-e az időmértékes metszet.

Esetlegességére csak néhány példát idézünk:

Jutalmazd jámbor szíveket...	j, js, js, j	3/5 ?
Arattyuk drága hasznait...	j, js, j, j	3/5 ?

A jambusi lejtés zavartalan, a negyedik és a hatodik szótag egyaránt kész értelmi nyomatékok hordozására. A jambusi főmetszet azonban szólamot tagol, így legfőljebb nyomatékmegosztás, ütemkapcsolás érvényesülhetne, ha a kínákozó 3/5-ös tagolás egyáltalán magyaros ritmusélményt jelentene. Ez a sorféle azonban egészen kivételes.

A magyaros és az időmértékes metszetek egyeztetése máskor szépen sikerül:

Kegyelme által jó szivednek	j, j, js, j, cs	5/4
Szép emberségre gyűjtatod...	s, s, j, j	5/3

A *Rikóti Mátyás* dalbetéteiből száz sort vettünk vizsgálat alá. Közülük tizenhatban a metszetek egyeztetése révén a jambusi kettős (olykor szimultán) ritmust tisztán érzékeljük.¹⁷ A dalbetétek mellett az életműből korábban idézett jambusi bimetrikus sorok is igazolják, hogy Verseghy érzi a jambizálásban rejlő gazdag lehetőségeket. Ezért nem számol levele, ezért nem ragaszkodik követ-

kezetesen a „fölvilágosodás nélküli” trocheusi vershez.¹⁸ Értékeit megpróbálja inkább a trochaizálás javára írni.

A költői érzék és az elmélet perében ezúttal is az elmélet kénytelen engedni.

*

Verseghy nem tartozik a fölvilágosodás népszerű költői közé. Emberi és költői útjával szemben maga Kazinczy is kifogásokat támaszt. A *metrikust* azonban következetesen megbecsüli. Egyik levelében Cassandrának nevezi,¹⁹ másutt a Ráday-nem képviselői köréből, önmaga és Földi mellett, egyedül Verseghyt emeli ki.²⁰

JEGYZETEK

1.Számos dolgozat tanulmányozza a jambusok, trocheusok és a magyaros metrumok kapcsolódását: a magyar költészet több emberöltőnyi hagyományát. Gáldi László: Szenczi Molnár Albert zsolnárvérese, Bp. 1958; Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról, megjelent: Tanulmányok Petőfiről, Bp. 1962; Kiss Ferenc: József Attila ritmikája, ItK. 1956. 7; Kecskés András: A komplex ritmuselemzés elvi kérdései, ItK. 1966; Szuromi Lajos: Ady szimultán ritmusa, ItK. 1969; Kettős ritmus Vajda János verseiben, Studia Litteraria, 1970; Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában, Kézirat. A jelölésekben (j-jambus, t- trocheus, js-jambizált spondeus, ts - trochaizált spondeus, st-spondeizált trocheus, s-spondeus, cs-sonka láb) és a terminusok egy részében Szuromi Lajos tanulmányait követjük.

2. Vargyas Lajos: A magyar vers ritmusa, Bp. 1952. A kötet tanulságait többször idézzük.

3.Földi, Kazinczy, Kölcsey kísérletci ismeretese, nézetünk szerint ilyen törekvés mutatkozik Fazekas Mihály Nyári esti dalában is (Halkkal ingó lanyha pára! Szálldogáló harmatok); Bajza a maga próbálkozásai mellett a fiatal Petőfit is szeretné rávenni a népdal trochaizálására (Petőfi levele Bajzához, Pozsony, 1843. június 1.)

4. Többek között Dayka, Bacsányi, Csokonai, Kölcsey költészetében. (Titkos bú; A rab és a madár; A pillantó szemek. A magánossághoz, Tüdőgyulladásomról; Elfojtódás, Rákóczi hajh... Zrínyi második éneke stb.) Mindenütt találunk szép, bimetrikus hatású sorokat. Csak egy könnyecppet méltó bánatimnak - j, s, js, js, j, cs 5/6; Az esti szellők gyenge szárnyain - j, j, js, j, j 5/5; A tiszta forrás csergedez - j, j, js, j 5/3; Te lásd meg ó sors, szenvedő hazámat - j, j, js, j, j, cs 5/3/3 stb.

5. Főként a verslábak és a szavak egyeztetését vallók körében, Földinél pl. ilyen sorokat - Veres hajad porozd be jól, s borítsd be nagy szitáddal (Idegen szépség) - tehát az értelmi nyomatékok és az időmértékes ictusok állandó megosztását, zökkenéseket, kellemetlen monotonitást... (Verselméleti kérdések...)

6. Műfaját nehéz meghatározni; valójában komikus eposznak készül, sorra kifigurázza korának esztétikai eszményeit, s ezen az alapon szélesül tankölteménnyé, széptani nézeteinek egész kis gyűjteményévé.

7. Gorzó Gellért: Adalékok Verseghy Ferenc életéhez és költészetéhez, Itk, 1914. 466.

8. Többen figyelmeztetnek erre. Vértes József: Verseghy Ferenc emlékezete, Szolnok, 1901. 32; Molnár Antal: Verseghy Ferenc a muzsikus, megjelent: Verseghy Ferenc 1757-1822, Szolnok, 1957. 43.; Négysesy László: Verseghy Ferenc mint versújító, A szolnoki magy kir. állami főgymnásim Értesítője, Szolnok, 1899. 12.

9. „... sokkal tanátosabb verseket Ariara mint Ariat versekre szerezni...” - írja Kreskay Imrénének 1780. szeptember 1-én. (Idézi Gorzó Gellért: i. m. 466.) „... elkerülhetetlen, hogy a ’ versekben lévő rhythmosoknak valamennyi nemei a ’ musikában lévő rythmosoknak valamennyi nemeivel tökéletesen meg egyezzenek.” fogalmazza másutt. (Rövid értekezések a ’ musikáról, VI. énekekkel, Bétsben, 1791. XIV. o.)

10. Molnár: i. m. 44.

11.Horváth János szerint a magyar ritmusérzék nem tud mit kezdeni az ilyen ütemelőzővel hiszen egyes jambust vagy trocheust ütemnek fel sem fog, csak a lejtési irányok jellemét érzi meg... (Rendszeres magyar verstan. Bp. 1969. 105.)

12.Szuromi: Ady... i. m. 675.

13. A magyar versnek különféle nemeiről (Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából. Bp. 1952. 342.) – Szuromi Lajosnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a fenti részletre, - s hogy dolgozatom készítését kezdettől tanácsokkal kísérte.

14.Négysesy László nyomán: A mértékes magyar verselés története, Bp. 1892. 253.

15.Verseghy: Rövid értekezések... XII—XIII.: A mértékes magyar verselés története, Bp.1892.253.

16.Négysesy László nyomán

17.Szeretnénk föl sorolni ezeket:

Szép emberségre gyűjtatod	s, s, j, j	5/3
Víg énekekben nevedet	s, j, st, j,	5/3
Oh! melly örömmel bájolgatnak	s, j, js, s, cs	5/4
S míg vígan éllük mátkáinkkal	s, j, js, s, cs	5/4
Kegyelme által jó szivednek	j, i, js, j, cs	5/4
Békében élő művesek	s, j, js, j	5/3
Örömmel tellyes szemeink	j, js, ts, j	5/3
És ah! félmúltad jó sziveddel	s, s, js, j, cs	5/4
Jól ösmer engem minden vén	s, j, js, js	5/3
Tört vetni, családi jól tudok	s, j, j, j	5/3

S nem rosszul fúvom sípomat	s, js, js, j	5/3
Ki hüven képes nőt szeretni	j, js, js, j, cs	5/4
Rossz szívú férjfi nem lehet	s, js, j, j	5/3
Vadony keblünkkel illy tüzet	j, s, j, j	5/3
E zsenge párra lelkedet	j, j, j, j	5/3
Vedd fel kebledbe lelkeket	s, s, j, j	5/3

18.Rövid költeményei, a dalok és ódák inkább a jambusi versek többségét tükrözik. Számuk 27 a 21 trocheusival szemben, Négyesy László szerint: „Leginkább jambust és trocheust ír, majdnem egyenlő arányban, de a jambus némi csekély többségével. (A mértékes magyar... 257).
19.Kazinczy levelezése, IV. 117.
20.Uo. 548. És még egy apró érdekesség: Kisfaludy Sándor büszkén vallja magát a metrikus Verseghy örökösének, 1816-ban, a Hunyadi János megírásakor. (Kazinczy levelezése, XIV. 393.)

Jambusi és trocheusi bimétrizálás Petőfi zsengeiben

Petőfi verseinek kettős ritmusát a verselmélet közel egy évszázada érzékeli. Jambusi sorainak „magyaros zamatára” figyel föl Négyesy László,¹ magyaros tagolást sejt a *Szeptember végén* anapesztusai mögött Rozványi Vilmos.² Horváth János „magyarra átjátszható jambusokról” ír,³ Péczely László a „jambusi téma és a magyaros hangritmus feszültségéről”.⁴ Gáldi László az emelkedő lejtésű sorok és a magyaros hangsúlyviszonyok kapcsolatáról közöl alapvető észrevételeket.⁵ Szuromi Lajos (kettős ritmusú) Petőfi-sorok leírását adja a bimétrizálás elméletét megalapozó munkájában.⁶

A megfigyelések közös sugallata: a költői életművet átfogó, a ritmuskincs reprezentáns részét képező, kettős ritmizálás sejtelve. A rendszeres földolgozástól még érintetlenül, a magyar verselés történetét nézve azonban aligha újdonságként.⁷ Nemi meglepetéssel mégis jár a zsengek áttekintése. Gazdag, variációdús kettős ritmust találunk itt: amely kiforrottabb, érettebb, eredetibb lírai világok formakincsébe is beleillene. Jambusi és trocheusi változatait megpróbáljuk közelebről is megfigyelni.

*

A hatosoktól a tizenkettősök felé haladunk, a bimétrizálás természetét keressük, a közös metrikai jellegzetességeket, valamennyi sortípusban. Több helyen funkcionális elemzésekre is vállalkozni szeretnénk, a ritmusesztétikai értékelés igényéhez alkalmazkodva. Először a jambusi sorokat vizsgáljuk meg.

A hatosok (összesen 186, ebből jambusi kettős ritmusú 156 sor) tulajdonképpen eléggé egyszerűek. Idézünk a legjellegzetesebb példák köréből.⁸

Kietlen pusztaság	j,	js,	j	3/3
Kitépte szívemet	j,	j,	j	3/3
Enyelgve tördelém	j,	j,	j	3/3
Rózsákat ültete	s,	j,	jp	3/3

(*Bosszú*, 1840.) A sorok magyaros tagolódása véletlenszerű: hat szótagú jambusi sorokban a negyedik syllaba arsisára hulló értelmi nyomaték önkéntelenül is felező hatos élményét ébreszti.

A hetesekben (össz. 241, jamb. k.r. 82), nyolcasokban (össz. 236, jamb. k. r. 124), kilencesekben (össz. 91, jamb. k. r. 34, antik időmértékes 9) megszorodnak a licenciák, változatosabb ütemtípusok kelnek életre. Jambusi vezérritmusú, metszetkapcsoló bimétrikus hetesek, szokatlan modulációval:

Mint én emellek téged	js, j, js, cs	5/2
Ily büszke-durván adja	s, j, js, cs	5/2
Hagj elbúcsúzni tőle	s, j, j, cs	5/2

(*Lehel*, 1842.) Jambusi vezérritmusú, metszetkapcsoló bimétrikus nyolcas, majd szimultán nyolcas choriambus nélkül és choriambussal is:

Hü lányka csókja égete	s, j, j, j	5/3
Mosolygva fürdő csillagok	j, j, js, j	5/3
Költőnek lenni isteni	ts -js, j, j	5/3

Az első két sor a *Tünődés* (1841) az utolsó a *Dalforrás* (1842) c. költeményből való. Az utóbbiban előbukkan egy ütem kapcsoló jambusi szimultán nyolcas is:

Éhezni kell, éhezni hát	ts-js, ts-js	4/4
-------------------------	--------------	-----

Az erős magyaros metszet ellenére sem gyöngül itt a jambusi karakter, mert a lejtés szempontjától oly fontos arsisok értelmi, érzelmi nyomatékkal találkoznak. Kiérleltebb lírai világok ritmusskálájába illően: Féltsd magadat, gyúlt szívedet t-j, t-j 4/4 (Vajda: *Gina emléke IX*). Nem tudom én, nem tudom én t-j, t-j 4/4 (Ady: *Áldozás Attila sírjon*)... Bizarr metrikai megoldásokkal is találkozunk helyenként, például a hetesek körében:

És hajh, fordít a kockán	js, ts-j, cs	2/5 ? 2//3/2 ?
--------------------------	--------------	----------------

(*Lehel I.* 1842.) Jambusi vezérritmusú, ütemkapcsoló bimétrikus sor. Különös, ritka ütemosztásával élesen ugrik ki a vers magyaros komponensének homogén, ereszkedő képletei közül. Erős harmadik syllabája, második verslábként érkező choriambusa tartalom és forma harmóniáját őrzi: az imént még

győzelmes nép váratlan csatavesztést vezet be a költő, az események fordulatát jelzi ... Harmadik verslábban hoz choriambust egy másik sor:

Rózsás berek lombsátorában s, j, ts-j, cs 4/5

(*Tűnődés*, 1841.) Fordított magyaros képletét a szólamszerűség meggyőzően támogatja, a sor ütemkapcsoló jambusi szimultán kilences... *Gazdagabbnak tűnik a hetesekben, nyolcasokban, kilencesekben kibontakozó kettős ritmus, mint a hatosok monotóniája nyomán várnánk: ütemkapcsolásokkal, metszetkapcsolásokkal, bimetrikus és szimultán sorokkal, változatos magyaros ütemekkel, licenciák bőségével, merészebb megoldásokkal egyaránt él...* Két szép kilencest idézünk még:

Az istenítő boldogságnak j, j, js, js, cs 5/4
Ifjú koromnak ébredése s, j, j, j, cs 5/4

(*Tűnődés*, 1841.) Mindkettő metszetkapcsoló jambusi szimultán sorváltozat.

A jambusi tízeseket (össz. 227, jamb. k. r. 78), tizenegyeseket (össz. 37, Jamb. k. r. 20, anapesztusi k. r. 4), tizenkettősöket (össz. 51, jamb. k. r. 16) is a kettős ritmizálás érvénye jellemzi. Helyenként metszetkapcsoló jambusi szimultán sorok látványos példáival,

Öröm-tavasznak tündér-korszakán j, j, js, js, j 5/5
Hogy nem repedsz meg égő kebelem? ts, j, j, j-t 5/5

amelyek a ritmusvonalat kitüntetett helyein hozzák a kor divatos almanach-költészetének jellegzetes terminusait. (*Elválás*, 1839. A második sor ritmusszerkezetének különlegességét, a choriambusok közé zárt, közös metszetet övező jambust évtizedekkel később Ady kedveli meg és alkalmazza sűrűn, például *A perc-emberkék után* c. versében.) Különös, tartalmas, funkcionális elemzésre ösztönző megoldásokkal is találkozunk a tízesek körében. Az *Elválás* egyik periódusát idézzük példának:

S ne tudd, ne tudd, leányka, e levert j, j, j, j, j 4/4/2
Szív-éjjelen, hogy csillagom valál j, j, js, j, j 5/5

Az első sorban a jambusi bimetrizálás ütemkapcsoló változata érvényesül. Az ütemek mind thesisekkel esnek egybe, a ritmus nem tud igazán fölerősödni, enervált, gyöngye hatású marad. Így igazodik a sor lemondó hangjához. Ez a tónus az enjambement-on keresztül a második sor indítására is kihat: jambusi arsis csupán a harmadik verslábban található értelmileg és érzelmileg igazán nyomatékos szótaggal. A kettős ritmus itt válik hatásossá, erőteljessé: a lefojthatatlan érzés föllobbanása nyomán... Az imént még erőtlén metrum most nyomatékai egyesítésével siet a költői kifejezés segítségére: a csillagom szó első syllabájára közös metszetet követő, gazdag hangszűlyök hullanak... Tizenegyeseket idézünk:

A messze távol kéklő fátyolába j, j, js, js, j, cs 5/4/2
Édenben éltem üdvözülöttképpen ts-j, j, p, js, cs 5/4/2

(*Búcsú*, 1840.) Az első sorban a második, negyedik, hatodik, nyolcadik szótag hordoz értelmi nyomatékot: közülük a hatodikat emeli meg a főmetszet után két irányból érkező ictus. A jambusi arsisok és értelmi nyomatékok sűrű találkozása fölfokozza az időmértékes hullámozást, ezt csonka ütem igyekszik némiképp enyhíteni. A moduláns magyaros tagolás érvényét két tiszta szólam biztosítja. Közülük a másodikat szívesen bontja tovább a rövidebb ütemeket kedvelő magyar ritmusérzék ... A második sor érdekessége a magyaros osztást kialakító, szólamértékű határozószó, amelyet szintén belső ütemtagolás szel ketté ... Végül két tizenkettes:

A szenvedések altatója hogyha jó j, j, j, j, j, j 5/4/3
Áldás malasztja rám felőled nem lebeg s, j, j, j, js, j 5/4/3

(*Honvágy*, 1840.) Jambusi vezérritmusú, metszetkapcsoló bimetrikus sorok: a magyar népdalok megszokott tizenkettősével a modulációban ... Rövid összegezősképpen elmondhatjuk, hogy a *zsengek jambusi bimetrikus sorai az időmértékes vonulat vezető szerepéről tanúskodnak. Ezt hol a modulációba vitt magyaros ütemek metszeteit gyöngítve, hol a jambusi arsisokat sűrű értelmi nyomatékokkal erősítve éri el Petőfi. Ugyanakkor a bimetrizálás tágabb lehetőségeinek megfelelően megjelenik a zsengekben a vezérritmus és a moduláns egyenrangúsítása is, azaz a szimultán verselési módor. A licenciákon túl helyenként a ritmusnemek szerkezeti összekapcsolódása is a gondolati, értelmi, metrikai*

összhang céljait szolgálja, s okkal vetíti előre időnként az elkövetkező évtizedek magyar verselésének érett, szép ritmikai megoldásait.

*

Trocheusi sorfajokat idézünk. Négyesek (össz. 50, troch.k. r. 30), hatosok (össz 186, troch. k r. 30) alkotnak metrikai egységeket például az alábbi strófában:

Vert az óra!
A szörnyű itélet: t, t, s, t, t 4/3/3
„Elszakadni
Mindörökre töled' t, t, t, t, t 4/4/2

(*Elválás*, 1840.) Az első egység ütemkapcsoló, majd metszetkapcsoló, a második ütemkapcsoló bimétrizálást rejt. Szavak és trocheusok, illetve trocheusi dipódiák összekapcsolása a kettős ritmus modorában esztétikai szélsőséget eredményez: a szokványos magyar ütemek túlfokozott lüktetését, kopogó hatás kialakulását. Ezt a kellemetlen ritmusesztétikai jelenséget a vers saját céljai szolgálatába állítja: az első sor éles ictusai, erős zökkenései az óra ütéseinek megidézését segítik elő. A mindeddig markáns időmértékes vonulatot a második sorban megtöri a metszetkapcsolás, ám a magyaros ritmusélmény sem erős itt: a sor élén, metszetet követő helyzetben enklitika ált. A hatásos első ütem után a metrum most mindkét komponense erejét lefokozza: a megnyilatkozás megformálatlanabb, spontánabb színezetéhez illően. A harmadik és negyedik sorban újra erőteljesebbé válik a ritmus: a monometrikus időmértékes szuggesztiótól a négy szótagú szavak alkalmazása véd, az arsisok elsősorban a magyaros ütemek nyomatókait súlyozzák. A hatásos bimétrizálás kibontakozását az enjambement is segíti: immár szélsőségektől mentesen, mindkét ritmusnem erőinek egyesítésével szólalhat meg a strófa változatos utakon előkészített alapgondolata. Az ilyen és hasonló színvonalú megoldásokra a zsengek esetében különösen is érdemes figyelni: a bimétrizálás egyöntetű jelenlétét szemléltető versstatistikai adatoknál jóval pontosabban érzékeltetik ezek a polifon verselési modor meghódítása irányába munkáló, ösztönös ritmusérzéket...

Hetesek (össz. 241, troch. k. r. 159) jellegzetes példáit idézzük:

Nem tekint a fájdalom	t, t, t, cs	4/3
Szent nyugalma sírhalom	t. t. t, cs	4/3
Száz sirokko rohan át	t. t, tp, cs	4/3
Mi kiálljuk a vihart	p t, p, cs	4/3
Bájló mint a tavasz	t, s, p, cs	4/3
Hűtelen lány! képed az	t - js, t, cs	4/3
A túlpartra szállok én	js - t, t, cs	4/3

Az első két sor a *Triolett* (1840), a többi a *Zivatar* (1841) c. versből való. Ütemkapcsoló bimétrikus sor valamennyi: az ösztönös ritmusérzék mindegyiknek az esetében eredményesen védi meg a magyaros metrum vezető szerepét. A legfelső három sorban a második szóra eső értelmi és ritmikai nyomatók elkerülnek egymást: a trochaizálás megerősödésének esélyét olykor licencia is rontja. A negyedik és ötödik sor gyöngye magyaros metszete erős trocheusok körében az időmértékes vonulatot engedné vezető szerephez: a magyaros ritmus érdeke a trocheusi hullámváz enyhítését kívánja meg, spondeusok, pirrikhiuszok beszövését. Újabb trocheusi licenciákat jelez az utolsó két sor: *lengedezőt és toborzékít*: egyben Petőfi bimétrizálásának folytonos gazdagodását.

Nyolcasok (Össz. 236, troch. k. r. 112):

Kebelemnek pusztaságán	tp, s, t, s	4/4
Mit nekem hab, mit nekem vész?	t - js, t - js	4/4
Rejts ölednek éjjelébe	t, t, t, t	4/4
Uj virányi illatoznak	t, t, t, t	4/4

Az első három sor a *Zivatar* (1841), az utolsó a *Triolett* (1840) c. versből való. Változatos licenciákkal, sor végi spondaizálással él az első és a második sor: ezúttal is az időmértékes vonulat moduláns szerepét mutatván. A bimétrizálás természetére vonatkozó szándékot a második sor még

nyilvánvalóbban jelzi: a vers élén állva eleve magyaros ritmusvárakozást sugall. Következetes trochaizálás esetében sem szűnik meg a magyaros metrum vezető szerepe: ismert megoldások védik. Szóhatárok trocheusi átszelése, négy szótagú szavak alkalmazása, erős szólamszerűség: példáink utolsó sorai szerint.

Kilencesek (össz. 91, troch. k. r. 48):

Átövezve hősi karddal ót	t, t, t, t, cs	4/4/1
Bánat! e dalt néked szentelem	t - js, ts, t, cs	4/4/1
Hogyha vész a láthatárra kelt	t, ts, t, t, cs	4/4/1

(*Elégia egy várrom fölött*, 1842.) Magyaros vezérritmusú, trocheusi modulációjú, ütemkapcsoló bimetrikus sorok. Az ütemek mögött általában trocheusi dipódiák vagy dipódia értékű verslábak állnak. A hangsúlyos tagolás hatásosan bontakozik ki, az arsisok az értelmi nyomatók erejét növelik, az időmértékes vonulat zavaró monotonitását rendre csonka ütem is enyhíti.

Erős, határozott bimetrizálást tükröznek a tízesek (össz. 227, troch.k. r. 149), tizenegyesek (össz. 37, troch.k. r. 13), tizenkettősök (össz. 51, troch. k. r. 35) is. Szerkezeti kapcsolataik helyenként funkcionális föladatok szolgálatában állnak: tartalom és forma harmóniáját segítik elő. Példaképpen az *Ideál* (1842) c. költemény egyik versszakát idézzük:

Fenn, elérhetetlen égmagas tetőkön	t, t,	t,	t,	t,	t	4/2//4/2
Istenszép alakkal rózsafényben áll	ts, t,	s,	t,	t,	cs	3/3//4/1
Mely után epedve küzd a hév indulat	t, t,	t,	t,	s,	t	3/3//4/2
Mely után e szívnek dobbanása gyűlad	t, ts,	ts,	t,	t,	t	4/2//4/2
Ott az Ideál!	t,	tp,	cs			4/1

Az ódai szárnyalás élménye szinte ellenállhatatlan az első sorpárban: érvényesülését a magyaros és időmértékes nyomatóktényezők rendszeres összetalálkozásából származó ritmikai erő is elősegíti. Különösen fokozott a sorok élére, a sormetszet utáni első szótagra eső nyomatókolás: az ekképpen kitüntetett kifejezések a keresett *Ideál* földöntúli szépséget érzékeltetik. A három utolsó sor jelentésteli szavaira is a gazdag nyomatókosítás a jellemző: ütemél, arsis, időnként rím, ismétlés érvényesül egyidejűleg a meghatározó szótagokon. A föllobbanó szenvedély érzékeltetése elsősorban a negyedik sorban igényli ezt a ritmikai intenzitást... Tartalom és metrum összhangját más megoldások is elősegítik ebben a versszakban. Ütemelek és arsisok például sűrűn összekapcsolódnak értelmileg nyomatóktalan szótagokkal is: monometrizálásban is markáns vonásaik megerősödését gátolják meg így, szükségtelen ritmusesztétikai mellékhatások megszületésétől védve meg a verset. A strófa ötös, tizenegyes, tizenkettes sorokból épül: a változatos szótagszám is segít elkerülni a szokványos ütemek állandó ismétlődésének ide nem illő monotonitását...

Rövid összegezőképpen elmondhatjuk, hogy a zsengek trocheusi kettős ritmusát általában a magyaros metrum vezető szerepe jellemzi, amelynek *érvényét gyöngé metszetek esetében is következetesen védi Petőfi. A domináns ritmusnem a modulációba vitt trocheusok nyomatókaival sűrűn létesít ütemkapcsolásokat. A metrumszerkezetek szabad alkalmazása révén igénye szerint ért el a költő az ütemkapcsoló bimetrizálás erősebb, hatásosabb vagy éppen szelídebb változatait. Ugyanezen az úton kerül el az ütemkapcsoló trocheusi bimetrizálásban rejlő ritmikai egyhangúság veszélyét is. Törekvéseit nem a magyaros metrum időmértékessé való átalakításának ekkoriban nagyon jellemző elmélete irányítja (verselméleti problémák nem is nagyon érdeklik), ösztöne inkább a költői kifejezést támogató tényezőket keresi a bimetrizálás lehetőségei között. Így talál rá időnként, önnön skáláját szélesítve, a metszetkapcsoló trocheusi kettős ritmus eszközére is.*

*

Petőfi korai költeményeinek kettős ritmusa különös érettséget árul el. Lírájának tartalmi tényeit követik bimetrikus sorai, így válik egyre árnyaltabbá, gazdagabbá ritmuskincse. Verselése bátor licenciák, hasznos ritmusegyenlenségek vállalásával olykor már az élőbeszéd természetes ritmusvilágának megközelítését sejteti. Költészetének e tendenciáját majdan Ady tetőzi be. Míg kortárai közül többen a trochaizálásnak alárendelt népdal eszménye mellé állnak s a jambus idegenségének elvét vallják, ő önálló ritmusvilágot épít, s ösztönére alapozva a magyar nyelvben rejlő valódi ritmusgazdagság megérzése, megjelenítése irányába indul el.

JEGYZETEK

- 1 A mértékes magyar verselés története. Bp. 1892. 296.
- 2 A nyugat-európai formák magyar fejlődése. Nyugat 1911. II. 452.
- 3 Petőfi. Bp. 1922. 302.
- 4 Az Egy gondolat bánt engemet... versformája. Je 1959.1. 90.
- 5 Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról, in Tanulmányok Petőfiről. Bp. 1962. 472.
- 6 Ady szimultán ritmusa. ItK 1969. 690.
- 7 GÁLDI László, Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. Bp 1958. SZUROMI Lajos, Verselméleti kérdések a felvilágosodás korában ... Kézirat. Uő.: Berzsenyi tizenkettősei ItK 1974. Uő.: Kettős ritmus Vajda János verseiben. StudLitt 1970. KISS Ferenc, József Attila ritmikája. ItK 1956-7.
- 8 Szuromi Lajos tanulmányaiból többször meritünk: jelölésekben és terminusokban is (j = jambus, t = trocheus, js = jambizált spondeus, ts = trochaizált spondeus, s = spondeus, sj = spondaizált jambus, st = spondaizált trocheus, p = pirrikhiusz, jp= jambizált pirrikhiusz, tp = trochaizált pirrikhiusz, cs = csonka láb). A dolgozattal kapcsolatos tanácsait, javaslatait ezúton is szeretnénk megköszönni.

ZENE

Későreneszánsz paloták zenei etikettje

Ciprus, Velence, Genova, Milánó, Verona (és számos más mediterrán udvar és város) ünnepi ebédein a muzsikások meghatározott etikett szerint játszottak. Sípok, dobok és trombiták fölharsonó hangjaival fogadták a Gobelinterembe érkező vendégeket, akik innen sétáltak át az ebédlő óriási, néha száz személyes asztalához. Aranytálak, aranycsésék, ezüst evőeszközök sorakoztak a virágokkal elborított asztalon, miközben az inasok minden vendéghez mosakodásra szolgáló rózsavizet vittek oda. Sípok és kis trombiták könnyed dallamai közben legelőször déligyümölcsöket hoztak a főlszolgálók az asztalra: cédrusalmát, citromot, malváziát, és más, csillogóra cukrozott mediterrán nyencségeket. Hamarosan hárfafutamok hangoztak föl: fémtálcákon bearanyozott fenyőmagok és finom piskóták érkeztek. A lány futamok közben bodzavirágbefőttet kaptak még a vendégek, cukrozott vízzel és rózsavízzel... A legelső levesfogás csak ezután érkezett meg. Közeledtek trombitaszólók harsogó fortissimója töltötte be a termet: a hatalmas levesestálakon kecskegidák bearanyozott fejei úsztak, a jelenlevő előkelőségek zászlóival és cimereivel. Cseballó, hárfa és viola szava szólt az erőlevesek, majd a cseresznyével elkészített aprósültek (galambok, jércék) elfogyasztása idején. Sípzene hangjaira hozták be a közepes sülteket. Elsősorban fácánok és pávák voltak ezek, édes, aranyszínű gyömbérmártással. Saját tollazatuk díszítette a farkukat, és a nyakukat, a mellehúsuk pedig aranyozva volt. San Severinói borokat kínáltak melléjük. Vérbő, tüzes kasztíliai dallamokat kezdett játszani ezután a zenekar, vidám zenebohócok ugrottak elő, akik rögtönözve énekelték meg a súlyosabb sülték érkezését. Ízes fahéjmártással és friss borsóval körített borjúsültek, kecskesültek, kappansültek árasztották el az asztalt. Édes korzikai bor habzott a finom metszésű serlegekben. Gyors harsonazene köszöntötte a főtt borjúhús, a főtt kecskehús, a főtt kappanhús közeledtét. Arany tálcákon citromos mártás és zöld mártás is érkezett velük. Violák és hárfák hangjaira hamarosan befutottak a fölívágtak, a sonkák, a nyelvek, majd a nyúlpecsenye is... Lassan fáradni látszott mindenki. Egyre halkuló hárfazenében hordták körül az édességeket. Aranyozott dinnyemagokat, fenyőmagokat, köménymagot, cukrozott mandulát, majd ismét a mosakodásra szolgáló rózsavizet. A gáláns vendégsereg ekkor már csöndesen szedelőzködött. Gambák mély zöngésű muzsikája szólt, egészen addig, amíg az utolsó vendég is eltávozott a palotából.

IRODALOM. Az étkezés esztétikája (megjelent Az inyesmesterség könyve c. kiadványban) Budapest 1889. Greguss Ágost munkája. Velence (megjelent a Muzsikáló városok c. sorozatban) Budapest 1974. Várnai Péter munkája. Die Kultur der Renaissance in Italien, Berlin 1928. Jacob Burckhardt munkája, Renaissance Olaszországban, Budapest 1881-1886. John Addington Symonds munkája.

Későrokokó kastélyok hangszerunikumai

Violino, viola da gamba, viola da bordone, viola da spalla, violetta marina, viola pomposa, violino piccolo. . . A terjedelmes violacsalád tagjai a barokk idején mintha már eltűnőben volnának a zenei életből. A korabeli és későbbi, briliáns technikájú koncertművészek, Corelli, Veracini, Vivaldi, Locatelli, Tartini, Torelli, Campagnoli, Rolla, Viotti, Ola Bull, Niccolo Paganini, Rappoldi, Weiniawski, a tökéletesített típusokat, a hegedűt, a brácsát kedvelik meg és popularizálják inkább. A hangszer klasszicizálódása talán csak család parányait kíméli meg az eltűnéstől, pár emberöltőnyi időre: így éli csöndes utóvirágzását a rokokó idején a tanzmestergeige, a pochette d'amour, a pochette, a violino di ferro; a táncmesterhegedű, a kis szerelemhegedű, a zsebhegedű, a szöghegedű... Speciális rendeltetésű unikum valamennyi, szóló és zenekari szereplésre nem nagyon alkalmas. A kis szerelemhegedű zengése remegő, megindult, aggódó, alighanem a neve is innen ered. Sajátos hangszínét kettős húrozatának köszönheti, a felső bélhúrokat lent, a hangszer korpuszánál fémhúrok kísérik, finom rezonálással, szenzibilisen. A francia kastélyok familiáris hangszere lehetett főleg, de talán a korabeli táncmesterek segítője is a zeneirodalom szerint, a menüett, a carmagnole, a passepied, az ecossaise a cotillon, a quadrille betanításánál, a dallam, a tempó jelzésével. . . Vérébeli táncmesterhegedűnek azonban a pochette számított ekkoriban. Parányi, hol három, hol több húros hangszer volt, kényelmesen befért a táncmesterek zsebébe. (Elnevezésének kettőssége (*táncmesterhegedű és zsebhegedű*) alighanem innen ered.) Halk, halvány, törékeny hangjához többnyire különleges, díszes, drága kiállítású külső társult. Elefántcsontból készített faragások, teknőcpáncél berakások, gyöngyház, gyöngyös intarzia. A zsebhegedűk zöme igazi iparművészeti remekmű volt, a rokokó paloták és polgári szalonok ékszere... A violino di ferro, a szöghegedű, félhold formájú hangszerdoboz, három lábon álló, vízszintes. A hangszerbe a félhold íve mentén csökkenő magasságú és vékonyodó szegeket ékeltek bele, ezeket erős szálú gyantázott vonó szólaltatta meg. Hogy le ne csússzon a vonó, a szegek fölött fémkorlát futott. A szöghegedű a leírások szerint, szolmizációs segédeszköz volt elsősorban. Hangja finom, törékeny, halvány, leheletszerű, illanó, éteri. E különleges színezetet erősítendő, egy pár szöghegedűbe egy egészen kicsi szeget is ékeltek, amely az alapskálánál több oktávval magasabban szólalt meg. A Violino di ferro hangszíne egy későbarokk hangszerunikumra, az üvegharmonikára emlékeztetett állítólag. Ennek sebesen pördülő, pedállal pörgetett üveglapjait megnedvesített ujjakkal szólaltatták meg. Wolfgang Amadeus Mozart Adagiot és két kamarazenekari művet írt üvegharmonikára. A romantika idejére azonban az üvegharmonika is, és az összes említett parányi unikum is végérvényesen eltűnt a muzsika megváltozott világából.

IRODALOM. Catalogue of the Stearns Collection of musical instruments. By Albert A. Stanley, Michigan 1918. Grove's Dictionary of Music and Musicians, London 1966. Musiklexikon, Leipzig 1966. Horst Seeger munkája. Grosses Lexikon der Musik. Norman Lloyd munkája. Régi hangszerek. Budapest 1969. Gábry György munkája.